

**АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
МИЛЛИ МУНАСИБƏТЛƏР ИНСТИТУТУ**

**АЗƏРБАЈЧАН ХАЛГ
ЧУМЬУРИЈЈƏТИНИН
МИЛЛИ СИЈАСƏТИ**

БАКЫ - ГАРТАЛ - 1998

РЕДАКЦИЈА БЕЈ'ӘТИ:

Вагиф АРЗУМАНЛЫ, Вәли ҺӘБИБОҒЛУ, Тәјмур ӘҺМӘДЛИ,
Исмајыл ВӘЛИЈЕВ, Әликрам ТАҒЫЈЕВ, Камил МУХТАРОВ,
Назим МУСТАФА

Тәртиб едәни вә елми редактору:

филолокија елмләри доктору, профессор

Вагиф АРЗУМАНЛЫ

Нәшријат редактору:

фәлсәфә елмләри намизәди Вәли Һәбибоғлу

**АЗӘРБАЈЧАН ХАЛҒ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИНИН
МИЛЛИ СИЈАСӘТИ.** Бакы, "Гаргал", 1998. 200 сәһ.

*Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин 80 иллији мунаси-
бәтилә һазырланмыш бу китаба әсасән Чүмһуријјәтин милли
сијасәтини, дөвләт гуручулуғу мәсәләләрини, 23 ајлығ бир дөвр-
дә халғымызын илк демократик дөвләт гурумунун ичтиман-си-
јаси фәалијјәтинин бир сыра марағлы сәһифәләрини әһатә
едән арашдырмалар дахил едилмишдир.*

4702080105

А ————— СИФАРИШЛИ - 98

044 - 98

ТЭРТИБЧИДЭН

ХХ эсрин эвөөллэриндэ Жахын өө Орта Шэргдэ ярадылмыш илк демократик довлэт гуруму Азэрбајчан Халг Чүмһуријјэти (1918-1920) олмушдур.

Шимали Азэрбајчан торпазларынын бојук бир эразисинин сэрһэдлэри дахилиндэ ярадылан илк мүсэлман довлэтинин догум күнү 28 мај 1918-чи илдир. Догулдугу јер исэ Тифлис шәһәри. Мәһз һәмин күн бүтүн дүнјаја е'лан едилмишдир ки, Азэрбајчан Демократик Чүмһуријјэти фәалијјэтә башлајыр. Мәһз һәмин күн Милли Шура, Мүвәггәти һокумәт - Назирләр Шурасы ярадылды.

Азэрбајчан Демократик Чүмһуријјэтинин Милли Шурасы бу тәркибдә олмушдур: Мәммәдәмин Рәсулзадә, Фәтәли хан Хојски, һәсән бәј Агајев, Мустафа Маһмуди, Хәлил бәј Хасмәммәдов, Нәсиб бәј Јусифбәјли, Мирһидајәт Сејидов, Нәриман бәј Нәриманбәјли, Һејбәтгулу Мәммәдбәјов, Мейһди бәј Һачынски, Әләскәр бәј Маһмудбәјов, Аслан бәј Гардашов, Султан Мәчид Гәнизадә, Әкбәрага Шејхүлисламов, Мейһди бәј Һачыбабајев, Мәммәдјусиф Чәфәров, Худадат бәј Мәликасланов, Рәһим бәј Вәкилов, Һәмид бәј Шаһтахтински, Фирудин бәј Кочәрли, Чәмо бәј Һачынски, Шәфи бәј Рустәмбәјов, Хосровпаша бәј Султанов, Чәфәр Ахундов, Мәһәммәд Мәһәррәмов, Чавад Мәликјечанов, Һачы Молла Ахунзадә.

Азэрбајчан Демократик Чүмһуријјэтинин алты маддәдән ибарәт Истиглал бәјаннамәси исә бу иди:

1. Азэрбајчан там һугуглу өө мүстәгил довләтдир. О, Загафгазијанын чәнуб өө шәрг һиссәләриндән ибарәтдир. Али һакимийјәт Азэрбајчан халгына мәхсусдур.

2. Мустәгил Азәрбајчанын сijasи гурулуш формасы демократик чумһуријјәтдир.

3. Азәрбајчан Демократик Чумһуријјәти бејнәлхалг бирлијин бутун үзләријлә, хусусән һәмсәрһәд халглар вә дөвләтләрлә достлуг әлагәләри јарадачаг.

4. АДЧ оз сәрһәдләри дахилиндә милләтиндән, дининдән, ичтимаи вәзијјәти вә чинсиндән асылы олмајараг, бутун вәтәндашларына там вәтәндашлыг вә сijasи һуғуғлар верир.

5. АДЧ онун әразисиндә јашајан бутун халгларын сәрбәст инкишафына шәраит јарадачаг.

6. Мәчлис-мүәссисәнин чагырылмасына гәдәр Азәрбајчанда али һакимијјәт халгын сәсвермә јолу илә сечдији Милли Шура вә онун гаршысында чавабдәһ олан Мүвәггәти һокумәт сајылыр.

Елә јарандыгы илк күндән гызгын тәшкилати фәалијјәтә башлајан Азәрбајчан Демократик Чумһуријјәти халгымызын милли-азадлыг һәрәкаты тарихинә чох гијмәтли вә әвәзсиз сәһифәләр јазмага башлады...

Бу илин јанвар ајынын 30-да Азәрбајчан Республикасынын президенти, чәнаб һейдәр Әлијев “Азәрбајчан Халг Чумһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси һаггында” сәрәнчам вермиш, феврал ајынын 22-дә исә Азәрбајчан Халг Чумһуријјәтинин 80 иллик јубилеји үзрә дөвләт комиссиясынын тәдбирләр планыны тәсдиг етмишдир. һәмјин сәрәнчамда гејд олунур ки, “Азәрбајчан Халг Чумһуријјәти өлкәнин дахилиндә вә харичиндә јаранмыш хәркин вә мүрәккәб ичтимаи-сijasи шәраитдә фәалијјәт кәстәрмишдир. Бу дөвләтин гыса бир мүддәтдә һәјата кечирдији тәдбирләр халгымызын тарихиндә бәјүк из бурахмышдыр. Миллијјәтиндән, сijasи вә дини мәнсубијјәтиндән, чинсиндән асылы олмајараг бутун вәтәндашлара бәрабәр һуғуғлар верилмәси, дөвләт сәрһәдләринин мүәјјән олунмасы, Азәрбајчан дөвләтчилији атрибутларынын гәбул едилмәси, ана дилинин дөвләт дили е’лан олунмасы Азәрбајчанын кәләчәк мустәгил-

лији учун моһкәм зәмин јаратмышдыр. Демократик довләт гуручулуғу, игтисадијјат, мәдәнијјәт, төһсил, һәрби гуручулуғ саһәләриндә атылмыш аддымлар Азәрбајчан Халғ Чүмһуријјәтинин 23 ајлығ фәалијјәтини әкс етдирән әсас истигамәтләрдир”. Бәли, илк демократик Азәрбајчан Чүмһуријјәти мәһз бу әғидә илә јашамыш, бу амаллар илә нәфәс алмышдыр.

Бу күнләр республикамызын һәр јериндә әламәтдар јубилеј мунасибәтилә тәдбирләр һәјәтә кечирилир.

АДЧ-нин јубилеји мунасибәтилә Азәрбајчан ЕА Милли Мунасибәтләр Институту да өз тәдбирләр планыны һазырламышдыр.

Мөвчуд китаб бүтүнлүклә Милли Мунасибәтләр Институту әмәкдашларынын Азәрбајчан Халғ Чүмһуријјәтинин 80 иллији әрәфәсиндә апардығлары елми ахтарышларын нәтичәси вә институтун АДЧ-80 јубилејинә төһфәси кими гәбул едилә биләр.

21 март 1998-чи ил.

ВАГИФ АРЗУМАНЛЫ,
профессор

АЗƏРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈƏТИ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКИР ТАРИХИМИЗДƏ ЈЕНИ МƏРҲƏЛƏ КИМИ

1918-чи ил мај ајынын 28-дә Тифлис шөһәриндә Азәрбајчан Милли Шурасы Истиглал Бәјаннамәси илә Азәрбајчанын шимал торпагларында Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарандығыны е'лан етди. Бу тарихи сәнәддә башга мәсәлөләрлә јанашы, Шәрги вә Чәнуби Загафгазијанын Азәрбајчан торпаглары олдуғу, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин гоншу халглар вә дәвләтләрлә мөһрибан гоншулуғ мүнәсибәтләри јаратмағ арзусу тәсбит олунмушдур.

Азәрбајчанын истиглалијјәтини е'лан едөн бу бәјаннамә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиндә али ичраедичи һакимијјәтин мүвәтәти һөкүмәтә мөхсус олдуғуну билдирди. Мүвәтәти һөкүмәт Азәрбајчан Милли Шурасы гаршысында мөс'ул иди. "Истиглал бәјаннамәси"ндә дејилрди: "Бөјүк Русија ингилабы кедишиндә Русијада дәвләт организминин ајры-ајры һиссәләринин дағымасы вә рус ордусунун Загафгазијаны тәрк етмәси илә бурада јени сијаси вәзијјәт јаранды. Талеләри өз ихтијарына бурахылмыш Загафгазија халглары Загафгазија Федератив Республикасыны јаратдылар. Лакин сијаси һадисәләрин сонрақы кедишиндә күрчү халгы Загафгазија Федератив Республикасынын тәркибиндән чыхмағы вә мүстәпил Күрчүстан Демократик Республикасы јаратмағы мүнәсиб билши. Русија вә Османлы империјасы арасындақы мұһарибәнин дајандырылмасы, ејни заманда өлкә дахилиндәки көрүнмәмиш анархијанын ләғви илә бағлы олан Азәрбајчанын мөвчуд сијаси дуруму Азәрбајчаны дүшдүјү ағыр вәзијјәтдән чыхартмағ үчүн Шәрги вә Чәнуби Загафгазијада ибарәт олан Азәрбајчанын өз дәвләт организминин јаратмағ зәрурәтини гаршыја чыхарыр.

Буна әсасән, халг сәсвермәси јолу илә сечилмиш Азәрбајчан Милли Шурасы е'лан едир:

1. Бу күндән е'тибарән Азәрбајчан халгы суверен һүгуғлара маликдир. Чәнуби вә Шәрғи Загафғазидан ибарәт олан Азәрбајчан тамһүгуғлу мүстәғил дәвләтдир;

2. Мүстәғил Азәрбајчаньн сијаси гурулуш формасы демократик республикасыдыр;

3. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти бүтүн милләтләр, хүсусилә гоншу халғлар вә дәвләтләрлә мөһрибан гоншулуғ мүнасибәтләри јаратмаға чалышыр;

4. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти өз сөрһәлләри дахилиндә миллијјәтиндән, диниңдән, сосиал вәзијјәтиндән вә чинсиңдән асылы олмајарағ, бүтүн вәтәндашларың вәтәндашлығ вә сијаси һүгуғларыны тә'мин едир;

5. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти өз әразиси дахилишә јашајан бүтүн милләтләрә азад инкишаф үчүн кениш имканлар верир;

6. Мүәссисләр Мәчлисн чағырылаша кими бүтүн Азәрбајчаньн идарәси башында халг сәсвермәси јолу илә сечилмиш Милли Шура вә онун гаршысында мәс'улијјәт дашыјан Мүвәғтәти һөкүмәт дурр".¹

Тифлисдән мүвәғтәти оларағ Кәнчәјә көчән Азәрбајчан һөкүмәти чох чидди дахили вә харичи проблемләрлә растлашды. Лакин М.Ә.Рәсулзадәнин башчылығ етдији Милли Шураньн гәтијјәтли мөвгеји бөһраны, зиддијјәтләри мүвәғтәти олса да, арадан галдырды. Мөвчуд Рус Милли Шурасы Азәрбајчаньн һәлә дә Русияньн мүлкијјәти һесаб едирди.

Азәрбајчан Милли Шурасы Рус Милли Шурасыньн нүмајәндәләрини парламентин ишинә чәлб етмәк мәгсәдилә чевик бир маневр едәрәк, компромис вариант ирәли сүрдү. 1918-чи ил нојабрын 24-дә Азәрбајчан Милли Шурасы билдирди ки, 28 мај тарихли "Истиғлал бәјаннамәсинин" мөвчудлуғуна бахмајарағ, о, Азәрбајчаньн мүстәғиллијинин Рус Милли Шурасы тәрәфиндән

---

1. Азәрбајчан МДЖТА, ф. 895, СИС.1, вш П, с. 12.

дөрһал танынмасыны төлөб етмир. Азербайжан Милли Шурасы белә һесаһ едир ки:

I. "Азербайжанын дәвләт гуручулуғу вә сийаси вәзијјәти мәсәләси гәти оларағ Үмумдүнја сүлһ конфрансында һәлл едилмәлидир;

II. Сүлһ конфрансына кими Азербайжанын идарә системнищәки мөвчуд фактики вәзијјәт дәјнищмәз оларағ галыр;

III. Әкәр Үмумрусия Мүәссисләр Мәчлиси Русияның бүтүн халғларының нүмајәндәләриниң иштиракы илә Үмумдүнја сүлһ конфрансына кими топланарса, Азербайжан бурада иштирак едиб, өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгуғуну мүдафиә едәчәкдир".¹

Лакин Азербайжаны Русияның мүлкнијјәти һесаһ едән вә буна кәрә дә Азербайжан халғының өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгуғуну инкар едән Рус Милли Шурасы парламентә нүмајәндәләрини көндәрмәкдән имтина етди. Рус Милли Шурасы Азербайжан һөкүмәтидән төлөб етди ки, ағтвардијачыларың тәшкил етдикләри Уфа директоријасының али һакимијјәтини танысын. Азербайжан һөкүмәтинә елә бир рәғбәт бәсләмәјән кенерал Томсон белә Рус Милли Шурасының бу тәләбинин әсассыз олдуғуну тәсдиғ етмәјә мәчбур олду. Чаризмдән мирас галмыш кечмиш инзибати әрази бөлкүсүнүн әһалиниң милли тәркибинә ујғун олмамасы јени јаранмыш Азербайжан, Күрчүстан вә Ермәнистан республикалары арасында сәрһәдләрин мүәјјәнләшмәсиндә кәскин зиддијјәтләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Азербайжан һөкүмәти ишә башладығы илк күңләрдә гоншулара мүрациәт едәрәк, сәрһәд мәсәләсиндә јаранмыш мүрәккәб вәзијјәтин гаршысыны алмағ вә меһрибан гоншулуғ мүнасибәтләри бәргәрар етмәк мәгсәдилә республикаларың әразисини е'лан етмәмищдән әввәл үчтәрәfli данышығларда гаршылығлы разылашмаја кәлмәји төклиф едирди.

Күрчү һөкүмәти кечмиш Тифлис вә Кутаис губернијалары әразисиндән башга нәинки Зағатала, һәтта онун әтрафыны да Күрчүстан Республикасының әразиси һесаһ едирди. Ермәниләр даһа бөјүк әрази иддиасында идиләр. Кечмиш Ирәван губернијасындан (әһалисиниң 38%-ини азербайжанлылар тәшкил едирди) башга онлар Газах

---

1. Азербайжан тарихи. Бақы, Елм, 1993, с. 245.

гəзасынын дағлыг һиссəсини (Кəјчə маһалыны), Кəнчə гəзасынын хејли һиссəсини, Чаваншир, Шуша вə Чəбрајыл гəзаларыны истəјирдилэр. Күрчүстанла Ермəнистан арасындакы ихтилафлар 1918-чи илин сонунда Борчалы мұһарибəсинə кəтириб чыхарды. Мұһарибə нəтичəсиндə Борчалы гəзасынын чəнуб һиссəсини (Лори вə онун əтрафыны) ермəнилэр зəбт етдилэр.

Ермəни һөкүмəтинин Азэрбajчана эрази иддиасы ачыг мұһарибə-јə кəтириб чыхармаса да, ики дөвлəт арасында сүлһ вə нормал мұ-насибəтлəрдə бəргəрар олмады. Зəнкəзур маһалында, Гарабаг вə Нахчыванда ермəни екстремистлəри мнилэрлə јерли əһалинин өлү-мүнə вə јүзлэрлə кəндин дағылмасына сəбəб олду.

Азэрбajчан һөкүмəти Чаваншир, Шуша, Чəбрајыл вə Зəнкəзур гəзаларындан ибарəт мүнəтəти валилик јаратмаға мəчбур олду, јер-ли ермəни əһалисинə исə мədəни мухтаријјət верилди. Нахчыван - Шəрур эразисиндə Америка кенерал-губернаторуна табе олан битə-рəф зонанын е'лан едилмəсинə бахмајараг, Азэрбajчан һөкүмəти бурада өзүнүн јерли инзибати оргашларыны тəшкил етди.

1920-чи илин əввəллəриндə сəрһəдлэр нисбəтən сабитлəшди. Азэрбajчан Халг Чүмһуријјəтинин эразиси 97,3 мин кв.км иди. Ши-малда Дағыстанла сəрһəд Самур чайы вə Баш Гафгаз сыра дағлары бојунча мүнəјјən олуимушду. Гəрбдə Күрчүстанла сəрһəд хəтти бу-күнкү сəрһəдлəримизə ујгун кəлирди. Јеканə ујгунсузлуг Борчалы илə Газах маһаллары арасындакы сəрһəд хəттиндə иди. О, Појлудан кечирди. Ермəнистнала сəрһəд Кəјчə көлүнə гədər чəнуба доғру узанырды. Кəјчə көлүнүн тən ортасындан кечир. Басаркечəри вə Зəнкəзуру да ичинə алараг, Баш Норашенин гəрбиндən Түркијə сəрһəдинəдək кедиб чыхырды.

Борчалы, Гарајазы вə Сығнаг маһалларынын елликлə Азэрбajчан түрклəри јашајан 8,7 мин кв.км эразиси мұбаһисəли зона кимн гал-ырды. Ермəнистан Республикасынын табелијиндə олан Ирəван, Ечмиəдзин, Сүрмəли, Јени Бəјазид маһалларынын мұвафиг һиссəлə-ри (7,9 мин кв.км) дə Азэрбajчан һөкүмəти тəрəфиндən мұбаһисə-ли эрази һесаб едилди. Азэрбajчанын Парис сүлһ конфрансында иштирак едən нұмајəндə һeј'əти јерли əһалинин милли тəркиби вə тə'јини-мүгəддларат нүгугу əсасында бу торнаглардан башга Азэрбaj-

чана мејл едөн Дағыстан, Гарс, Ағамых, Эрдаһанын да талејинин өдаләтли һәллишә чалышырды. Лакин Парис Сүлһ Конфрансынын Али Шурасы 1920-чи ил январын 11-дә Азербайчанын, Күрчүстанын вә бир гәдәр сонра Ермәнистанын мүстәгиллијини де-факто таныдығына бахмајараг, онларын дәвләт сәрһәдләринин мүзакирәси вә тәсдиғи мәсәләсини һәмин өлкәләрин бејнәлхалғ вәзијјәтинин там ајдылашмасына гәдәр тә'хирә салды. Апрель ајынын 27-дә XI Гызыл Ордунун Азербайчаны ишғалындан сонра сәрһәд мәсәләси Парис конфрансынын күндәлијиндән чыхарылды вә Шимали Азербайчанын сәрһәдләри башга шәкилдә мүәјјән едилди, бә'зи дәји-шикликләр апарылды.

Азербайчан Халғ Чүмһуријјәтинин лидери Мәммәд Әмин Рәсулзадә И.В.Сталинин бу гыса мүддәтдә халға нә вердиниз суальна чавабында демишди: "Чох шеј верә билмәдик... Амма милли азадлығын нә олдуғуну баша салдыг. Азча да милли истиғлал дадыздырдыг".

Азербайчанын истиғлалијјәт вә азадлығы өлдә етмәси хәбәрини Азербайчан Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли хан Хојски 1918-чи ил мајын 30-да телеграфла Парис, Рома, Берлин, Вјана, Вашингтон, Мадрид, Стокһолм, Кијев, Копенһаген, Тегһран, Истанбул һөкүмәтләринә билдирди.

"Истиғлал Бәјаннамәси"нин е'ланындан сонра Мүвәтәти һөкүмәт өз фәалијјәтини Азербайчан Республикасынын Мүвәтәти пажтахты Кәнчәдә давам етдирди. Лакин һөкүмәтин фәалијјәти чидди мүғавимәтлә, бөјүк чәтинликләрлә растлашырды. Икинчи кабинә ишә башладыгдан сонра гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрдән бири милли гошун һиссәләринин јарадылмасы иди. Буну республикада е'лан едилән фөвгәл'адә вәзијјәт, бејнәлхалғ мүнасибәтләрдәки кәркишлик, Бакы губернијасы Халғ Комиссарлары Советинин Кәнчә үзәринә һазырладығы һүчүм, үмумијјәтлә, Азербайчан Чүмһуријјәтинин милли мөвчудлуғ мәнәфеји тәләб едирди. Бунә кәрә дә гыса бир мүддәт әрзиндә 20 миң нәфәрдән ибарәт ики пијада вә бир сүвари дивизија јаратылды. Ордуда 600 забит вар иди. Мүвәтәти һөкүмәтин ән јахын вә мүһүм вәзијјәтләриндән бири милли ордунун вә Гағгаз Мүсәлман Ордусунун көмәји илә

Азәрбајчан Республикасынын пайтахтына - Бакы шәһәринә саһиб олмаг иди.

Башда дашнак Степан Шаумјан олмагла, Бакыда һакимијјәти әлә алмыш комиссарлар апрел-ијун ајларында Кәнчә истигамәтиндә күчлү һүчума кечсәләр дә, истәдикләринә наил ола билмәдиләр. Көјчәј - Күрдәмир хәтти јахынлығында мөғлубијјәтә уғрајан "Комиссарлар һөкүмәти" кери чәкилмәјә, зәбт етдикләрини азад етмәјә мәчбур олдулар.

Нәһәјәт, 1918-чи ил септјабрын 15-дә Түркия вә Азәрбајчан һөкүмәтләринин һүсуси гошун һиссәләринин Бакыја дахил олмасы илә Бакы Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти һөкүмәтинин игамәткаһы статусуну газанды. Дөвләт апараты гурмаг ишиндә ортаја чыхан ән чидди чәтиликләрдән бири чар Русиясынын мүсәлманлары һәмнишә дөвләт ишләринә јахын бурахмамасы сијасәтинин пәтичәсиндә јаранан кадр јохлуғу иди.

1918-чи ил декабрын 7-дә биринчи Азәрбајчан парламенти ачылды. Парламент Назирләр Шурасынын јени тәркибинин вә һөкүмәт програмыны тәсдиг етди. Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнүн горунмасы Азәрбајчан һөкүмәтинин фәалијјәтиндә ана хәтләрдән бирини тәшкил етмишди. Саһәси 25,6 мин кв.км олан Азәрбајчан торпаглары Күрчүстан вә Ермәнистанла мүбаһисәли әразиләр сајылырды (Борчалы, Гарајазы, Сыпаг, Шәрур-Дәрәләјәз, Јени Бәјазид вә с.).

Азәрбајчан һөкүмәти јени суверен милли дөвләтин мүхтәлиф проблемләринин һәлли јолларында бөјүк әзмлә чалышырды. Назирләр Шурасынын 27 ијун 1918-чи ил тарихли фәрманы илә республикада дөвләт дили түрк дили е'лан едилди. Ичтиман һәјатын дикәр саһәләринин миллиләшдирилмәси саһәсиндә дә хәјли иш көрүлдү.

Азәрбајчан Республикасынын парламенти 1919-чу ил августун 11-дә Азәрбајчан вәтәндашлығы һагтында ганун гәбул етди.

Халг маарифи саһәсиндә гыса мүддәтдә бөјүк тәдбирләр һәјата кечирилди. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин Дөвләт рәмзләри (үч рәнкли бајраг, керб, һимн) миллин Азәрбајчан рәмзләри кими танынды. Азәрбајчан банкы јарадылды. 1918-чи илин мартында дағдылмыш нефт сәнајеси вә Бакы - Батуми нефт кәмәри бәрпа едилди.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәтинин 23 ајлыг өмрү чох ағыр вә кәркин мүбаризә шәрәитиндә кечди. Харичи вә дахили дүшмәһиләр халгымызын азадлыгы, мүстәғиллији јолуида парлаг сәһифә олан Демократик Чүмһуријјәтин чох јашамасына имкан вермәдиләр. 1920-чи ил апрелин 1-дә Назирләр Шурасынын сәдри Нәсиб бәј Ју-сифбәјлинин башчылыг етдији сон кабинә исте'фа вермәјә мәчбур олду. Мүстәғиллијин, азадлыгын әлдә едилмәсиндә бөјүк гүввә сәрф етмиш "Мүсават" партијасы, Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәти тарихин гаранлыг сәһифәләринә гарышды. Сүгутушдан сонракы узун бир дөвр әрзиндә бу республиканын адыны чәкмәк белә јасаг олунмушду. О, јалшыз мәнфур бир гурулуш кими нүмунә кәстәриимәк истәдикдә хатырланды, һөкүмәтин ишиндә јахындан иштирак едән сијасәт вә мәдәнијјәт хадимләри, идеологлар, Азәрбајҗанын сәј-сечмә зијәлиларынын әксәријјәти өлүмә мәнқум едилдиләр, бә'зиләри харичә мүһачирәт етди, бә'зиләри мүхтәлиф террорлара мә'руз галды. Онлар һәбсханада, сүркүндә, мүһарибәдә оларкән дә Азәрбајҗанын истиглалыны дүшүңдүләр, буна чалышдылар вә һәмишә бу инамла јашадылар: "Бир дәфә јүксәлән бајраг бир даһа еммәз!"

1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбајҗан парламенти ашағыдакы шәртләрлә һакимијјәти болшевикләрә верди:

I. Рус ордусу Бакыја кирмәдән дәмирјолу илә бирбаша Анадолунун имдадына кедәчәк;

II. Азәрбајҗанын истиглалы вә әрази бүтөвлүјү һәр тәчәвүз вә кәләһикдән горуначаг;

III. Азәрбајҗан ордусу олдуғу кими галыр, бурахылмајачаг;

IV. Азәрбајҗан сијаси партијаларын һүрријјәт вә сәрбәстлијинин мүһафизә едәчәк;

V. Кечмиш дөвләт хадимләри, һөкүмәт үзвләри вә миһләт вә-килләриндән һеч бири сијаси чинајәтдә иттиһам едилмәјәчәкдир;

VI. Азад шәрәитдә топланачаг Азәрбајҗан шуралары һөкүмәтин идарә формасыны мүәјјән едәчәк.

Ил јарым әрзиндә јүксәк парламент мәдәнијјәтинә вә сијаси мәдәнијјәтә јијәләнмиш Азәрбајҗан Республикасынын рәһбәрлији мүгабил тәрәфдән дә ејни мүнасибәт кәзләјирди. Лакин бу мөгәмда онлар алданмышдылар. Мәркәзин нүмајәндәси кими Азәрбајҗана

кәлән Анастас Микојан елә ертәси күн һәјасызлыгга билдирмишди ки, мүстәгил Азәрбајчан Совет Республикасы һаггында һеч бир сөз белә ола билмәз. Азәрбајчаны азашлыга вә ағ күнә чыхармағы вә'д едән болшевикләр үзәринә көтүрдүкләри тәһһүдләрини һеч бириши јеринә јетирмәдиләр. XI Гызыл Ордунун әскәрләри Анадолунун көмәјинә тәләсмәк өвәзинә Бақыда Милли Азәрбајчан ордусунун һесабына өз сурсат тәһһизат мәсәләләрини һәлл етмәјә башлады. Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнүн горунмасы өвәзинә тезликлә онун сәрһәдләринини "гајчыланмасы" башланды. Азәрбајчан ордусу дағылды, сијаси партијалар ләғв едилди. Һөкүмәт үзвләринин вә депутатларын тохунулмазлыгы һаггындакы вә'д дә тамамилә јадан чыхарылды.

Ингилаб лидерләринин вә'дләринә алданмыш Н.Нәримановун үрәк ағыларындан башга бир е'тирафы: "Азәрбајчанын пајтахтында азәрбајчанлылар Бақы Советинини гуллуғчуларына јазылы вә шифаһи шәкилдә рус дилиндә мүрачиәт етмәк мәчбуријјәти гаршысында галыр. Мән там мәс'улијјәтлә тәсдиг едирәм ки, Шәһәр Думасы дөрүндә түрк әһалиси бу гәдәр сыхынғы кечирмәмиши. Мәкәр бүтүн булар Киров вә Микојан јолдашларына мә'лум дејилми? Азәрбајчан зәһмәткешләринин тәлејини белә адамлара е'тибар етмәк олармы?"

"Азәрбајчан Республикасы рус вә Азәрбајчан халғлары арасында һәр ики дәвләтини суверенлији принципинә әсасланан мөһрибан гоншулуғ мүнасибәтләринин јаральымасына һазырдыр" ки ми сәмини вә'дләринә вә Парис сүлһ конфрансында кечмиш чар Русијасынын борчларынын бир һиссәсини өз үзәринә көтүрмәсинә бахмајарағ, В.И.Ленин 1920-чи ил мартын 17-дә Гафгаз чөбһәси һәрби ингилаб шурасына белә бир көстәриш вермишди: Бақыны әлә кечирмәк бизә сон дәрәчә зәруридир. Бүтүн сә'јинизи буна верин!" Һәм дә бу көстәриш Азәрбајчанын 1920-чи ил јанварын 11-дә Парис сүлһ конфрансында бөјүк дәвләтләр тәрәфиндән де-факто танымасындан сонра верилмиши. Өз мүгәддәратыны тә'јинетмә һүгуу һаггында болшевик вә'ди сөздә белә јеринә јетириширди.

"Бир өлкә дахилиндә биркө һәјата кечирдијимиз бир әсрин ағы-ачылары үзәриндә дајанмадан биз руслара өз әразиләриндә, өз

јени дөвлөтләриндә сәадәт арзулајырыг. Азәрбајчана кәлдикдә исә о, даһа Русијанын бир һиссәси олмаг истәмир. О, јалныз өз парламентиһи вә дөвләтиһи таныјыр” - әсас тәһлүкәһини шималшан кәлдији һәјәчанлы јаз күнләриндә Азәрбајчан Республикасыһын кәнч вә тәчрүбәсиз дөвләт хадимләри сијасәтдә намуслулуг принципләринә әсасланараг, белә бәјанат верирдиләр.

Беләликлә, иһи илә јахын бир өмүр сүрмүш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиһини мөвчудлуғу халғымызын иһтиман-сијаси фикир тарихиндә чоһ гијмәтли вә әвәсиз бир мәрһәлә олду. Демократик чәмијјәтин маһијјәтиһи, мөзмунуну гисмән дә олса, өзүндә еһтива етирмәјә һал олан Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дүңја иһтимаијјәтинә Азәрбајчан халғыһын варлығыһи сүбүт етиди. Вә бу күн демократија вә мүстәгиллик јолларында иһамла аддымлајан Азәрбајчан Республикасы чоһ доғру олараг Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиһини һүтүти вариси һесаб едилир.

Уһугмаг лазым дејил ки, “Азәрбајчан Демократик Республикасыһын јалныз заһири символлары вә атрибутлары дејил, уғурлары вә фәлакәтләри, тарихи дәрсләри вә тәчрүбәси дә бүкүнкү сијаси һәјәтымызда, кенишләнмәкдә олан милли-азадлыг мүбаризәсиндә архаландығымыз өрнәкләрдәндир. Һеч кимдән асылы олмајан, азад, мүстәгил, суверен Азәрбајчан идејасы јашајыр... үч рәнкли мүгәддәс Азәрбајчан бајрағы јенидән Азәрбајчан парламентиһини үзәриндә далғаланыр”.¹

Әсримизин әввәлләриндән башлајараг мүстәгил Азәрбајчан Республикасы јаратмаг уғрунда чаһларында кечмиш мүбаризләрин руһуну әзиз тутмаг мөгсәдилә онларың әмәлләриһи јашатмаг вә даһа да иһкишаф етирмәк исә бизим һәр биримизин мүгәддәс борчудур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиһини јарадылмасы Азәрбајчан дөвләтчилији тарихиндә өн бөјүк мәрһәләләрдән бири, XX әсрдә халғымызын вә миллиәтиһиниң газадлығы өн јүксәк уғрудур. Әлбәттә, бу гурумла бағлы һәр нә варса, онлары бүтүһлүклә идеаллашдырмаг доғру дејил. Лакин милли иһтиман-сијаси фикир тарихимиздә иһк демократик дөвләт гурумунун ролу олдуғча бөјүк вә әвәсиздир.

---

1. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Бақы, Азәрпәшр, 1992, с. 5.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәти бир гурум кими халгымызын милли өзүнүдәрк просесинин, ејни заманда, милли азаддыг мүбаризәсинин ән парлаг зирвәләринидән биридир.

Өз нөвбәсиндә Халг Чүмһуријјәти форма вә мәзмуну бахымындан мүрәккәб ичтимаи-сијаси, әдәби-мәдәни просесләри илә дә сәчијјәләнир.

Кәлч Азәрбајҗан Республикасы ғыса мүддәт әрзиндә өзүнү дүңја миҗасында танытмаға наил олду ки, бу да һәр шәјдән әввәл ичтимаи-сијаси вә мәдәни фикир тарихимизи тәмсил едән ајры-ајры көркәмли хадимләримизин ардычылы вә мәгсәдјөнлү фәалијјәтинин сәмәрәли нәтичәси иди.

Бүтүнлүклә, Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәти “Азәрбајҗан халгынын өз руһундан доған бир үмуммилли һәрәкат, һадисә иди” (М.Ә.Рәсулзадә). Даһи Үзәјир һачыбәјлинин јаздыгы кими Азәрбајҗан Республикасы о заман бүтүн Шәргдә вә Авропада ән демократ парламент моделинә малик иди. Сағлам бир миллијјәт фикри вә түрклүк шүүру үзәриндә гурулмушду... Ејни заманда, Азәрбајҗан чағдаш бир чәмијјәт гурмаға Авропа зәһнијјәти илә чалышмаға әзм етмишдир”.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәти халгымызын милли-мәдәни, ичтимаи-фәлсәфи фикринин тәшәккүл тарихиндә слә бир мәрһәләдир ки, сонракы дөврләрдә бир дөвләт гуруму кими онун чох сәһифәләриндән ибарәт дәрсләри көтүрүлмүшдүр. Бу гурумун јарашмасы халгымызын тарихиндә слә бир тарихи, ичтимаи-сијаси мәрһәлә олду ки, бүтүнлүклә милли Азәрбајҗан идејасы мәһә бу булагдан ичдији сујун һесабына гол-будаг атды.

Милли Азәрбајҗан идејасы исә истәр әсрин әввәлләриндә, истәр сә дә бизим күшәрдә актуалдыр вә инкишафыны, мәрһәлә-мәрһәлә јүксәлишини көзләјир.

Дөврүн ичтимаи-сијаси аб-һавасы Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәтинин узун мүддәт јашамасына манс олду. Сијаси бурулғанлар кәлч республикаја гол-һанад ачмаға имкан вермәди. Амма бир һәтигәт ајдын олду ки, “Азәрбајҗан Демократик Республикасынын бүтүн ислам әләминдә илк чүмһуријјәт, бүтүн түрк дүңјасында илк республика кими тәшәккүлү, үмумшәрг вә үмумтүрк әһәмијјәти

кәсб етмәси..." Азәрбајчан ичтиман-сијаси фикри илә бағлыдыр, онун мә'на вә мәзмунунун әјани тәчәссүмү кими гәбул едилмәли-дир.

Мәһз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин тарихи ролу јетмиш бир илдән сонра Азәрбајчаңда иккинчи бир мүстәғил сијаси дәвләт гуру-мунун јаранмасы үчүн әсас зәмин олду.

1991-чи илдә икинчи дөфә өз мүстәғиллијини әлдә едән халгы-мыз бу дөфә Азәрбајчан Республикасынын суверенлијинә наил ола-биди.

Бу мүстәғиллик елә бир чәтин дөврдә әлдә олунду ки, халгымы-зын азадлыг уғрунда мүбаризәсинин јени парлаг сәһифәләри үст-үс-тә дүшдү. Лакин истәр торпағларымыза ермәниләрини тәчавүзү, ис-тәр азәрбајчанлыларын өз дәдә-баба торпағларындан сонунчу де-портасијасы, истәр гаилы Јанвар фачиәси, истәрсә дә Азәрбајчаңда вәтәндаш мүһарибәсинә кәстәрилән чәһшләр халгымызы сарсытма-ды, өз чәтинлијниңән узаглашдырмады.

Мүстәғил Азәрбајчан Республикасы артыг једди илдир ки, инам-ла ирәлиләјир вә илк уғурларыны газанмағ үчүн һәм дахили, һәм дә харичи сијасәт сәһәсиндә јени аддымлар атыр.

С.Р.АСЛАНОВ,

член корр. АН Азербайджанской Республики

АДР И УСТАНОВЛЕНИЕ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

80 лет тому назад, 28 мая 1918 года произошло историческое со-бытие в жизни азербайджанского народа, в социально-политической истории Азербайджана - была провозглашена Азербайджанская Де-мократическая Республика. В крайне сложный и противоречивый период истории пришлось строить основы своей государственности и развиваться молодой республике. Республика в тяжелейших меж-дународных, политических и социально-экономических условиях,

несмотря на многочисленные провокации внутренних и внешних врагов, недоверие и давление со стороны больших держав, за короткое время своего существования делала все для того, чтобы выдержать избранный курс на укрепление своей независимости и суверенитета. Ей удалось создать свой парламент во главе с М.Э.Расулзаде, многопартийное правительство, была проведена значительная работа как внутри страны, так и на международной арене.

Историческая Декларация, принятая национальным Собранием республики, провозгласила такие важнейшие международные принципы, как самоопределения азербайджанского народа, равноправия всех народов и наций, независимо от веры, языка и расовой принадлежности, мирного сосуществования с соседями, установление дружеских отношений со всеми государствами, уважения суверенитета и территориальной целостности больших и малых стран.

Через два дня, то есть 30 мая 1918 года председателем Совета Министров Азербайджанской Республики Фатали-Хан Хойским было распространено сообщение о государственной независимости во все крупнейшие политические центры мира. А спустя некоторое время республика получила возможность заключить с рядом государств договоры, в результате чего были созданы несколько торговых представительств АДР в зарубежных странах. А несколько позднее демократические преобразования, активная внешнеполитическая деятельность привели к признанию в январе 1920 года Версальским Верховным Советом АДРеспублики де-факто.¹

По целому ряду объективных и субъективных причин Азербайджанской Республике не удалось достигнуть своих программных задач.

В тоже время, несмотря на то, что за короткий срок пять раз происходила смена кабинетов, состоявшая из представителей различных политических партий, ей в основном удалось сохранить преемственность внешнеполитической линии республики, основными составляющими которой были: суверенитет республики, неприкосновенность границ, мирное сосуществование, признание мировым сообществом государств.

---

¹ Гасанов Д. Азербайджан в системе международных отношений 1918-1920 гг. Баку, 1998, с.320.

кого дома" фактически терпела фиаско, Арагатская Республика никак не вписывалась в эту концепцию. Ее правительство явно предпочитало развязывание конфликта с соседними государствами, перераставшего в некое подобие "великого конфликта". Это привело к тому, что правительство и внешнеполитическое ведомство АДР выдвинуло новые задачи:

1. Всемерная защита территориальной целостности республики;
2. Оказание необходимой помощи регионам республики, подвергающимся геноциду со стороны Армении;
3. Проведение различных мероприятий по раскрытию правды о незаконных территориальных притязаниях армян и их преступлениях против мирного мусульманского населения; широкая демонстрация фактов свидетельств перед мировым сообществом.

Следует отметить, что эта коррекция внешнеполитического, межгосударственного курса республики в отношении Армении была вынужденной и, конечно, ответной мерой.

В ноябре 1918 г. руководство Азербайджана вновь сталкивается с необходимостью внесения корректив во внешнеполитический, межгосударственный курс. Дело в том, что 17 ноября в Баку прибывают английские войска, в столице вводится военное положение. С этого момента отмечается еще более резкая активизация интереса великих держав к Азербайджану, которые пытаются рассматривать республику как свою вотчину. Руководству АДР пришлось на некоторое время учитывать стремление этих держав удерживать Азербайджан в русле своей политики. Фактически были сведены на нет усилия по налаживанию межгосударственных контактов и взаимодействия с Турцией и Германией. 18 декабря, находясь в Баку, генерал Томсон призвал народы Северного Кавказа соединиться и бороться с большевизмом во всех его видах. ¹

Таким образом, временно утрачивались шансы на развитие межгосударственных контактов и с Советской Россией.

28 декабря 1918 г. на заседании правительства с участием Совета старейшин парламента была избрана делегация для участия в ра-

---

1. Азербайджан. 1918, 18 декабря, N58.

боте Парижской мирной конференции, в состав которой вошли два бывших министра иностранных дел А.Топчибашев и М.Гаджинский, кроме них - А.Агаев, А.Шейхульисламов, М.Магеррамов, А.Мехтиев и Дж.Гаджибеков. ¹

Таким образом, анализ показывает, что руководство АДР с самого начала своей деятельности делала все для расширения демократических, межгосударственных отношений, мира и покоя на всей земле.

В марте 1919 Г. кабинет Ф.Х.Хойского подал в отставку и 14 марта был объявлен состав нового правительства, возглавляемого Н.Ю.Усуббековым. Задачи новой правительственной программы в области межгосударственной, внешней политики были уточнены, обсуждены и одобрены в МИДе республики. Особую роль в подготовке новых концептуальных материалов сыграл А.Х.Зиатханов. После многочисленных консультаций и анализа возникших реалий было решено, что главной задачей как правительства, так и внешнеполитического ведомства республики теперь должна стать борьба за признание великими державами независимости и суверенитета АДР, безусловное обеспечение территориальной целостности страны и продолжение политики по поддержанию добрососедских отношений с соседними государствами. В этих целях глава Азербайджанского правительства Н.Ю.Усуббеков выразил готовность Азербайджанского правительства к восстановлению межгосударственных отношений с Советской Россией на общепринятых принципах равноправия и невмешательства во внутренние дела друг друга. ²

Эту концептуальную линию правительство республики положило в основу всей своей деятельности в период с марта 1919 г. вплоть до своего падения - апреля 1920 г. Однако, история опять внесла свои коррективы. Это было связано в связи и в период вторжения войск Деникина на Северный Кавказ и возникновению угрозы Азербайджану со стороны Добровольческой армии, после захвата гг.Петровск и Дербент, то есть подхода к непосредственным границам республики.

---

1. Азербайджан. 1918, 31 декабря, N70.

2. Азербайджан. 1919, 16 апреля, N76.

Азербайджанское правительство пыталось обеспечить безопасность северных границ республики в основном через посредничество британского командования. Несмотря на заверения генерала Г.Н.Кори в том, что Деникин не перейдет границу Азербайджана, правительство АДР приняло ряд превентивных мер, в том числе внешнеполитического характера. Как сообщал дипломатический представитель Азербайджанской Республики при Кубанском правительстве Джафар бек Рустамбеков, деникинское окружение считало, что Азербайджан враждебен Добрармии, так как продает нефть большевикам. Лишь после долгих переговоров с британским генералом Бригсом (представителем британского командования при штабе Добрармии) Д.Рустамбекову, по-видимому, удалось убедить своих оппонентов в том, что Азербайджанское правительство в борьбе политических групп в России сохраняет нейтралитет и невмешательство в эту борьбу.

Деникинская угроза еще более сблизила Азербайджан и Грузию, между которыми 27 июня 1919 г. было заключено военно-оборонительное соглашение, в котором обе республики обязывались выступать совместно со всеми вооруженными силами и средствами против всякого нападения, угрожающего независимости или территориальной неприкосновенности одной или обеих договаривающихся республик.

От более тесного взаимодействия и сотрудничества с дашнакской Арменией пришлось отказаться, так как ее правительство все более усиливало конфронтацию с Азербайджаном.

Противоречия между АДР и деникинской армией отнюдь не были секретом для руководства Советской России. Не случайно, 2 января 1920 г. нарком иностранных дел РСФСР Г.В.Чичерин обратился к правительству Азербайджана с предложением заключить военное соглашение для борьбы против Деникина. Однако, правительство АДР, опираясь на имеющуюся аналитическую информацию понимало, что это предложение России имеет лишь одну цель - ослабить независимость Азербайджана, столкнув его с Деникиным, более активно и "законно" вмешиваться во внутренние дела республики. Поэтому правительство АДР не только приняло предложения

Чичерина, но в свою очередь 17 января 1920 г. обратилось через своих представителей в Париже к Верховному союзному совету с просьбой оказать помощь в случае наступления большевиков.¹ К сожалению, представители великих держав, преследуя свои цели и намерения заявили, что они смогут оказать только моральную поддержку.²

Все это послужило поводом к тому, что 18 января 1920 г. в радиотелеграмме из Москвы нарком Г.В.Чичерин обвинил Азербайджанское правительство в содействии деникинцам. Это была грубая ложь, на которую министр иностранных дел республики Ф.Х.Хойский ответил нотой, в котором вновь подчеркивалось, что Азербайджан считает себя нейтральным в происходящей борьбе в России. "Азербайджанское правительство, отмечалось в ноте, не только никогда не предпринимало каких-либо шагов против интересов горцев Дагестана и Северного Кавказа в их борьбе за свою свободу, но, наоборот, правительство Азербайджана всегда, всеми доступными ему средствами оказывало и оказывает горцам поддержку в этой борьбе, добиваясь удаления сил Деникина с их территории. Точно также неосновательны и другие указания народного комиссара Чичерина касательно взаимоотношений Азербайджанского правительства с командованием Добровольческой армии, идеология и истинные намерения которого Азербайджанскому правительству хорошо знакомы".³

Руководство Азербайджанской Республики, выражая сожаление, что РСФСР до сих пор не признало независимости АДР, тогда как им уже были официально признаны Польша, Финляндия и Эстония, уведомяло, что оно считает необходимым установление добрососедских межгосударственных отношений между АДР и РСФСР, а все переговоры этих двух государств могли происходить только на основе безусловного признания советским правительством независимости и суверенитета Азербайджанской Республики.

---

1. Азербайджан. 1920, 21 января, N13.

2. Искра (меньшевистская). 1920, 24 марта, N63.

3. Азербайджан. 1920, 11 февраля, N26.

Продолжая усиливать свои стремления и добиваясь определенных достижений по признанию независимости АДР со стороны великих держав, правительство и МИД республики разработали законопроект об учреждении дипломатических миссий во Франции, Англии, Италии, Швейцарии, Польше и США, который был представлен в Совет Министров 5 марта 1920 г., что имело огромное значение для молодой республики.

Январь-апрель 1920 г. стали месяцами активного межгосударственного сближения АДР и с Ираном, в результате чего независимость АДР была признана и Ираном, а между двумя государствами был подписан целый пакет договоров и конвенций, введенных в действие с 4 апреля 1920 г.¹ В течение всего этого периода правительство республики проделало очень большую работу, урегулировав международно-правовые отношения между двумя государствами, а в Иран в начале 1920 г. была направлена дипломатическая миссия во главе с Зиятхановым.

По иному складывались межгосударственные взаимоотношения с РСФСР. В процессе анализа поступающих информации из Советской России руководство МИД Азербайджана пришло к выводу о возрастании опасности большевистского вмешательства во внутренние дела АДР, о чем было проинформировано руководство республики.

По вопросу об отношении к Советской России между двумя членами правительства - Ф.Х.Хойским и М.Г.Гаджинским появилось недопонимание, приведшее к крупным разгласиям. Хойский был сторонником жесткой линии в отношении к Советской России и установления сильной власти в Азербайджане. Он требовал смещения с поста министра внутренних дел М.Г.Гаджинского, роспуска парламента и предоставления правительству чрезвычайных полномочий для защиты страны, а также проведения в течение ближайших шести месяцев выборов в Учредительное собрание Азербайджана. Сторонникам Хойского удалось одержать верх и сместить Гаджинского с поста министра внутренних дел. Обсудив аналитические материалы, руководство республики избрало жесткий курс в отношении

---

1. Азербайджан. 1920, 11 февраля, №26.

к Советской России.¹ Суть этого курса состояла в активном противодействии большевистскому правительству дипломатическими способами, отказе от дипломатического сближения с Советской Россией, а для этого необходимо было заручиться более действенной поддержкой других государств, прежде всего Великобритании, США, Франции, Ирана, Италии. Однако, как известно, времени для реализации этих намерений и внешнеполитических задач уже не оставалось.

Таким образом, анализ свидетельствует о том, что руководство Азербайджанской Республики постоянно занималось выработкой межгосударственной, внешнеполитической стратегии и тактики, не боялось отстаивать свои принципы и свое понимание существующих международных реалий.

На наш взгляд, есть все основания говорить о выработке правительством АДР единой, цельной внешнеполитической, демократической, межгосударственной концепции, которая видоизменялась в зависимости от конкретной ситуации, но основные положения этой концепции - отстаивание независимости, борьба за территориальную целостность, дружба и сотрудничество с другими государствами, невмешательство во внутренние дела других государств - оставались неизменными в течение всего периода существования АДР.

***

После столетия бесправного вхождения в состав Российской империи Азербайджанская Демократическая Республика вступала в орбиту мировой политики.

Молодая республика входила в мир, где действовали свои законы, где каждая страна и группа стран стремилась к осуществлению сугубо своих узко корыстных интересов.

Первые азербайджанские руководители, дипломаты и ответственные сотрудники правительства, являвшиеся участниками провозглашения первой в истории азербайджанского народа демократической республики, отстаивание ее независимости в тяжелых дипломати-

---

1. См.: Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920 гг. Баку, 1990, с.59.

ческих батальонах, горячо верили в то, что в самом ближайшем будущем Азербайджан станет полноправным участником мирового процесса, участником межгосударственных отношений в Европе, Америке и на Востоке. Однако история пошла другим, "зиг-загообразным" путем. Следует учитывать, что в течение всех недолгих месяцев независимости, АДР фактически оставалась во враждебном окружении¹ и вынуждена была либо вести вооруженную борьбу с армянской экспансией, либо постоянно считаться с угрозой вторжения российских войск (то денкинских, то большевистских). Потребовались значительные усилия руководства республики, неуклонное следование демократическим принципам межгосударственных взаимоотношений, внешней политики, чтобы в сложных исторических условиях определить единственно правильное решение проблемы взаимоотношений между АДР и другими близкими и далекими странами.

Уже в первые месяцы существования АДР сторонникам демократической линии в межгосударственных отношениях пришлось выдерживать упорную борьбу против сил, пытавшихся вовлечь республику в вооруженную борьбу против Советской России. В прошлом официальная советская историография утверждала, что установление мирного сожительства между странами с различным общественным строем было выдвинуто в качестве фундаментальной цели внешней политики, именно РСФСР. Однако, на деле народы, вышедшие из состава Российской империи, уже в начале 1920-х годов столкнулись с советским экспансионизмом. "Журналь де деба", например, писала, что советская внешняя политика является продолжением "извечного русского стремления к территориальным захватам", и объявила: "Можно видеть за покровом революционного коммунизма панславистские мечты".²

---

1. Имеется в виду грозившая АДР опасность с севера - Денкини и Красная Армия; с запада - дашнакская Армения; с юга - Муганская краевая управа, а затем Муганская Советская Республика, которая была разгромлена только в ноябре 1919 г.; на востоке - на Каспии - денкинский флот, а затем - большевистская флотилия.

2. Цит. по: Черняк Е.Б. Вековые конфликты. М., 1988, с.345-346.

В то же время анализ показывает, что молодая азербайджанская демократия неуклонно проводила общепринятые принципы мирного сосуществования в жизнь, пытаясь наладить нормальные отношения, как с большевистской Россией, так и с социал-демократической Грузией, националистической Арменией, монархическим Ираном и т.д., то есть с государствами с различными общественно-политическим строем.

АДР сразу после своего образования, на основе разработанных принципов, пыталась установить нормальные отношения с иностранными государствами. В связи с этим Азербайджанское правительство неоднократно обращалось с мирными предложениями к дашнакскому государству, к Республике Грузия, к британскому командованию, к правительству РСФСР, ко всем правительствам стран Антанты.¹

Реализация демократических принципов межгосударственных отношений была невозможна без тесного сближения с демократами Западной Европы и Америки. Значение этого сближения возросло в связи с тем, что авторитет и удельный вес в мировой политике этих стран значительно возрос.

Этот вопрос также должен был быть рассмотрен на Парижской мирной конференции.² В отличие от армянских представителей, которые в любое время являлись в Париж в любом количестве и без всякого приглашения, азербайджанские делегаты, четко придерживаясь международных дипломатических норм, терпеливо дожидались с 20 января по 22 апреля 1919 г. разрешения на выезд в Париж.³

Только 22 апреля, то есть 10 дней до того, как В.Вильсон официально поставил вопрос об Азербайджане на конференции, азерб-

---

1. См.: Топчибашев А. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Ближневосточной Порты, Армении и Грузии (ноябрь 1918). Баку, 1993, с.19-20.

2. Азербайджан. 1918, 31 декабря, №70.

3. О захватывающих планах американского империализма в отношении Азербайджана (Труды института истории АН Азерб.ССР, т.13, с.34).

байджанские делегаты срочно были вызваны в Париж. Все встречи, беседы и рауты в Париже азербайджанские делегаты проводили открыто, гласно, не ведя никаких закулисных интриг - это была по-настоящему демократическая дипломатия.

Стремление АДР к нормальным дипломатическим, межгосударственным взаимоотношениям с другими государствами, несмотря на различные препятствия и сомнения, положительно воспринималось многими из них, о чем свидетельствуют следующие факты и события. 2 октября 1918 г. правительство Республики Грузия аккредитовало при правительстве АДР своего дипломатического представителя Николая Иотамовича Карцивадзе. В октябре того же года в Баку находился представитель Австро-Венгрии, барон Франкенштейн, который после отбытия из Баку оставил вместо себя в качестве представителя в АДР генерал-майора Бовласа. 23 октября 1918 г. германская делегация на Кавказе официально известила дипломатического представителя АДР в Республике Грузия М.Ю. Джафарова о назначении официальным представителем Польши при правительстве Грузии Владислава фон Островского, который осуществлял и связи с Азербайджаном. 8 февраля 1919 г. министр иностранных дел Украинской Республики В.Чеховский подал министру иностранных дел АДР Ф.Х.Хойскому аккредитацию на начальника Особой дипломатической миссии УДР при правительстве Азербайджанской Республики. 19 июля 1919 г. правительство АДР дало согласие правительству Республики Грузия на назначение консулом в Баку К.Д.Микеладзе. К октябрю 1919 г. в Баку были открыты Польское, Литовское и Украинское консульства.

15 ноября 1919 г. в Баку прибыл делегат святейшего католического престола Анутан Делябуш.¹ В конце декабря Баку посетил представитель Польской республики на Кавказе В.Островский. В феврале 1920 г. в Азербайджан прибыла итальянская экономическая миссия во главе с сенатором Конти², а 11 марта в АДР был аккредитован итальянский политический агент, полковник М.Р.Габба.

---

1. Азербайджан. 1919, 16 ноября, N248.

2. Там же. 1920, 2 марта, N42.

С 4 апреля 1920 г. были введены в действие договоры, заключенные между АДР и Ираном, регулирующие международно-правовые отношения между странами, открыто азербайджанское вице-консульство в Энзели. ¹

24 апреля в Баку прибыла чрезвычайная польская миссия на Кавказе в составе полномочного министра, бывшего министра иностранных дел Польской Республики Тытуса Филипповича, советника миссии Сигизмунда Смотровского, секретаря миссии Владислава де Бонди и атташе миссии поручика Каземира Равич-Колосинского в сопровождении агента польского представительства на Кавказе Виктора Крыпского. ²

В адрес-календаре АДР на 1920 г. представлены сведения о 16 иностранных миссиях в Баку, в числе которых миссии Великобритании, Бельгии, Греции, Дании, Литвы, США, Финляндии, Франции, Швейцарии и др. ³ Это было большой победой. А Азербайджанская Республика своих представителей имела в Стамбуле, Персии, Грузии, Армении, Кубани и Дона, Батуми, Красноводске и др.

Все приведенные факты убедительно свидетельствуют о том, что внешняя политика АДР, ее демократические, межгосударственные принципы получали признание со стороны большого количества крупных государств. Именно использование демократических принципов в межгосударственных отношениях позволяла АДР заезывать признание на международной арене.

---

1. Азербайджан. 1920, 17 апреля, N75.

2. Азербайджан. 1920, 17 апреля, N75.

3. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, ч.3, с.6.

ӘЛИКРАМ ТАҒЫЈЕВ,

фәлсәфә елмләри доктору, профессор

АДЧ – АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ ИДЕЈАСЫНЫН ТӘЧӘССҮМҮДҮР

Азәрбајчанлы милли идејасы идеолокијаја чеврилмә просесиндә тарихи инкишафы бахымындан һәм үмумислам (исламчылыг), һәм дә үмумтүрк (туранчылыг-түркчүлүк) мәрһәләләрини јашамыш, ХХ әсрин әввәлләриндән е’тибарән исә мүстәгил идеја чәрәјанына чеврилмәјә башламыш, Азәрбајчан милли дәвләтчилијини мејдана кәтирмишдир. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин мөвчудлуғу милли дәвләтчилијимизин, јә’ни азәрбајчанлыларын милли идеалынын артыг реаллыға чеврилмәси демәк иди.

АДЧ милли сијасәтинин әсасыны баша дүшмәк үчүн “Мүсават” партијасы лидерләринини вә еләчә дә АДЧ-нин диқәр рәһбәрләринини вә идеологларынын милләт вә милли мәсәлә, милли сијасәт, милләт вә синиф, милләтчилик вә бејнәлмилләтчилик вә с. һагтында олан нәзәри мүддәаларыны көздән кечирмәк зәруридир. Чүнки кәнч милли республиканын милли сијасәтинини әсасыны мәһз булар тәшкил едирди. АДЧ вә “Мүсават” лидерләри һеч вахт бејнәлмилләтчилик әлејһинә олмамышлар, онлар космополитизми тәнғид етмәклә, милләтләрин бирләшиб јахынлашмасыны, достлуг вә әмин-аманлыг шәраитиндә јашамаларыны тәблиғ етмишләр. Бу мүнәсибәтлә М.Ә.Рәсулзадә јазырды: “Марксын әмәлә фиргәсинин бәјаннамәси”нин башында јаздығы “Чүмлә-чаһан фүгәрәји-касибәси, бирләшин” шүары һеч вахт сөздән ишә кечмәјәчәк, арзу олараг галачагдыр. Чүнки дүнјанын бүтүн милләтләри бирләшмәјинчә, фүгәрәји-касибә бирләшә билмәз. Она көрә лазымдыр ки, әввәлчә дүнјанын бүтүн милләтләрини бирлијә чағырасан, сонра исә фүгәрәји-касибәнин бирләшмәсини тәләб едәсән”.¹

---

¹ “Ачыг сөз” гәзети, N 527, 25 ијун 1917-чн ил.

Бу мөвгәҗи мұдафиә едән Ә.Һәмди Гарлачазадә исә белә жазырды: “Маркс деҗирди: дүңјада ики милләт вардыр. Бири фүгәраҗи-касибә, дикәри фүгәраҗи-касибә илә мүбаризә едән буржуазијадыр... Марксын беҗнәлмиллиҗәти фүгәраҗи-касибә илә буржуазијанын иттиһади мә’насыны көстәрир. Маркс вә Енкелс һәгигәтдә әмин олуш идиләр ки, синиф мүбаризәләри милләтин харичиндә амил буниунитор вә бу нөгтеҗи-һәзәрлә дә бүтүн милләтләрин бирләшмәләрини геҗд еләмишләр”.¹

Үмумиҗәтлә, көстәрилән дөврә ичтимаһи фикрин милләтә верилән тә’риф үзрә ики бөҗүк гүтбдә топландығынын шаһиди олуруг. Булардан бири милләтин материалист вә ја итисади-сијаси изаһы, икинчиси исә идеалист вә ја мә’нәви-психолоҗи шәрһи иди. Болшевикләр биринчини, “Мүсават”чылар исә икинчи мүддәаны мұдафиә едирдиләр. Ону демәк лазымдыр ки, “Мүсават”чыларың милләт аңламынын дәгиг сәрһәдини мүәҗҗән етмәк чәтин иди. Онлар бу мәсәләдә чох заман динчиләрлә, бә’зән исә материалистләрлә бирләширдиләр.

“Мүсават”чыларың языларында милләт “аҗры-аҗры фәршләрин дүшүнчәви бир сурәтдә бир араја топланмасы”, “өз дили, адәти, дини вә мәзһәби илә доланан чамаат”, “әрзиҗат”, тарихат, тәбниҗат вә елмләринин бир гисми”, “итисади, ичтимаһи вә сијаси мәнфәәтләрин бир һалда булуһан һеҗ’әти-бәшәрин иттиһады”, “дили, дини, әһ’әнәти, әдәбиҗаты, мәдәниҗәти, тарихи вә әдәти бир олаһи чәмен-бәшәр” олмасы вә с. һагда мүхтәлиф јөнүмлү тә’рифләр верилди.² “Милләт - дили, дини, тарихи, әдәби, адәтләри вә башга әһ’әнәти бир инсанлардан мүтәшәккил бир әзимәдир, бир чашлы вүчуддур: бу вүчудун сағлам бәдәни, сағлам руһу вардыр ки, о да һәгиги зәһмәткешләрдән ибарәтдир”.³ “Мүсават” партијасынын програмында милләтин мөвчудлуг шәрти кими дили, адәт вә әдәбиҗатыны әсас көтүрүрдүләр. М.Ә.Рәсулзадә өзү исә фәалиҗәтинин әввәл-

1 “Мүсават” гәзети, N 4, 13 октјабр 1917-чи ил.

2 “Ачыг соз” гәзети, N 575, 27 сентјабр 1917; N 608, 17 нојабр 1917; “Мүсават” гәзети, N 4 13 октјабр 1917; “Истиглал гәзети, N 12, 26 апрел 1919-чу ил.

3 “Ел” гәзети N 2, 16 ијул 1919-чу ил.

ки илләриндә милләттин јашамасы үчүн дин бирлијини дә зәрури са-
јыр вә һетта ислам халгларынын һамысыны “мүсәлман милләти”
кими характеризә едирди.

“Мүсават” партијасы да өввәлчә “ислам һәмрә’лији” шәклиндә
тәчәссүм тапмыш, сонрадан милли донә кирмишдир. Динлә әләгә-
ни там үзмәјән М.Ә.Рәсулзадә ачыг-ајдын е’лан едирди ки, онун
партијасы синфи дејил, миллидир. Милләт мөсәләсиндә динлә ком-
промисә кирәрәк јазырды: “Милләттин әсасы динмидир, јохса
дил?”, “биз мүсәлман милләтимижиз, јохса түрк?” суалына о чаваб
верирди: “Бу фикри бир-биринә зидд көрәниләр дә вар. Фәгәт һаһаг.
Бу ики фикир бир-биринә зидд дејил, бәлкә мүттәфиг фикирләрдир.
Исламијјәт бејнәлмилләлијјәтдир, түрклүк миллијјәт, бири
күлдүр, диқәри чүз: биринин гүввәти о бириниш гүввәтидир”.¹

Федерасија тәрәфдары олан “Мүсават”чылар федерасијанын уни-
тар дәвләт типиндән фәргини белә изаһ едирдиләр: “ 1. Мәркәзиј-
јәт принципи үзәриндә гурулмуш олан дәвләт механизми лазымынча
ишләјә билмәјиб, дәвләттин тәрәгги вә инкишафына мане олу-
р; 2. Русијада милләтләр вә өлкәләр мүхтәлиф вә тәсәррүфат бөјүк олду-
гундан мәркәзијјәт идарә үсулу халгынын ишчилик фәалијјәтинә ма-
не олу-р; 3. һазырда кәрәк дава мејданында, кәрәксә мәмлөкәт да-
хилиндә бүтүн дәвләт һәјатында көрүлән позғунлуғ вә пәришанлығ-
лар әсасән һәммин мәркәзијјәт идарәдән тәшәккүл етмишдир; 4. Әс-
ри - һазыр демократијанын арзусу дәвләт һәјатында чамаатын кениш
сурәтдә иштиракына вә һәјатын зәбтијјә васитәсилә дејил, ганун јо-
лу илә гәјдаја салынмасы анчаг дәвләттин федерасија үсулу әсасында
идарә едилмәси илә мүмкүндүр; 5. Чүмһуријјәти-әлам анчаг федера-
сија тәшкил едән дәвләтдә мөһкәм ола биләр. Чүнки мәркәзијјәт
үсулијлә идарә олунан мәмлөкәтләрдә мәркәзи мүәссисәләри зәбт
әтмәклә асан вәчһлә үсули-идарәни дәјишмәк олар: Русијада мүхтә-
лиф милли мәдәнијјәтә, тарихи-мазијә малик вә игтисади ишләрдә
мүстәгил вә хүсуси бир игтисади даирә тәшкил едән бир чох мил-
ләтләр јашадығындан Русијада һамы үчүн мөгбул олан федерасија
үсулу милли принципләр әсасы илә гурулмуш федерасијадыр”.²

1. “Истиғлал” гәзетә, N 13, 3 мај 1919-чу ил.

2. “Ачығ сөз” гәзети, N 580, 30 октјабр, 1917-чи ил; M 523, 25 вјул 1917-чи ил.

“Мүсават”чыларың кестәрилән дөврдә мөвгеји бундан ибарәт иди ки, “түркләрин бир миллиәт олараг өзләринә мөхсус дини вә милли адәтләрини, мәдәнијјәт хүсусијјәтләрини һәр бир тә’риз вә тәчавүздән мұһафизәт едиб сахламаг үчүн ән гыса, ән саламат јолу тә’јин етмәк вахты јетишмишир”.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин мөвчудлуғу милли дөвләтчилијимизин, јө’ни азәрбајчанлыларың милли идеалының артыг реаллыға чеврилмәси демәк иди, башга сөzlә десәк, АДЧ-нин јаранмасы вә мөвчудлуғу азәрбајчанлы милли идеалының тәнтәнәси вә тәчәссүмү иди. АДЧ-нин мејдана кәлмәси вә јашамасы сәбәбләриндән бириндә мәһз “азәрбајчанлы милли мәһлик шүүрунун формалашмасы” вә ја “азәрбајчанлы идејасы” тәшкил едирди. Түркчүлүјү вә исламчылығы инкар етмәјән бу идеја милли дөвләт гуручулуғунун јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. М.Ә.Рәсулзадә һәлә 1911-1914-чү илһәрдәки јазыларында “азәрбајчанлы” терминини ишләдир вә азәрбајчанлыларың диқәр түрк-татар гөвләриндән фәргини вурғулајырды. Бу идеја М.Ә.Рәсулзадәдән әввәл дә мөвчуд иди. Һәлә 1891-чи илдә М.Шаһтахтлы “Каспи” гәзетиндә белә бир мәгалә чап етдирмишир: “Загафгазија мүсәлманларыны нечә адландырмалы?” М.Шаһтахтлы өз суалына өзү чаваб верәрәк јазырды ки, бу халгы јахшы оларды ки, “азәрбајчанлы”, дилләрини дә “Азәрбајчан дили” адландыраг. 1892-чи илдә К.Үнсизадә “Азәрбајчан” адлы гәзет нәшр етмәјә сә’ј кәстәрмишидисә дә, она наил ола билмәмишиди. Чүнки чар үсул-идарәсинә вә ермәниләрә халгың “татар”, “мүсүлманин” адландырылмасы даһа сәрфәли иди. Оңларың ардынча болшвикләр дә “Азәрбајчан” сөзүндән горхмуш вә милли мәһлик шүүрунун формалашыб бејнәлмиләлчилији үстәләјәчәјиндән еһтијат етмишләр. Бејнәлхалг империализм дә чаризмин бу сијасәтини дәстәкләмишиди. Инкилисләр Бакыја дахил олашда оңлар да “Азәрбајчан” сөзүнү ишләтмәјә хәсисликлә јанашмышлар.

1903-чү илдә көркәмли әдәбијјатшүнас Ф.Б.Көчәрлинин (1863-1920) рус дилиндә Тифлиседә “Азәрбајчан әдәбијјаты” китабы чап олуимушдыр. М.Тәрбијәтин “Данешмендеји-Азәрбајчан” китабыны да бураја әләвә етмиш олсаг, көрәрик ки, “Азәрбајчан идејасы”ның

тарихи көкләри гәдимдир. Амма ону илк дәфә олараг сijasи вә ичтимаи һәјат сәһәсинә чыхаран М.Ә.Рәсулзадә олмушдур.

Үмумијјәтлә, “милләт” ашлајышыны илк дәфә олараг М.Ф.Ахундов ишләтмиш, Һ.Б.Зәрдаби исә бу ахымы 1875-чи илдә давам етдирмишдир.

1880-чи илдә чал олунамаға башлајан “Кәшкүл” гәзети бу ән’әнә-јә садиг галараг “түрк милләти” сөзләрини ишләтмишдир. Үнсизадә гардашлары тәрәфиндән нәшр олуан “Зија” адлы гәзетдә дә “милләт” ашлајышына тез-тез раст кәлмәк олурду”.¹

Ј.В.Чәмәнзәминли о заманлар нәшр едилән гәзет вә журналларда Азәрбајчан мөвзусуну баш мәсәләјә чевирмәк зәрурәтини гејд едәрәк јазырды: “...Һансы мәчмуә чыхмаға башларса, Һиндистан вә Мисир чам’еләринин тәсвирини гејд едәрәк, үмуми ислам аләминә анд шејләр јазар. Һалбуки, биринчи бизи һәвәсләнширән мәсәлә Азәрбајчанымыз кәрәк олсун. Онун үчүн милли мәчмуә башдан-баша Азәрбајчан илә долдурулмалыдыр. Бәрәкәт версин ки, тарихимиз, әдәбијјатымыз, театр вә мусигимиз вә башга мэдәни мөһсууларымыз чох-чох вар. Бунлара анд јазылса һәм өзүмүз өзүмүзү, һәм дә әчнәбиләр бизи таныјарлар. Вәтәнимиздә бир чох тарихи биналар вар. Һәр нөмрәдә бунун биринин рәсмини гејд едәрәк әтрафлы мә’лумат верилмәлидир.

Милли мәчмуәдә әксәр сәһифәләр Азәрбајчана һәср олунмалы вә сонра бүтүн аләми-ислама. Вә Авропа мэдәнијјәтинә вә милләтимизин тәбни ки, еһтијачы вар. Амма бу јолда һеч нә јазылмыр. Јазмалы, јаздырмалы, тәрчүмә етмәли, јени шејләр вүчуда кәтирмәлидир. Јени шеј дә онда олур ки, әввәлчә әрәб вә фарс аләмини тәсвир етмәкдән данышыб, түрк аләмини, билхәссә Азәрбајчаны тәсвир едәк”.²

Үмумијјәтлә, ичтимаи инкишафын бир сыра мәсәләләриндә исламчыларла түркчүләр бир нөгтәдә бирләширдиләр. “Түрк јурду” журналы “бүтүн түркләри исламын мүһүм үнсүрү олдутуну” билди-

1 Бајкара Һ. Азәрбајчан истиглал мүбаризәсн тарихи. Бақы, Азәрнәшр, 1992, с. 31.

2 Ј.В.Чәмәнзәминли. “Мүстәгилләвјәмәзи истәјриксә”. Бақы, Кәңчлнк. 1994, с. 66.

рирди. З.Б.Көжалп милләтә тә'риф верәрәк јазырды ки, милләт - үмуми дили, дини, әхлагы, мәдәнијјәти вә јахуд сјни дәрәчәдә алдығы тәрбијәнин мәчмусуна дејилер.

Демәли, түркчүләр милләтин мәвчудлуг шәрти кими дини дә мүһәм амил сајырдылар. Ону да демәк лазымдыр ки, Камал Ататүрк турапчылыға лагејд мәвге тутмуш вә түрк милләтинин ничатыны турапчылығда ахтармағын әлејһинә олмушдур.

Халг Республика Партијасынын 1917-чи илдәки I гурултајында К.Ататүрк пантүркизм әлејһинә чыхыш едәрәк, билдирирди ки, "бүтүн түркләрин бир дәвләтдә бирләшдирилмәси һәјата кечмәз бир мәсәләдир. Тарихи тәчрүбәдән көрүнүр ки, панисламизм, јахуд пантүркизм мүвәффәтијјәт газана билмәз. Биз белә һесаб едирик кхи, милли сипасәт доктринадыр.¹ Милләт мәчлисидәки чыхышында да о, 1921-чи илдә бу фикрини мүдафиә етмишдир. 1919-чу илдә АБШ кенералы һарболда көндәрдији "Һүгугу мүдафиә чәмијјәти"нин меморандумунда да пантүркизмә зәрәрли бир идеолокија кими бахдығыны билдирмишдир.

Мәһз бу мүнасибәтин нәтичәси иди ки, Халг Республика Партијасынын 1935-чи илдә гәбул етдији Програмында милләтә белә бир тә'риф верилмишдир: "Милләт-сипаси вә ичтимаи бирлик олуб, дил, мәдәнијјәт, идејача бағлы олан һәмвәтәнләрин бирләшмәсидир". Беләликлә, камалчылар дини милләтин мәвчудлуг шәрти кими гәбул етмәмишләр.

Ј.В.Чәмәнзәмнли дә турапчылығын уғур газана билмәјәчәјини гејд етмиш вә ону Крымыш тимсалында белә ифадә етмишдир: Исмајыл бәј ишдә, дилдә, фикирдә бирлик шүары Крымда көңдисинә һазыркы һалда бир чох тәрәфдар дејил, әлејһдар газанмышдыр. Демәк олар ки, бүтүн Крым татарлары Исмајыл бәј доғрудан-доғруја крымлыларын фикрини аздырыр. О, туран фикрини тә'ғиб етмәклә нәинки крымлылары Турашла бирләшдирә билди, бәлкә онлары татарлындан да узаглашдырды. Буунчүн "Төрчүман" гәзетәси әвәзинә "Милләт" гәзетәси чыхды. Крымлыларда гызғын бир татар чәрәјаны вар. Бу хүсусда онларын бир чох јазылары вә мәнзүмәләри вар".²

1. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. М.Наука, 1971, с. 35.

2. Ј.В.Чәмәнзәмнли. Көстөрилән әсәр, с. 37.

Ј.В.Чәмәнзәмниши һабелә буну крымлыларын слим вә мәдәнијјәти саһәсиндә хејли кери галдыглары илә, ичәриләриндә савадлы адамларын јох дәрәчәсиндә олмалары илә (ичәриләриндә) дә изаһ едирди. Туранчылығы садәчә олараг крымлы татарлар һәзм едә билмирдиләр. Татар милли шүүру онлара даһа јахын иди.

Белә бир просесин Азәрбајчанла бағлылығыны нәзәрдә тутараг демәк олар ки, биздә дә туранчылыг нисбәтән романтик вә утопик шәкилдә гојулурду. Һалбуки әсас мәсәлә Азәрбајчан истиглалы иди вә “Мүсават” да ону јеринә јетирди.

Русија империјасынын бир сыра милли учгарларында вә еләчә дә Азәрбајчанда туранчылыг идејаларынын јайылмасы түрк милли шүүрунун ојанмасы үчүн әвәзсиз хидмәтләр көстәрмишләр. Лакин туранчыларыни ирәли сүрдүкләри хәјали “Туран” мәмләкәтинин реаллашмасы имканы һелә о заман да сыфыра јахын олмушдур. Чүнки мә’лум тарихи шәраит учундаи сајсыз-һесабыз түрк тајфа вә гөвмләри Аврасијада мүхтәлиф дәвләтләрдә, мүхтәлиф сәвијјәләрдә јашамагда идиләр. Онларын бир дәвләтдә бирләшмәк һәрәкаты бир сыра дәвләтләрин, хүсусән Русија империјасынын мәнафе вә мараглары илә диаметрал әкслик тәшкил едирди. Аврасијада белә бир зәһмли дәвләтин јаранмасы рус империјасынын сону демәк оларды. Бу сәбәбдән дә рус шовинист даирәләри түркләрин бу һәрәкатыны парчаламаға, милли гырғынлар төрәтмәјә, һәтта бә’зән мүәјјән мәдәни күзәшгләрә кетмәјә, түркләрин милли һәрәкатынын лидерләрини тә’гиб етмәјә (мәһз бу тә’гибләрдән јаха гуртармаг үчүн Әлибәј Һүсејзадә Истанбула, Јусиф Ағчура оғлу Гаһирәјә, М.Ә.Рәсулзадә исә Теһрана мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушдулар) вә с. васнәләрә әл атырдылар. Империјаны зәифләтмәјә вә јахуд орада һакимијјәти әлә алмаға чалышан елә гүввәләр дә вардыр ки, түрк-ислам халгларынын бу һәрәкатындан бир карт кими өз мәнафеләри наминә истифадә етмәјә ону бир әләтә чевирмәјә чалышырдылар. Вәзијјәтин белә мүрәккәбләшдијини вә реал тарихи шәраити нәзәрә алан М.Ә.Рәсулзадә вә “Мүсават” партијасы “Туран” идејасынын һәјата кечирилмәсинин гејри-мүмкүнијјүнү дәрк етмиш вә “Азәрбајчан истиглалы” шүарыны ирәли атмышлар. Ондан бир гәдәр сонра К.Ататүрк дә ејнилә белә һәрәкәт едәрәк, туранчылығын фајда

вермәјәчәјини вә кәнч Түркијә дәвләти үчүн һәзм олузмазлыгыны дәрк едиб Түркијәнин истиглалижјәти фикринә кәлмишдир.

Милләтдә милли мәнлик шүрунун јараныб ичкишаф етмәси үчүн онун өзүнәмәхсус дәвләт һимнинин, һәрби вә әмәк маһныларынын, дөјүш вә чәнк мусигһисинин олмасы чох зәруридир. Бу, милләтин вәһдәт вә мәтанәтинин даһа да артырыр, ону јекчинс едир, мүәјјән бир тәдбирин һәјата кечирилмәсиндә милләт үзвләрини мүәјјән бир истигамәтә јөнәлдир вә сәфәрбәр едир. Бу мә'нада һәлә АДЧ гурулмамышдан хејли әввәл милли шәргиләрин дикәр халглары, мәсәлән, украјналылары, болгарлары, татарлары һәјатында, милли интеграсијасында ојнадығы мүтәрәғти ролу гејд едән Ј.В.Чәмәнзәмишли јазырды: “Болгарлар “Шумей мурпече” нәғмәләрини охудугда интигам һисси үрәји дәлир”.

“Ишшәнәвимала Украјна” шәргиси адамда елә гүдрәтли бирлик доғурур ки, доғрудан да Украјнанын һәмнишә дири галыб сәадәтдә јашамағына иман едирсән. Кијевдә ингилабын әввәл күшләри тән-тәнәли нүмајишләр јалылаһда татарлар “...сүбһәнәллаһ” охујурмушлар. Бизим студентләр исә нәғмәсизликдән нүмајиши сүкут ичиндә кечирибләр”.

Милли нәғмәләрин вә шәргиләрин јарадылмасы зәрурәтиндән данышан Ј.В.Чәмәнзәмишли бу сәһәдә хүсуси бир комитәнин јарадылмасы зәрурәтини гејд едир вә Ү.Һачыбәјов кими сәнәткарларын диггәтини дә буна јөнәлдирди. О даһа сонра јазырды: “Зәннимчә милли нәғмә дә (милли гижмәт) зәрури мәсәләләр чәркәсинә кәлә биләр. Сәбәби исә мә'лумдур. Буну бизим кәһнә фәалларымыз да беләчә дүшүнүшдүләр. Зәрдаблы һәсән бәј “Милли нәғмәләр” мәчмуәсинин әмәлә кәтирмишдир. Лакин үммәт газанан бир шәрги ишијәдәк орталыға чыхмады. Шәргисиз дә бизим сијаси чошгуһлуғумуз вә миллилијимиз орталыға чыхмыр. Һәр бир милләтин өзүнәмәхсус бир милли нәғмәси вар. О нәғмә охундугда милләт фәрдләринин руһу учалыр. Мүбаризә едиб өз халгыны мүһафизә етмәк хаһиши артыр. Бизимсә бу нәғмәмиз јохдур. Одур ки, милли сәрхошлуғумуз вә нә'шәмиз дә јохдур. Дүшмәни јох етмәк үчүн дә милли сәрхошлуғ лазымдыр... Бизим һәлә милли нәғмәмиз јохдур. Бичарә чаванларымыз милли һисс чошгуһлуғуну да билмирләр иә охусун-

лар. Бизә милли шәрғи лазымдыр. Бу да бу саатын мәсәләсидир. Милли шәрғи бизим јатмыш һиссләримизи ојадыр. Бу шәртлә ки, мәзмуну вә һавасы ајығ олсун, охушудга “Секаһ кими гәлбимизи бошалтмасын”.¹

Булардан биринчиси 1905-чи ил ингилабы әсасында әлә алынмыш, фәгәт гисмән олсун һәјата кечмәмишди. Чарлыг Русијасынын јалпыз сарсылмыш вә өзүнү тез әлә алмыш олдуғу 1905-чи ил ингилабы әсасында әсир түркләр биринчи мәрһәләдә булунуларды. Вә икинчи мәрһәләдә кечмәк үзрә бә’зи гымылданмалар мүшаһидә олунурду. 1905-1906-чы илләрдә тәшәккүл едән “Русија мүсәлманлары иттифағы”нын тәшәббүсү илә Русија Дөвләт Думасы - парламентиндә гурулан “Мүсәлман фраксијасы” рус олмајан бә’зи милләтләрин вәкилләри илә ашлашараг Топчубашовун сәдрлији алтында бир “Федералистләр” бирлији мејдана кәтирмишди. Фәгәт чарлыг биринчи дүнја савашы әрәфәсиндә бүтүн гымылданмалары боғмуш иди.

Биринчи дүнја савашы вә 1917-чи ил ингилабы Русијаны тамамилә јыхмыш вә чарлыг тарихә гарышмышды. Түркләр милли варлығларыны тә’минат алтына алачаг вә бир милләт олараг јашајыб инкишафына имкаһ верәчәк јени бир дөвләт низамы дүшүнмәли вә мүдафиә етмәли идиләр. Беләликлә, Бакы вә Москва гурултајлары бу мәсәләләри мүнағишә едирди. Бир тәрәфдә Русијаны демократик вә мәркәзијәтли бир чүмһуријәт олараг тәсәввүр едәнләр варды ки, рус олмајан милләтләрә, о чүмләдән түркләрә бәхш едиләчәк мәдәни вә дини “шәхси мухтаријәт” илә кифәјәтләнир: диқәр тәрәфдә исә кәләчәк Русијаны ајры-ајры милли дөвләтләрдән ибарәт, Исвечрә типли федерасијалы бир чүмһуријәт һалында тәсәввүр едән “Милли-мәһәлли (торпаг) мухтаријәчиләр” варды ки, буларын башында Рәсулзадә дурурду. Рәсулзадә милли (мәһәлли) торпаг мүлқијәтчиләринин истәкләринә тәрчүман олараг, милли дөвләт тезисини вә бу тезисин дајағыны тәшкил едән мәдәни вә һүғүги тәмәлләри бәләгәт, һәгигәт, мәнтиг гүдрәтини, милли вә тарихи, чоғрафи вә иғтисади дәлилләрини ишләдәрәк һәрарәт вә гүввәтлә мүдафиә едир.

¹ Ј.В.Чәмәнзәмилли. Костәрилән әсәри, с. 21.

Бә'зи Түркүстан шаирләринин нәзмә чәкмиш олдуглары бу тарихи мүдафиәдән сонра гәбул едилән бу "милли тезисә" кәрә, бә'жүк чохлуғуну рус олмајан милләтләр тәшкил едән Русија императорлуғу милли ваһидләрә, јә'ни милләтләрин сајы гәдәр ајры-ајры мүстәгил милли дәвләтләрә парчаланачаг, о чүмләдән олмаг үзрә, рус өсири түркләрин дә өзләринәмәхсус милли дәвләтләри олачагдыр. Исвечрә үсулунда бир федерасија бағлары илә бағланачаг бу дәвләтләр аиләсиндә түркләрин дә өз араларында ејни бир федерасијасы олачагдыр. Азәрбајчан, Гафгаз, Волга-Урал, Крым вә Сибир түркләрини ичинә алачаг өзәмәтли бир түрк федерасијасы...

Рәсулзадәнин тәмсил етдији бу һәрәкат рус олмајан дикәр милләтләрә дә анлашылымышдыр. Кијевдә топланан рус олмајан милләтләрин "Федералистләр" конгресиндә башда Рәсулзадәнин "Мүсаваг" партијасы олмаг үзрә түрк елләринин вәкилләри дә иштирак етмәкдәдир. Русија кими гап вә атәш үзәриндә гурулмуш вә "милләтләр һәбсханасы" шөһрәти илә танынымыш бир мәмләкәтдә белә бир һәрәкатын кечмәји, кәлдији нәтичәдән шүбһәләнән сағлы-соллу бүтүн руслар алдығлары мүхтәлиф вә дүшмәнчә вәзијјәти илә шишәтли бир әксүл-әмәл мејдана кәлмәсини сүр'әтләндирирдиләр. Артыг там истиглалдан башга бир гурулуш јолунун олмадығы анлашылырды. Илк вә мүсбәт өрнәји мүстәгил вә демократик милли Азәрбајчан Чүмһуријјәти тәшкил едән бу һәрәкат вә дава әтрафында Рәсулзадә Мәммәд Әмин конгрес, конфранс, гурултај, мәчлис вә јығынчагларда сөјләдикләри нитгләр, охудуғу мә'луматлар, етдији мүбаһисә вә мүзакирәләр нәшр етдирдији бәјаннамә вә вердији бәјанатлар, чыхардығы гәзетә вә журналлар, јаздығы мәгалә вә чап етдирдији китаблар сијаси тарихимизин ғызыл сәһифәсини тәшкил етмәкдәдир.¹

Бу мәсәләдән данышаркән АДЧ-нин биринчи ишдөнүмү мүнәсибәтилә М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Түрк мәншәли бүтүн башга дәвләтләр мејдана кәләркән хүсусән дини әсаса сөјкәнмишдирсә, Азәрбајчан Республикасы түрк милли-демократик дәвләтчилији зәмининдә милли-мәдәни тә'јини-мүгәддәрәтын мүасир өзүлүнә әсас-

---

1. М.Б.Мәммәдзадә. Мәммәд Әмин Рәсулзадә. - "Азәрбајчан" мәчмүән, N 12 (36), 1955.

ланмышдыр. Бу нөгтеји-нөзөрдөн республикамыз биринчи түрк дөвлөтидир". Өмрүнүн чох аз олмасына бахмајараг, АДЧ һөкумәти азәрбајчаиы милли идејасынын һәјата кечирилмәсиндә бөјүк рол ојнады. Чүнки онун фәалијјәти миллијјәтчилик, түркчүлүк, вәтәнчилик, азәрбајчагчылыг, милли дөвләтчилик, истиглалчылыг, халгчылыг, чүһуријјәтчилик кими идеал милли принципләрин һәјата кечирилмәсинә доғру јөнәлдилмишди. М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан кәңшлијинә мүрачиәтлә дејирди: "Еј кәңчлик. Сәнин өһдәидә бөјүк бир вәзифә вар. Сәндән әввәлки јохдан бир бајраг јаратды, мүгәддәс бир идеал рәмзи јаратды. Ону мин мүшкулатла јүксәлдәрәк деди: "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа снмәз". Әлбәтгә ки, сәи онун үмидини гырмајачаг, бу күн парламент бинасы үзәриндән азәриләрин јаныг үрәкләри үзәринә енмиш бу бајрагы тәкрар о бина үзәринә тикәчәк, бу јолда ја газы, ја шәһид олачагсаи".

Мә'лумдур ки, азәрбајчанлылар ХХ әсрин әввәлләриндә социалистгисади инкишафын сүр'әтли инкишафы пәтичәсиндә, елм вә мәдәнијјәтин јүксәлиши вә бу зәмин үзәриндә милли шүүрун јараныб инкишаф етмәси әсасында милләт кими - әксәр тәдигатчыларын гәјд етдији кими, "буржуа милләти" шәклиндә формалашмышдыр. Бу она кәрә белә олмушдур ки, истәр игтисадијјатда, истәрсә дә мәдәни-мә'нәви саһәдә јени јаранмыш буржуазија снйфи милли мөвгеләрдә вә һакимијјәти өз әлиинә алмыш вә милләти дә "буржуа милләти" кими формалашдырмышдыр. Азәрбајчан буржуа милләти социалист милләти һалында формалашанадәк, узун бир тарихи инкишаф јолу кечмәли олмушдур. "Азәрбајчан социалист милләти" өз инкишафында бир сыра мәрһәләләр кечмиш, өзләринин әввәлки нәсилләрини, јә'ни ону "буржуа милләти" кими формалашдыранлары - истәр игтисади һәјат саһәсиндә јаранмыш милли буржуазијаны, истәрсә дә сијаси-мәдәни саһәдә она узун илләр рәһбәрлик етмиш сијасәтчиләрини вә зијалыларыны итирмәли олмушдур. Бу "ахырынчылары" "галыгыларыны" арадан галдырылмасы просеси исә бүтүн совет режими илләриндә давам етмишдир. Азәрбајчан милләтинин өнчүл зијалылары олан алимләр, јазычылар, тарихчиләр, философлар вә и.а. "буржуа милләтчиси" е'лан едиләрәк дөһшәтли репрессияја мә'руз галмыш, ошларын јерини јени гурулушун

тәлим-тәрбијәси илә бөјүмүш јени милли зијальылар ордусу тутмушдур. Бу јени зијалы зүмрәси исә һеч дә көһнә зијальылар кими милли характерчә ардычыл ола билмәмишләр, даһа доғрусу ола да билмәздиләр. Чүнки бу јени дәстә көһнә мәдәни ирсдән хөбәрсиз бөјүдүлмүш, анчаг социализмә вә совет гурулушуна, “Бөјүк гардаша” миннәтдар руһда тәрбијә алмышдыр. Әсл һәнигәти өјрәнән вә јахул дәрк едә билән ајры-ајры зијальылар исә ону халгдан ја гәсдән кизләтмиш, ја да гөрхусундан сәсини чыхара билмәмишдир. Һәниги зијальылардан, елм вә мәдәнијјәт тарихиңдән мөһрум едилмиш, ермәни-рус тәчавүзү гаршысында дајанмаға мә’руз галмыш халг аз гала бүтөвлүкдә мангурт сәвијјәсинә салынымышдыр.

Азәрбајчанын милли ојанышы вә јениләшмәси, оцула бағлы милли идеја уғрунда мүбаризә һәрәкәти милли керчөклијимизин чох мүһүм тәркиб һиссәләриндән биридир. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчанында буна охшар идејалар, ваһид әрази һисси, маши-мәишәт шәраитинин үмумилији харичи дәвләтләрә гаршы әлбир мүбаризә, дил вә ган гоһумлугу, сој-көк ејнилији, мә’нәви мәдәниј-јәт сәһәсиндә охшар чөһәтләр, игтисадн-сијаси вә чоғрафи бирлик зәмининдә формалашмыш мүәјјән хүсусијјәтләр вар иди. Сонраки илләрдә белә идејалар ајры-ајры һалларда үмумиран, үмүмтүрк, үмумислам идејаларынын тәркиб һиссәләри кими чыхыш етмишдир. Азәрбајчанын анчаг өзүнә аид ола билән вә букүнкү елми-нәзәри әдәбијјатда өзүнә “азәрбајчанчылыг” кими вәтәндашлыг һүгугу газанан саф Азәрбајчан милли идејасына чевриләнәдәк о, узун бир тарихи никишаф јолу кечмишдир. Бу тарихи просесдә мүхтәлиф Азәрбајчан сөј-көкләри ваһид азәрбајчаншы милләти кими формалашмаға вә өзүгүн милли идејасыны јаратмаға башламышдыр. Милли идејалар өз-өзүнә јаранмырлар. Халгын ичәрисиндән чыхмыш габагчыл фикир дүһалары белә идејалары јаратмағын вахты чатдығыны зәрури һесаб едәрәк, ону формалашдырыр. Сонра исә онун үмумхалг малына чеврилмәсинә наил олуырлар. М.Ә.Рәсулзадә “Азәрбајчан чүмһуријјәти” әсәриндә јазырды ки, “халгын дүшүнчәсиндә Азәрбајчан мәфһуму чоғрафи бир мә’нада зијадә фикир вә әмәл шәклиндә тәчәссүм едијор”. Нәсиббәј Усуббәјов јазырды: “...Үч кәлмәдән ибарәт олаш чүмләннн Азәрбајчан дурдугча. һәр

бир азәрбајчалы түркү гәлбиндә јашајачаг вә дилиндә тәкрар едәчәкдир". Зия бәј Којалп М.Ф.Ахундовун, Әлибәј Һүсејнзадәнин, Әһмәд Агајевин, Әлимәрдан бәј Топчубашовун бу сәһәдә хүсуси хидмәтләринин гејд едир. О, М.Ф.Ахушзадәни бу һәрәкатын рәһбәрләриндән бири саямагла, адыны "Түрклүјүн илк аталары олан Әһмәд Вәфиг паша илә Сүлејман пашадан сонра чәкир".¹

А.Сәһһәт јазырды: "Һәр мөтаһын тәрәгтиси мүштәрисинә бағлыдыр. Һәр шејдә Авропа адабыны, әхлагыны тәглид едирик. Бәс милләтпәрвәрлији, вәтәнсевәрлији нејчүн онлардан көрүб-көтүрмүрүк? Көрәлим саир гоншу милләтләрин дә охумушлары бәјләдирми?"² М.Б.Мөммәдзадә јазырды: "Азәрбајчан милли хартијасынын хүләсәси истиглал фикринин тә'сисиндә Вагифдән тутмуш Чавидә гәдәр, Закирдән башламыш Чавада гәдәр, Мирзә Фәтәлидән Үзејирә кими, "Әкинчи"дән "Азәрбајчан" вә "Јени Кафказија"јадәк һәр биринин олдугча бәјүк ролу вә дәјәрли ролу олмушдур. Сијаси-ичти-маи фикирләримизин тәрәгти вә тәкамүл тарихини тәшкил едән бу дөвр бужүнкү ајдын вә парлаг истиглал мәвкурәсинин тәмәлини тәшкил едир. Һәтта ән узаг истиглалымызы тә'јин етмәк үчүн белә кечирдијимиз фикри-инкишаф тарихинә бахмаг вә ондан милли һәрәкатын руһ вә маһијәти һаггында бир фикир алмаг кифајәт едәр. О дөврүн дә өзүнәмәхсус мәфкурәси, мәфкурә уғрунда чәкишмәси, мүбаризәси, о дөврүн дә гәһрәмашлары, мәзлумлары, шәһидләри вә мүчаһидләри олмушдур. Онларын јорулмаг билмәјән чәкишмәләри нәтичәсиндәндир ки, бу күн бу минләрчә кәнчи өлүмә сөвг едән бир хартија алмышыг.

Зәннимчә, Мирзә Фәтәли вә Һәсәнбәј Зәрдаби әлли ил сонра дүңјаја кәлсәјдиләр, истиглал фикри, Азәрбајчан милли хартијасы әлли ил сонра мејдана кәләчәкди. Бунларын арасында сых бир мүнасибәт вә рабитә вардыр... өзүнүн түркчүлүјүнү вә азәрбајчанчылығыны дәрк етмәјән бир халг белә бир бәјаннамәни (јә'ни 28 мај - истиглал бәјаннамәсини - Ә.Т.) верә билмәзди".³

1 Зия Којалп. Түркчүлүјүн әсаслары. Б. Маариф, 1991, с. 27.

2 "Азәрбајчан" гәзети, 7 феврал 1992-чә ил.

3. Мярзәбала Мөммәдзадә. Азәрбајчан милли хартијасы. "Азәрбајчан" журналы, 1991, N 4, с. 134.

1899-чу илдә Н.Нәримановун чапдын чыхмыш “Түрк-Азәрбајчан дилинин сәрф-нәһви” китабчасында да Азәрбајчан дилинин түрк дилиндән ажры фәргин хүсусијјәтләри кәстәрилимшидр. Азәрбајчанын түркләшмәси просеси Анадолудан тез башламышды. Она көрә дә Азәрбајчан түркчәси даһа тез әдәби дил вә сонра милли әдәби дил сәвијјәсинә јүксәлмишидр. Азәрбајчан дилинин әдәби дил сәвијјәсинә галхмасында өвләри түрк-монгол олан һулакүләрин бөјүк хидмәти олмушдур. Монголлар Иран-фарс мәдәнијјәтинә бәләд дејилдиләр, һәлә исламы да гәбул етмәмишдиләр (буну илк дәфә Газан хан 1295-чи илдә етмишидр). Амма онлар азәрбајчанлыларын шәхсиндә өвләринә јахын бир дидә данышан адамлара раст кәлмишдиләр вә она көрә дә онларла бирләшдиләр. Монголлар инкизи Азәрбајчан дилини сыхышдырмамыш, әксинә, өвләри дә азәрбајчанлылашараг, бу дили гәбул етмиш вә ону даһа да инкишаф етдирмишләр. Бу, сонракы илләрдә Азәрбајчан дилинин мүстәгил әдәби дил јолу илә кәтмәси илә шәртләнишидр. М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчаны түркләрдән, Шәргдән вә исламдан ажырмајараг јазырды: “Азәрбајчанлылар миллијјәт е’тибарилә түрк, дин е’тибарилә ислам, мәдәнијјәти, хасијјәти е’тибарилә шәрглидирләр. Кәндли ләһчеји-мәхсусилә Анадолу түркчәсинә јахын бир шивә илә гонушан Азәрбајчан түркү мүхтәлиф шивәләрә малик вә олдуғу јерләрә нисбәтән мүхтәлиф исимләр дашыјан бөјүк түрк ағачынын бир далыдыр”. М.Ә.Рәсулзадә түркчүлүјүмүзү гәбул едәрәк, онун Анадолу түркләриндән фәргләндијини гејд етмәји унутмамышды. Азәрбајчанчыыг идејалары ортаја атмагла биз дә һеч түркчүлүјү инкар етмирик, анчаг Азәрбајчан Вәтәни идејаларыны биринчи јерә кечирир, Азәрбајчанын чоғрафи сәрһәдләри дахилиндә миллиәтнин јекдиллијини вә вәһдәтини биринчи дәрәчәли вәзифә кими ирәли сүрүрүк. Азәрбајчан јазычыларынын Х гурултајында Анар бу мәсәлә үзәриндә хүсуси дајанмышдыр: “...Сөһбәт Азәрбајчан, азәри түркчәсиндән кедир вә ону Түркијә түркчәси илә ејниләшдирмәк олмаз... Түркијә түркләри бизим ган гардашларымыз, көк, тарих, ән’әнә, мәдәнијјәт, руһ бахымындан чох доғма сојдашымыздыр... Түркијә Түркијәдир. Азәрбајчан Азәрбајчан. Бу күн Түркијә түркләри вә Азәрбајчан түркләри көкү бир, соју бир - ики мүстәгил

халгдыр, бир халгы, бир миллэти мө'нәви вә мэдәни чәһәтдән, дил бахымындан о биринин ичиндә әритмәк чәһдләри анчаг һаглы е'тиразымыза сәбәб олачаг. Нечә ки, вахтилә бу сајаг чәһдләрә е'тиразымызы "Анамын китабы"нда, "Мәшәди Ибад"да, "Севил"дә дә өз парлаг өксини тапыб.

Јахынлыг, достлуг, гардашлыг, мэдәни бағларыш сыхлыгы, кедишкәлиш, китаб, гәзет-журнал мүбадиләси күндән-күнә артмалышыр, амма бу шәраитдә белә биз өзлүжүмүзү, милли варлыгымызы, үч-дөрд әсрдән бәри ажры мәчрада ахан әдәбијјат вә дил мүхтәлифлијимизи горујуб сахламалыјыг. Латын графикасына кечмәк бизи гардашымыз олап, амма өз хүсусијјәтләриннә малик дилиш тә'сиринә мә'руз гој-мамагла, өз әдәби вә данышыг лисанымызы итирмәјә сөвг етмәмәлидир... Түркләшмәк түркіјәләшмәк демәк дејилдир, өз көкләриннә гајытмаг демәкдир" ("Әдәбијјат" гәзети, 19 март 1991-чи ил).

Иранлыларыш милли азадлыг һәрәкатында гәләбә газанмагына сәбәб әввәл аранчылыг, сонра исә исламчылыг кими күчлү идеоложи силаһларә сарынамалары иди. Ермәниләрин "Бөјүк Ермәнистаг" идејасы әтрафында топлашмалары онлары даһа јекчинс етмишдир. Әрәб милләтчилији идејалары әрәб халгынын харичи империализмә гаршы апардыгы мүбаризәдә чох гүдрәтли васитәдир. Славјанчылыг идејалары вахтилә славјан халгларыны Шәргдә вә Балкаһларда түркләрә вә Гәрбдә алманларә гаршы галдырмышды. Азәрбајчан милләтинин өзү кими онун милли идејасы да нисбәтән кәпчидир. Идеоложи бир көрүш олмагла о, һәлә там шәкилдә формалашмајыб вә јахуд формалашдырылмајыб. Бу, ондан ирәли кәлир ки, кәпч Азәрбајчан милләтинин өзүңү дә һәлә милләт кими формалашмасы процеси баша чатмајыб. Истәр исламчылыг, истәрсә дә түркчүлүк һазыркы шәраитдә бу тарихи миссијанын апарычы ролуну ојнаја билмәдиләр. Онлар олса-олса халгын бу вә ја дикәр зүмрәсинин мәнәфеләрини күдүрдүләр. Ондан бир аләт кими истифадә етмәјә чалышан ажры-ажры адамлар бу гүввәләрә һәддиндән артыг инаимыш во һәтта онун имкаһларыны хејли шиширтмишләр. Әслиндә исә онлар милләтин бүтөвлүкдә мәгсәд вә гајәсини ифадә едә билмәдиләр, ифадә едә билмәздиләр дә. Чүнки онларын ирәли сүрдүкләри шүарлар һәјата кечмәјәчәк утопик бир хәјалдан, арзу олуначаг бир дујгу-

дан башга бир шеј дејилди. Бу күн аиттидара бу мәсәләләри нәзәрә алачаг ишләк бир органын мөвчуд олмасы һава вә су кими вачибдир. Әкәр биз республика дахилиндә милләтин вәһдәтини вә бөлүшмәз-лијини тә'јин етмиш олсаг, о заман елә сијаси стабиллијә дә пайл олмуш оларыг. Бунларын бири дикәрини шәртләндирән күчлү амилдир. Белә бир идеја индики шәрантдә азәрбајчанчылыгдан башга бир шеј ола билмәз. Јухарьда дејиллији кими, Азәрбајчан милләти түрк етносу зәмини үзәриндә јаранмыш олса да, мин ииләрлә онунла гајнајыб гарышмыш, дикәр етносларла (мәсәлән, ирандили халглар, Дағыстан вә дикәр Гафгаз халглары илә) бирликдә кечдикләри узун бир тарихи инкишаф јолу зәмини үзәриндә формалашыб букүнкү милләт һалына кәлиб чыхмышдыр. Она көрә дә букүнкү Азәрбајчан чәмијјәтиндә бир тәрәфдән бу "бошлугларын долдурумасы" зәрурәти илә, дикәр тәрәфдән исә милли идеја ахтарышлары илә мәшғул олан зијальыларын мүхтәлиф фикир вә рә'јләринин һачаланмасы вә үст-үстә дүшмәси факты илә үлгәшмәли олурут.

Азәрбајчан милләтинин бүтүн бу сөјкөкләринин интегратив бир зәминдә бирләшдирилмәси, шүбһәсиз ки, милләтин бүтүн етник групларынын марагларынын көзләнилмәси әсасында баш тутта биләр. Тарихи реаллыглар белә бир фактла һесаблашмағы тәләб едир ки, түрк гөвмләринин ајры-ајры мөмлөкәтләрдә стабилләшиб мөһкәмләnmәси, гоншу халгларла узун иллик гаршылыгыли ишишкәләри, ваһид әрази вә итгисади һәјат бирлији, бир-бирилә илә мә'нәви ујушмалар зәмининдә баш вермиш гоһумлуглары вә гајнајыб-гарышмалары түрк гөвмләринин һәр бирини бир-бириндән узаглашдырдығы һалда, әксинә, онлары оиларла бир өлкәдә јашајан башга халгларла даһа чоһ јахынлашдырмыш, һәтта гоһум етмишдир. Белә бир мүрәккәб тарихи шәрантдә түркчүлүк идејалары Азәрбајчан чәмијјәтинин вәһдәтә вә сијаси стабиллијә доғру апара билмәз. Һәрчөнд ки, Азәрбајчан милләтинин формалашмасында бу идејаларын, еләчә дә исламчылыг идејаларынын мүстәсна ролу олмушдур. Ону данмаг милләтимизин кечмиш олдуғу тарихи јолун өзүнүн сахташдырылмасы демәк оларды. Амма букүнкү реаллыг мәсәләјә даһа ајыг башла јанашмағы тәләб едир. Чүнки букүнкү ваһид вә бөлүнмәз Азәрбајчан уғрунда кедән мүбаризә јолу мәнз ваһид вә бө-

лунмәз Азәрбајчан милләти вә Азәрбајчан дили көрпүсүндән кечир.

Сон илләрдә истәр елми-нәзәри әдәбијјатда, истәрсә дә дөври мәтбуатда ән чох галдырылан вә мүбаһисә доғуран мәсәләләрдән бири дә милләтимизни ады мәсәләсидир. Мә'лумдур ки, мүхтәлиф ичтимаи-сијаси вә тарихи һадисәләр учундаи азәрбајчанлылар узун илләр һәм башга халғлар тәрәфиндән, һәм дә елә өзүмүз тәрәфиндән татар, түрк, азәри, азәрбајчанлы, азәртүрк, мүсәлман, моғал, ғәғзәли вә с. адларла адландырылмышдыр. Буна көрә дә мәсәлә-јә өз мүнасибәтләрини билдирәнләрин фикирләри дә јекдил дејил. Бә'зиләри "түрк", бир чохлары исә "азәрбајчанлы" адларынын тәрәфдары кими чыхыш сдир, өз фикирләринин тәсдиги үчүн елми-нәзәри дәлилләрә вә сүбуғларә мүрачиәт сдирләр. Онларын бир чо-ху һәтта "азәрбајчанлы"ны Азәрбајчан түркү кими ғәбул етмәк ис-тәмир, ону "османлы", "америкалы", "иранлы", "совет халғы" вә с. терминләрә мүгајисә сдирләр. Биз бу мәсәләнин чох чиддилијини вә вачиблијини нәзәрә аларағ, онун үзәриндә дајанмағы вә онларын фикирләриши нәзәрдән кечирмәји ғәрара алдығ.

Бә'зиләри белә һесаб сдирләр ки, бизләри "азәрбајчанлы" ад-ландырмагла әслиндә "түрк"ә ғәсд сдилмиш, ону өз көкүндән го-пармышлар. Белә дүшүнәнләр бу просеси анчағ Сталин-Бағыров репрессиясынын нәтичәси кими баша дүшүрләр вә ону әсас көтү-рүрләр ки, 30-чу илләрин сонунадәк һәр јердә ишләнән "түрк" бир-дән-бирә чеврилиб "азәрбајчанлыја" дөндү. Доғрудур, чох сһтимал ки, репрессия вә диктаторлуг апараты ишчиләри Азәрбајчаны Ис-лам Шәргиндән, хүсусән Иран вә Түркијәнин мә'нәви тә'сириндән узағда сахламағ истәјирдиләр.

Лакин бу да һәгигәтдир ки, Демократик Республиканын јарады-чысы М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчанда мин илләрлә бирликдә јашајыб-јаратмыш, ғәјнајыб-ғарышмыш түрк, татар, тат, ләзки, талыш, бир сөзлә ислам халғларынын һамысыны бир адла - азәрбајчанлы ады илә адландырмағы лазым билмишди. Бу, М.Ә.Рәсулзадәнин чох узағкөрән сијасәтинин нәтичәси иди. О, онсуз да кичик вә зәиф олан бир халғы парчаламағ дејил, јумруг кими бирләшдирмәк тәрәфдары иди. Буну һәр шејдән өввәл милләтин вә республиканын мәнафеји тәләб сдирди.

Һәлә 1890-чы илдә “Көшкүл” гәзети өзүнүн 115-чи нөмрәсиндә “Азәрбајчанлы” фелјетонуну јерләшдирмишдир. Бурада бир азәрбајчанлы илә башга бир милләттин нүмајәндәси арасында тәхминән ашағыдакы кими бир сөһбәт кедир:

- Һансы милләтдәнсиниз?
- Мүсәлманам.
- Јох, сорушурам ки, һансы милләтә мәнсубсунуз?
- Дедим ки, мүсәлманам.

- Чәнаб, милләт башга бир шејдир, дин исә бамбашгадыр. Баша дүшдүм ки, дининиз исламдыр, амма һансы милләтдәнсиниз, ону башмәк истәрдим.

- Бу суала нечә чаваб верим? Билмирәм ки, һансы милләтдәнәм. Көрәсән буну бизим молла, јахуд ахунд билirmi? Һәрчәшд ки, мәним үчүн ајыбдыр, амма һансы милләтдән олдуғуму билмирәм.

- Сиз азәрбајчанлысыныз.
- Чәнаб, сиз бизим милләттин адыны нечә адлашдырдыныз?
- Азәрбајчан милләти, әзизим, азәрбајчанлы.¹

Ч.Мәммәдгулузадә “Азәрбајчан” адлы мәшһур фелјетонунда өзүнү “мусулманин” милләтнинин нүмајәндәси һесаб едәнләрә чавабән јазырды:

- Мәним анам кимдир?
- Өз-өзүмә чаваб верирәм ки:
- Мәним анам рәһмәтлик Зөһрәбани бачы иди.
- Дилим иә дилидир?
- Азәрбајчан дилидир.
- Јә’ни Вәтәним һарадыр?
- Азәрбајчан вилајәтидир.

Исте’адлы алим вә шәргшүнас Мирзә Казым бәј өзүнүн 1851-чи илдә Петербургда чапа һазырладығы “Дәрбәнднамә”нин бүтүн 5 вариантынын һамысыны өзүнүн дедији кими, “Азәрбајчан дилиндә” гәләмә алмышды.²

---

1. Игтибас үчүн бах: А.Агамиров, Из истории борьбы за марксистско-ленинское учение в Азербайджане (1905-1907 г) Баку, Азернешр, 1978, с. 41.

2. “Әдобијат вә иғчәсәнәт” гәзети, 6 ијул 1990-чы пл.

Әлибәј Һүсәјзадә јазырды ки, Иран фарсларының ганы түркләрин вә фарсларың ганындан ибарәт олдугу кими, Иран түркләринин дә ганы һәмни үнсүрлөрдән ибарәтдир. Бу мүддәаны бизим дә билмәјимиз вә гәбул етмәјимиз зәруридир.

Академик Ә.Сумбатзадә јазырды ки, М.Ә.Рәсулзадә “азәрбајчанлы” истилаһындан даһа чоһ истифадә едирди.

VII әсрдә ислам динини гәбул етмәјимизә көрә узун заманлар бизи садәчә олараг “мүсәлман” адландырмышлар. XIX әсрин әввәлләриндә Шимали Азәрбајчан Русијаја бирләшдирилдикдән сонра чар һөкүмәтнини мүстәмләкәчи һаким даирәләри халгымыза бир дә татар ады гондардылар. Лакин XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә, јә’ни Азәрбајчанда капиталист истеһсал үсулунын инкишафы, буржуа чәмијјәтинин тәшәккүл тапмасы, Русија вә Европа мәдәнијјәтинин тә’сири алтында республикада јени дөвр мәдәнијјәтинин инкишафы вә бүтүн бу игтисади-ичтимаи, сијаси вә мәдәни амилләрин үзәриндә азәрбајчанлыларын бир милләт кими формалашмасы просесиндә халгымызың адында да бир јенилик јаратды. “Түрк” адланмагымыз 20-чи илләр вә 30-чу илләрин биринчи јарысында артыг үмуми шәкил алмышды. Лакин һәмни этноним русча “тюрки”, азәрбајчанча исә садәчә олараг “түрк” јазылдыгына көрә, рус дилиндә азәрбајчанлыларын Анадолу түркләриндән фәргли олдуглары көзә чарпмырды. Анчаг 1935-чи илдә И.В.Сталин Кремлдә Азәрбајчан нүмәјәндәләрини гәбул едөркән агроном Кремлјаеваја вердији “Сиз Азәрбајчан дилини билирсинизми?” суалындан сонра мөтбуат сәһифәләриндә истәр “түрк”, истәрсә дә “тјурок” адларының әвәзиндә “азәрбајчантсы” вә “азәрбајчанлы” ифадәләри ишләдилди вә аз бир заманда нәники советләр өлкәси, бүтүн дүнја мөтбуатында “Азәрбајчанлы” этноними гәбул едилди. Бу һадисәдән 55 илдән чоһ кечсә дә, јенә дә ајры-ајры гәләм сәһибләри бу дәјишмәнин Сталин тәрәфиндән едилмәсинә истинадән онун әлејһинә чыхырлар”.¹

Ону да демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили (Азәрбајчан түркчәси, јахуд азәрбајчанча) түрк дилләри ичәрисиндә ән әввәл әдәби

---

1 Ә.Сумбатзадә. М.Ә.Рәсулзадә халгымызың ады һаггында. “Халг гәзети”, 31 јанвар 1992-чи ил.

дилә чевришмиш дилдир.¹ Азәрбајчан әдәби дилинин әсасы һәсәноғлу, Хәтан вә Фүзули тәрәфиндән гојулмушдур. Азәрбајчан дили милли әдәби дил кими дә түрк дилләри арасында биринчи оларағ формалашмышдыр. Онуң баниләри М.Ф.Ахундзадә, Һ.Зәрдаби, Ч.Мәммәдгулузадә олмушлар. XIX јүзиллијин сону, XX јүзиллијин әввәлләриңдә дил уғрунда тәмиз, саф, ана дили уғрунда кедән мүбаризә һеч дә индијәдәк дејилдији кими, турапчыларла јерли зијалылар (мәсәләң, “Молла Нәсрәддин”) арасында кедән идеоложи мүбаризә шәклиңдә олмамышды. Бу һәрәкәт садә, тәмиз ана дили уғрунда кедән мүбаризә иди. Һәр бир зијалы өз дүшүңдүјү тәрздә бу һәрәкәтә гошулмушду. Бә’зиләри Азәрбајчанша данышылан јерли дили, диқәрләри исә Истанбул дилини (әрәб-фарс сөзләриңдән тәмизләмәк шәртилә) ваһид әдәби дил кими ирәли сүрүрдүләр. Лакин онларың һәр бири М.Ф.Ахундзадәни өзләриңә өрнәк саја биләрдиләр. Милли дили јад сөзләрдән вә фонетикадан тәмизләмәјин јолларыны мәһз о кәстәрмишдир. Ана дилинин тәмизлији уғрунда кедән мүбаризә сонралар да давам етдирилди.

Букүңкү Азәрбајчан дилилә түрк дилини јенидән бир јерә тоглајыб ваһид әдәби дил јаратмағ олармы? Бизчә јох. Чүнки әввәлә, әдәби дил јарадымыр, тәбии-тарихи бир просесин мәһсулу кими мејдана чыхыр. Икинчиси, бу дилләр арасыңдакы мөвчуд фәргләр тәкчә бир күнүн проблеми дејил, тарихән формалашмыш бир фәргдир ки, ону да сүй’ни сурәтдә арадан галдырмағ олмаз. Лакин һәр ики гардаш дили бир-биринә јахышлашдырмағ олар вә лазымдыр. Буна исә һәр ики дили демократикләшдирмәк, јә’ни онларың мүчәррәд термин вә истилаһларыны садәләшдирмәк вә халг дилинә јахышлашдырмағ јолу илә чатмағ олар. Һәр ики дилдән мүмкүн гәдәр јабанчы сөзләр чыхарылмалы, түрк дилләриңдән кәтүрүлмүш мүштәрәк сөз вә терминләрлә әвәз олунмалышдыр.

Бүтүн бу јухарыда дејиләниләрдән ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар:

---

1. Б.Чобанзадә. Азәрбајчан түрк халг шивәсинин лүгәти, I. Бакы, 1930, с. 38; Ә.Дәмирчинзадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. I. Бакы, 1979. Тюркологический сборник. М, 1978, с. 231.

1. “Азәрбајчанлы” термини ики мә’нада: дар вә кениш мә’наларда ишләдилир. Биринчи мә’нада бу термин елә әслиндә “Азәрбајчан түркү” демәкдир, термин исә өзлүжүндә азәрбајчанлыларың Анадолу вә дикәр рекионларың түрк әһалисиндән фәрғини билдирмәк үчүн ишләдилир вә онун кәләчәкдә дә ишләдилмәси елә бир гәбаһәт саяылмамалыдыр. Икинчи мә’нада Азәрбајчанда јашајан бүтүн јерли халғлары вә етник групплары ваһид бир ад алтынча бирләшдирмәк үчүн;

2. “Азәрбајчан дили” ашлајышы “Азәрбајчан түрк дили” мә’насыңдан башга бир шеји ифадә етмир вә үмумтүрк аиләсиндә өз хәрактерик хүсусијјәтләркини әкс етдирир;

3. Бу сәһәдәки бир чох полемикалар әслиндә мәсәләниң мүүјјән чөһәтләрини даһа да долашдырыр вә Азәрбајчандакы ислам халғлары арасыңда мүүјјән кәркинлијши јарадылмасына хидмәт едир;

4. Азәрбајчанчылыг - Азәрбајчан түркчүлүјү вә Азәрбајчанда јашајан дикәр гардаш халғларың мүтәрәғти азадлыг һәрәкаты идејаларыңдан ибарәтдир, онларың вәһдәт вә бүтөвлүјүнә хидмәт едән идеоложи бир тә’сисатдыр;

5. Бә’зи мүүллифләр бу мәсәләниң шәрһиндә ја биләрәкдән, ја да проблемә дәриндән нүфуз едә билмәдикдән мүүјјән сәһә нәтичәләрә кәлмиш, “Азәрбајчан дили”ни гејри-түрк дили, “азәрбајчанлы”ны гејри-түрк вә Азәрбајчанчылыгы исә түркчүлүјә зидд бир һәрәкәт кими гијмәтләндирмишләр. Бу Азәрбајчанчылыгы тәкчә вә јалныз Азәрбајчан вәтәнсөвәрлији идејалары илә мөһдудлашдырмагдан ирәли кәлмишдир. Әслиндә термин мүхтәлифлији форма мәсәләсиниң маһијјәтини, мәзмунуну һеч дә мүүјјән едә билмәз;

6. Дағыстан, Күрчүстан, Ермәнистан вә дикәр республикаларда јашајан сојдашларымызың “азәрбајчанлы”, јахуд “түрк” адландырылмасы сәһв саяылмамалыдыр, чүнки азәрбајчанлыларың јашадығлары бу јерләр тарихән Азәрбајчан торпағлары олмуш, сонрадан исә мүүјјән тарихи шәраитин тә’сириндән ондан гопарылыб ажры салынмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндән Азәрбајчан зијалыларыны ән чох мәшғул едән проблемә социал тәрәғти проблемени иди. Социал тәрәғти проблемени хүсуси шәраитдә милли тәрәғти проблемени иди. Социал

тәрәтти проблеми хусуси шәраитдә милли тәрәтти проблеми илә говушурду. Азәрбајчан халгы чаризмин әсарәти алтында ишләјән мән-кум милләт олдугуна көрә гаршыда дуран вәзифә, тәбии ки, јеридилән мүстәмләкәчилик сијасәтинин агыр нәтичәләринин тә'сирини мүмкүн гәдәр азалтмаг, халгын сојкөкүнә гајытмаг, онун милли руһуну горујуб сахламаг вә инкишаф етдирмәкдән ибарәт иди.

*ВӘЛИ ҺӘБИБОУЛУ,
фәлсәфә елмләри намизәди*

ЧОХМИЛЛӘТЛИ АЗӘРБАЈЧАН ПАРЛАМЕНТИ

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти јарандыгы вахтдан е'тибарән өз фәалијјәти боју әразисиндә јашајән бүтүн халгларын вә милләтләрин мәнәфејини мүдафиә етмиш, миллијјәтиндән асылы олмајараг һәр бир вәтәндашын һүгугунун горуноб сахланмасы гајғысына галмышдыр.

АДЧ-нин јарандыгы әрәфәдә өлкәдә ичтиман-сијаси вәзијјәт чох кәркин вә мүрәккәб иди. Бир тәрәфдән ермәни-мүсәлман гырғынларынын төрәтдикләри вәһшиликләр, халгымыза гаршы сојгырғыны сијасәтинин һәјата кечирилмәси, сијаси партијаларын мөвчуд реал вәзијјәти гајдаја салмаг чәһдләри, харичи мүдахилә тәһлүкәсинин јаранмасы, дикәр тәрәфдәнсә Загафгазијада сејмин дагылмасы һәм Күрчүстанда, һәм дә Азәрбајчанда мүстәгиллик уғрунда мүбаризә апармаг үчүн реал зәмин һазырламышды. Бу дөврдә халга даһа чох јахын олан "Мүсават" партијасынын үзвләри өлкәнин мөвчуд фәләкәтләрдән хилас етмәк јолуну истиггалијјәт газанмыш мүстәгил бир республиканын гурулмасында көрүрдүләр. Чүнки 1918-чи илнин март гырғынлары ајдын көстәрди ки, Азәрбајчан халгына һеч бир болшевик партијасы, һеч бир халг јахындан көмәк көстәрә бишмәз. Һәмин дөврдә көркәмли дөвләт хадими Нәриман Нәриманов үрәк ағысы илә гејд едирди ки: "Мүсәлман һәтта болшевик олсајды белә, она аман вермирдиләр. Дашнаклар дејирдиләр: "Биз һеч бир болшевик танымырыг, тәкчә елә мүсәлман олмағын кифајәтдир".

Онлар кефи истәдикләри адамы өлдүрүр, свләри дағыдыр, хараба гојурдулар... Болшевизм бајрагы алтында дашнаклар мүсәлмашлара гаршы һәр чүр вәһшилијә јол вердиләр. Нәинки кишиләрә, һәтта һамилә гадынлара да рәһм етмирдиләр".¹

Белә бир ағыр дөврү јашајан Азәрбајчан халгынын чыхыш јолуну мүстәпиллик уғрунда апардыгы мүбаризәдә көрмәси чох тәбиидир. Одур ки, әлверишли шәраитин јаранмасында, јә'ни Загафганја сејминнин дағылмасындан истифадә едөн бир чох Азәрбајчан зијалылары демократик бир дәвләтин јаранмасы саһәсиндә илк аддымы атдылар. Күрчүстанда Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти јарадылды.

Шәргдә илк демократик дәвләт кими фәалијјәтә башлајан вә гыса вахт әрзиндә чох иш көрән бу республика парламент јаранана гәдәр өлкәдә милли азлыглары, кичик етник гуруплара гаршы чох һәссасчасына јанашды. Азәрбајчан әразисиндә јашајан бүтүн халгларын вә милләтләрин һүтүг бәрабәрлијини тә'мин етмәји өһдәсинә кәтүрдү.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин парламенти 1918-чинин ахырларында фәалијјәтә башламышдыр. Парламентдә бир чох партијалара, о чүмлөдөн Мүсават, Иттиһад, Әһрар, һүммәт вә башга сијаси тәшкилатлар, еләчә дә Азәрбајчанда јашајан азсајлы халгларын, јә'ни јәһуди, украјналы, славјан-рус чәмијјәтләринини нүмајәндәләри тәмсил олурудулар. Үмумијјәтлә, парламент јарадыларкән онун тәркибинин чохмилләтлилији, һәм дә бүтүн сијаси партијаларын орада тәмсил олунамасы хүсуси дигтәт мәркәзиндә сахланылмышды.

Азәрбајчан парламенти јарадылдыгы әрәфәдә башда кенерал Томсон олмагла инкилис гошунлары һәлә дә Бакыда идиләр. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин һөкүмәт тәркиби Бакыја көчдүкдән сонра Мүсәлман Милли Шурасыны чағырмаг барәдә фикрини мејдана чыхмасы илк әввәлләр инкилис кенералыны нараһат етсә дә, сонрақы һадисәләрини кедиши кәстәрди ки, о демократик һөкүмәтин Азәрбајчанда јашајан бүтүн халглара вә милләтләрә ејни мәнәфе мөвгејиндән јалашмасыны көрүб бу дәвләтин демокра-

---

1 Н.Нариманов. Статъя и пьсьма. М., 1925, с. 6.

тик әсаслар үзәриндә инкишаф едөчөжинө архајын олмуш вә Мүсәлман Милли Шурасынын чағырьлмасына мапечилик төрәтмәишдир.

Азәрбајчан парламентинин јарадылмасы һагтында ганун һазырланаркөн бурада илк нөвбәдә бүтүн өлкө вәтәндашларынын тәләбатынын нәзәрә алынмасы дигтәт мәркәзиндә сахланмышдыр. Белә ки, һәмнин ганунда ајдын көстәрилир ки, өлкәнин ганунверичи органы бүтүн әһалинин тәләбатыны там өдәмәлидир, јә'ни парламентдә бүтүн өлкә әһалиси тәмсил олуималыдыр.

Ејни мүнәсибәт Азәрбајчан парламентинин тәшкили барәдә әсаснамәдә дә өз әксини тапмышдыр. Башга сөzlә десәк, һәмнин әсаснамәдә гејд едилир ки, парламент өз фәалијјәтиндә бүтүн халглара вә милләтләрә јер ајырачагдыр.

Азәрбајчан парламентинин мәһә белә демократик әсаслар үзәриндә гурулмасы онун сонракы фәалијјәтиндә бүтүн ајдынлығы илә нәзәрә чарпды. Парламент јарадылана гәдәр бөјүк нараһатлыг кечирән бир чох халглар вә милләтләр демократик бир чәмијјәти гурмаг, инкишаф етдирмәк мәгсәдини өз гаршысына гојан бир дәвләтин парламентинин чохмилләтли олачағындан руһланараг истиглаллијјәт газанмыш республиканын ичтимаи-сијаси һәјатында фәал иштирак етмәјә чап-башла киришдиләр.

1918-чи илдә ермәниләрин Азәрбајчана гаршы төрәтдикләри вәһшиликләрә бахмајараг Азәрбајчан парламентинин тәшкили барәдә әсаснамәдә ермәни әһалиси дә нәзәрдә тутулмушдур. Белә ки, Азәрбајчан өразисиндә јашајан ермәниләрдән чәми 21 нәфәр парламентдә тәмсил олуималы иди. Әсаснамәјә көрә, Кәнчә вә Шушадан һәр бириндән 8 нәфәр, Бакы ермәни милли комитәсиндән исә 5 нәфәр парламентә сечилмәли иди.¹

Әсаснамәдә Азәрбајчанда јашајан башга халглар да нәзәрдә тутулмушду. Бакы Рус Милли Шурасындан - 10, Алман Милли Тәшкилатындан - 1, Јәһуди Милли Шурасындан - 1, Полша Милли Комитәсиндән 1 нәфәрин сечилмәси нәзәрдә тутулмушду.²

1 Бах: Азәрбајчан ЕА-нын хәбәрләри. Тарих, фәлсәфә, һүтүг. 1990, N 2, с. 18.

2 Бах: Јенә орада.

Азәрбајҗан парламенти́нин белә чоҳмилләтли тәркибдә сечилиб фәалијјәтә башламасы һәмин дөврүн мүрәккәб вә зиддијјәтли характерищәи ирәли кәлмирди. Садәчә олараг Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријјәтинин сүканы архасында дураңларыш өзләри сон дәрәчә демократик руһлу зијальлар идиләр.

Онлар јахшы баша дүшүрдүләр ки, демократик дөвләтдә јашајан бүтүн халғларыш вә милләтләрин нүмајәндәләри јени јаранан парламентдә тәмсил олунамалыдырлар. Јухарыда гејд етдијимиз кими, һәтта ермәниләрин азәрбајҗанлылары гаршы күтләви гырғынлар төрәтмәләри нәзәрә алынмадан парламентдә онлара 21 нәфәр јер ајрылмышды. һәмин дөврдә Азәрбајҗанда 500 мин нәфәр ермәни јашајырды.

Марағлыдыр ки, һәмин дөврдә Азәрбајҗан парламенти һагтында өсаснамәдә вә ганунда гејри-түркдишли әһалиниң парламентдә тәмсил олунамасы факты барәдә милли азлығлар нә дүшүнүрдүләр? Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријјәтинин фәалијјәтә башладығы илк мәрһәләдән, јә'ни өз ганунверичилик органыны јаратмаг истәјән бир кәнч дөвләтин демократик аддымларындан бу өлкәдә јашајан азсајлы халғлар, милли азлығлар разы галмышдылармы?

АДЧ-нин фәалијјәтини тәдгиг едән Н.Нәсибзаде гејд едир ки, парламент һагтында ганун е'лан едиләндән сонра Бақыда сијаси мүбаризә сон дәрәчә кәскинләшди. Хүсусән Азәрбајҗанда мәскун олан гејри-јерли әһали бу гануну дүшмәнчәсинә гаршылады.¹

Бақыда фәалијјәт кәстәрән бир сыра сијаси партијалар дәрһал бу гануна өз мүнасибәтләрини билдирмәјә башладылар. Онлар “демократик мүшавирә”ләр кечирир вә парламент ганунунда башга халғларыш аз тәмсил олунамағларыны тәнгид едирдиләр.

Парламент ганунунда кәстәрилән тәркибдә ачыг-ашкар өз е'тиразларыны билдирмәјән бир чоҳ сијаси гүввәләр һансы јолла олурса-олсун парламентә сечкиләри бојкот етмәјә чалышырдылар. Мәсәлән, есер Саақјан, меншевик Бағатуров, бунд Блумштејн, һәмкар иттифағларынын вә партијаларыш шурасынын нүмајәндәләриндән Кожанны, Роһлин “демократик мүшавирә”дә Азәрбајҗан истигламы

---

¹ Бах: Азәрбајҗан Демократик Республикасы, Бақы, Кәнчлик, 1990, с. 13.

принципінә гаршы чыхараг, парламентин јарагмасыны Русијаја гаршы хәјанәт һесаб едирдишәр.

Бакыдакы Рус Милли Шурасы инкилис командашығынын көмәжинә архалашыр, Ермәни Милли Шурасы өз ихтијарында олан һәрби һиссәләрә күвәнир, мүхтәлиф васитәләрдә сечкигабағы Бакыда гарышыглыг салмаға чалышырдылар. Олар парламентин ишиндә өз милләтләри адындан иштирак едәчәк нүмајәишәләринә белә маңе олурдулар.¹

Лакин өлкәдә ичтиман-сијаси вәзијјәтин кәркши олдуғуна, һабелә парламент гануна гаршы бир чох сијаси партијаларын вә башга сијаси гүввәләрин ачыг-ашкар тәхрибат характерли фәалијјәтинә бахмајараг, 1918-чи ил декабр ајынын 7-дә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти парламентинин илк тә'сис ичласы ачылды. Һәмнин күни Бакы шәһәри вә хүсусилә индики Әлјазмалар Институту бинасынын әтрафы бајрамсајағы бәзәдилмишиди. Парламентдә демәк олар бүтүн сијаси партијалар, тәшкилатлар, о чүмләдән милли азлыглар тәмсил олунмушдулар. Парламентин ишиндә бә'зи дөвләтләрин нүмајәишәләри дә иштирак едирди.

Азәрбајчан парламенти илк ичласында һөкүмәтин тәшкилиндә демократик бир ән'әнәнин әсасыны гојду. Парламентдә мүхтәлиф сијаси партијаларын тәшкили нәзәрә алынараг бу партијаларын нүмајәишәләриндән ибарәт коалисјон һөкүмәтин тәшкил олунмасы нәзәрдә тутушду. Јени һөкүмәтин тәшкил едилмәси бу дәфә дә Фәтәли хан Хојскијә һәвалә олунду.

1918-чи ил декабрын 26-да Ф.Х.Хојски Азәрбајчан парламентиндә һөкүмәтин бәјанатыны е'лан етди. Бәјаннамәдә гејд олунурду ки, истигпалијјәт вә мүстәгиллик әлдә етмәк бу өлкәдә јашајан башга халгларын вә милләтләрин һеч дә милли һүгүгларына хәләл кәтирмәјөчәк. Баш назир һәмнин фикри бәјаннамәнин "Дахилин сијасәт" һиссәсиндә гејд едирди ки, һәр бир өлкә о заман инкишаф едә биләр ки, онун бүтүн вәтәндашлары ејни бәрабәр һүгүга малик олсулар, һәр бир милләт һисс етмәлидир ки, онун һүгүгу башга милләтләр кими мүһафизә олунур.

---

¹ Бах: Азәрбајчан Демократик Республикасы, с. 14.

Һөкүмәт бу мәсәләдә бүтүн милләтләрә мүнәсибәтдә тамамилә ејни мөвгедән чыхыш едир.¹

Парламентин тәркибиндән сечилмиш һөкүмәт үзвләринин тәркиби бир даһа бу фикри тәсдиг еләди. Белә ки, јени кабинетдә 3 јер руслара, 2 назир вәзифәси ермәниләрә верилди. Лакин ермәниләр онлара верилән јерләрдән имтина етдиләр.²

Көрүнүр, ермәниләр Азәрбајчан парламентиндә даһа чох јер алмаг, һөкүмәтдә даһа чох вәзифә тутмаг иштаһасында олмушлар. Јени һөкүмәтдә 14 нәфәр үздән 4 нәфәри гејри-түрк миллијјәтиндән олан шәхс иди. Белә ки, һөкүмәтин тәркибиндә И.Протасов малијјә назир, Т.Макински өдлијјә назир, Ј.Киндес халг сәһијјәси назир, К.Лизгар өрзаг назир вәзифәләрини тутмушдулар.

Һәмин дөврдә Бақыда олан инкилис кенералы В.М.Томсон һөкүмәтин белә тәркибдә, үмумијјәтлә парламентин чохмилләтли тәркибдә олмасыны әсас тутараг декабрын 28-дә ону таныдығы барәдә бәјанат верди. Бәјанатда кәстәрилди ки, Ф.Х.Хојскинин сәдрлијји илә бүтүн Азәрбајчан өразисиндә јарадылмыш Азәрбајчан коалисјон һөкүмәти јеканә гануни һакимијјәтдир вә мүтгәфиг өлкәләрин һәрби гүввәләринин команданлығы бу һөкүмәтә һәртәрәфли јардым кәстәрәчәкдир.³

Азәрбајчан һөкүмәтинин сонракы кабинетләри дә мәһз бу демократик принципин әсасында гурулмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан парламентинин комисјаларында да чохмилләтлик принципинә риәјәт олунмушдур.

Азәрбајчанын дәвләтчилик тарихиндә өз јери олан, халгымызы бүтүн дүнјада демократик руһлу бир халг кими таныдан, чәми ијирми үч ај фәалијјәти әрзиндә өлкә үчүн сон дәрәчә бөјүк ишләр көрмүш олан, ән башлычасы исә халгымыза азадлыг шәрбәтини ичирдән бу мүстәгил республиканын илк парламенти хүсуси тәдгигат олунмалыдыр.

---

1 Азәрбајчан ЕА хобәрләри. Тарих, фәлсәфә, һүгүт, 1990, N 2, с. 18.

2 Бах: Чәмил Исәянов. Аг ләкәләрин гара колмәси. Бақы, Кәнчлик, 1991, с. 35.

3 Бах: Јенә орада.

Парламенттин чоҳмиллэтли тәркибдә фәалијјәт кәстәрмәси онун башында дуран шәхсләрни демократик вә гуманист тәбиәтиңдән ирәли кәлирдн.

ӘҺМӘД ИСАЈЕВ,
әмәкдар журналист

ЧҮМҲУРИЈЈӘТИН КӘНЧӘ СӘҺИФӘЛӘРИ

Бурада мисли Авропада тәтбиг олунмајан һәгиги бир халг чүмһуријјәти гурулмушду.

Мәммәдәмин РӘСУЛЗАДӘ

Һәр дәфә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтиңдән сөз дүшәндә хәјала илк әввәл Кәнчә кәлир. Елә бил бу илк мүстәгил милли дөвләтин нәфәси, руһу һопуб Кәнчә торпағына.

Ахы Низами јурду даима милли мүстәгиллик јолуида јанан бир чыраг олуб. Гәдим Кәнчә өмрү боју азадлыға чан атыб. Улу Низамиңдән, икид Бәндәрлән, мәрд Чавад хандан үзү бәри кәлир әбәди истиглал арзусу. Әсрин әввәлиндә бу ел истәји хүсуси вүс'әт алып, јени-јени фәдаиләр, чәфакешләр мејдана чыхыр, тәзә-тәзә бајраглар галдырылыр, групплар, партијалар јараныр: Дифаи, Һүмбәт, Әдаләт, Әһрар, Иттиһад вә бир дә түрк Әдәм-Мәркәзијјәт Партијасы. Јени чүмһуријјәтин илк чешмәләри, тәмәл дашларышыр бунлар.

***

1918-чи илин мај ајында Загафгазија Сејми дағыланда Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан һәрәси ајрыча бир дөвләт олду. Ислам аләминдә илк дәфә олараг мәнһз Азәрбајчанда мүстәгил мүсәлман республикасы јарадылды.

Мај ајынын 28-дә Тифлис шәһәриндә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јарандығы с'лан едилди. Јени мүстәгил дөвләтдә Милли Шуранын сәдри мүсаватчы Мәммәдәмин Рәсулзадә, мүвәг-

гәти һөкүмәтин башчысы исә битәрәф Фәтәлихан Хојски сечилди. Бәс пайтахты?

ИЛКИН ПАЈТАХТЫ КӘНЧӘ

Мәһз Кәнчәнин мәркәз олмасы фикри нечә јараныб? Профессор Әли Саләддин мараглы бир факт сөјләјир: мај ајынын 16-да Батумун јанында јерләшән Чавка јайлагындакы кәнчәли Фәхрәддинни чадырына үч гонаг кәлир: Мәммәдәмин Рәсулзада, Нәсиб бәј Јусифбәјли вә бир дә Әһмәд Чавад. Мәсләк достлары бу күн-сабаһ е'лан олуначаг Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин гурулушундан, мәрәмындан, бајрагындан, ән әсасы исә илкин мәркәзиндән данышырлар. Нәји, нечә, нә вахт, һарада? Үчүнүн дә сөзү бир олур: ән мүнәсиб јер Кәнчәдир.

Мај ајынын 30-да Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәлихан Хојски дүнјанын сijasи мәркәзләринә үнванланан радиограмында хәбәр верирди:

"...Мәним һөкүмәтимин мүнәптәти мәскәни Јелизаветпол шәһәрндир".

Јелизаветпол - јә'ни Кәнчә!

Мүстәгил Азәрбајчанын бүтүн дүнјаја јайылан илк сәдасы мәһз Кәнчәнин ады илә бағлыдыр. 1918-чи ил ијунун 16-да јени һөкүмәт Низами јурдуна көчдү вә онун илк аддымларындан бири дә бу олду ки, гәдим Кәнчәнин 1804-чү илдән Јелизаветпол олмуш тарихи ады гәјтарылды.

***

Азадлыгын јолу һеч дә һамар дејилди. Мүгавимәт, мүбаризә дәрәјандан сыхырды кәнчә республиканы. Бақы Коммунасы "мүсават јувасыны" дағымтаг вә түркләрин габагыны кәсмәк үчүн Кәнчәјә һүчума кечмишди. Бир тәрәфдән рус архалы болшевикләр, дикәр тәрәфдән ермәни дашнаклары... Хаин, хәбис дә нә гәдәр десән! Болшевик-ермәни бирләшмәләри Бақыдан үзү бәри шәһәр вә кәндләри дағьда-дағьда кәлирди.

Бу ағыр күндә, дар ајагда Кәнчәјә көмәјә кәләп Түрк ордусунун команданы Нуру пашанын да мөвгеји мүрәккәб иди. Түркијә ијунун 58

4-дә јени јаранмыш һәр үч дөвләтлә, јә'ни Ермәнистан, Күрчүстан вә Азәрбајчанла "сүлһ вә достлуг" һаггында сепарат мугавилә имзаламышды. Лакин бу мүһүм сәнәдләрдә пәдәнсә, Азәрбајчанын мүс-тәпил дөвләт кими танынмасы барәдә һәлә һеч сөһбәт кетмирди. Одур ки, Нуру паша ән әввәл мүсәлманлары болшевик тәчавүзүндән вә ермәни гарәтиндән хилас етмәк, һәр јердә әмин-аманлыг јаратмаг истәјирди.

Дөврүн тәздәларындан чашыб галмыш Бакы буржуалары вә Кәнчә задәкашлары да тәзә дөвләтин маһијјәтинә вармадан онун чошгун јенилик руһундан сарсылараг һәр васитә илә она гаршы мүбаризә апарырдылар. Хүсусән илһагчылар вә дикәр бәдхәһлар һәр васитә илә Милли Шураны көздән салараг ону һакимијјәтдән кәнар етмәјә чалышырдылар. Ахыр ки, онлар бу әһвалы "мән бир әскәрәм, дахили сijasәтә гарышмарам" дејән Нуру пашаја да ашылаја биддиләр. Көрүнүр, слә буна көрә дә Нуру паша јени һөкүмәтә, хүсусән онун Милли Шурасына бир слә әһәмијјәт вермирди.

Ијунун орталарында вәзијјәт сон дәрәчә кәркишләшди, сөзүн әсл мә'насында сijasи бөһран баш верди. Јалныз чидди-чәһддән, инадлы кет-кәлдән, әтрафлы сөз-сөһбәтдән сонра Нуру паша өз сijasи мүшавири Әһмәд бәј Агајевин васитәсилә Милли Шураның фәалијјәтиниң дајандырылмасы шәртилә мүвәтгәти назирләр кабинетиниң јарадылмасына разылыг верди. Бах елә буна көрә дә Милли Шураның инди һаггында данышачагымыз ичласы Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтиниң тарихинә чох мүһүм сijasи һадисәләрдән бири кими дахил олуб.

ТАРИХИ БИР ЈЫҒЫНЧАГ

17 ијун. Саат икидир. Шәһәр идарәсиндә Милли Шураның Кәнчәдә илк ичласы ачылып. (Үмүмән исә бу, Милли Шураның једдинчи, өзү дә тәәссүф ки, сонунчу јығынчагыдыр). Сәдри Мәммәдәмин Рәсулзадәдир. О, гыса кириш сөзү сөјләјир. Һәјәчанлыдыр. Өзүнү тохтаг тутур. Тәмкишә, аста, арапла данышыр: "Әфәндиләр! Февгәл'адә вәзијјәт шәраитиндә, ағыр вә мәс'ул бир вахтда Милли Шураның ичласыны ачырам. Букүнкү суалларын мүзакирәсиндә вәзиј-

јетин фөвгәл'адалијини вә мәс'улијјәтли олдуғуну баша дүшүб, һиссә гапылмадан сојутташылыг көстәрмәлијик. Ишанырам ки, шәраитин әһәмијјәтини нәзәрә алыб ирәли сүрдүјүнүз гәрарларда вәтәнин вә милләтин мәнәфејинә үстүлүк верәчәк вә бунунла да патриотлугунузу сүбут едәчәксиниз”.

О, һамыны јарашмыш ағыр вәзијјәтә дүзкүн гүјмәт вермәјә вә ағылы гәрар чыхармаға чағырыр. Сөһбәт Милли Шуранын тәләјиндән кедир: галсын, галмасын?

Кәскин мүбаһисәләр башланыр. Түрк гошунларынын кәлишинә, Нуру Пашанын мүстәгил чүмһуријјәтә мүнасибәтинә һәрә бир чүр бахыр. Хүсусән Аслан бәј Сафыкүрдлү даһа бөјүк һиддәтлә, һәјәчанла данышыр. О, тәмсил етдији сосиалистләр фраксијасынын түркләрә олан бөјүк рәғбәтини билдирмәклә јанашы Милли Шуранын истә'фасы тәләбшинин гәти әлејһинә чыхыр: “... Тәәссүфләр олсун ки, - дејир - Паша бизим Шураны вә кабинети бурахыб өзүнә мүвафиг бир һөкүмәт гурмаг истәјир”.

Мәммәдәмин онун сөзүнү кәсир: “Пашанын бу ишә гарышачағы јохдур”.

Аслан бәј сөзүнә давам едир: “Мән горхурам ки, һәммин јол халгы хилас едә билмәсин вә бизн јени бәлаларла үзләшдирәрәк чамаатда түркләрә гаршы үмидсизлик доғурсун”.

Мәммәдһәсән һачынски вәзијјәти бир гәдәр ачыгламаға чалышыр: “Мән марагланмышам, - дејир - түркләр јалныз һәрби ишләрлә мәшгул олачаглар. Онлар һәгигәтән дә Азәрбајчанда мүстәгил вә нүфузлу һөкүмәтин јаранмасыны истәјирләр”. Малијјә вә халг маарифи назири Нәсиб бәј Јусифбәјли харичи ишләр назири И.Һачынскинин сөзүнә гүввәт верир. Һәр икисинин фикри бу олду ки, Нуру Пашадан сизә әсла завал јохдур. Әксинә архамыз, дајағымыздыр о. Биз кәрәк ону башына јығышан бә'зи шүбһәли шәхсләрдән горујаг.

Беләчә Нәсиб бәј Јусифбәјли, Мәммәдһәсән һачынски вә башгалары Милли Шуранын истә'фасына, јени һөкүмәт кабинетинин тәшкилинә вә јахын вахтларда тә'сис јығынчағынын чағырылмасына тәрәфдар олдусларыны билдирирләр.

Милли Шуранын ахшам ичласында Мәммәдәмин Рәсулзадәнин тәклифи илә Фәтәлихан Хојски јени мүвәтәти һөкүмәтин тәрки-

бини е'лан едир. Чәми 12 нәфәр. Дүз жарысы әввәлки кабинетдән кәлир, жарасы исә тәзә сечилир.

Бәс јени һөкүмәтин мәгсәди, мәрәми нә иди? Һөкүмәтин башчысы Фәтәлихан Хојски өз чыхышында бу суала чох јығчам, чох ајдын чаваб верди: "Бизим програмымыз Азәрбајчанын шәрәфини, азадлығын вә мүстәғиллијини мүдафиә етмәкдир".

Бунуша да Мәммәдәмин Рәсулзадәнин рәһбәрлик етдији али гәнунверичилик органы олан Милли Шуранын фәалијјәти дајандырылып. О, һеч мүвәтәти һөкүмәтин тәркибинә дә өз намизәддијини ирәли сүрмүр. Һамынын нәзәри бу јорулмаз истиглал фәдаисинә диклиб. Илк мүстәғил милли дөвләтин башчысы нә дүшүнүр? Нә олачаг бу ишләрин сону?

Елә бу ара курултулу алгышлар алтында Мәммәдәмин Рәсулзадә ајага галхды. Отурашыары дигтәтлә нәзәрдән кечирди. Сонра арамла сөзә башлады. Параламыш гәлбиниң пискилли истәјини өзүнә мәхсус образлы диллә сөјләди: "Јени јаранан бу сијаси түрк јаврусу дирчәлиб дикәр халгларын сырасында өзүнә јер тапа биләчәкми, јохса сысга көрпә кими мәнв олуб кедәчәк? Үрәкләри көјнәдән әсас пискил бах будур. Бу чәтин анда Азәрбајчанын тәлејини әли-нә алаң һәр кәсин үзәринә чидди, һәм дә чох вачиб вәзифә дүшүр - јени доғулмуш Азәрбајчан дөвләтинин һәр васитә илә хилас етмәли!"

Мин әзијјәтлә, мин арзу илә јаратлығы Милли Шуранын истә'фасындан гәһәрләнән Мәммәдәмин Рәсулзадә сөзүнә давам едәрәк дејирди: "Азәрбајчанын мүвәтәти пајтахты олан Кәңчәдә пагис дә олса милли һакимијјәти тәмсил едән бир мүәссисәнин бу сурәтдә мејдандан чәкылмәк мәчбуријјәтиндә галмасы, һеч шүбһәсиз, демократијанын бир рич'әти, мүртәчә гүввәләрин бир мүвәффәғијјәтидир... Әвәт әфәндиләр! Пак вә наүмиң олмајалым. Тарихин, амалы-миллијјәтимиз нөгтеји нәзәриндән, мүсә'үд бир заманда олдуғумузу, түрк иттиһады үчүн фүрсәт әлә кечдијини унутмајалым. Бүгүн мәсанмизи бу һүрријәти сијасәтинин тәсбитинә сәрф едәлим. Буну үчүн һәр дүрлү фәдакарлығы амалә булуналым".

Сонра Мәммәдәмин Рәсулзадә чохунун көзләмәдији һалда үрәк көјнәдән вида кәлмәләрини сөјләди: "Әфәндиләр! Мән сиздән өзү-

мә гаршы жалһыз һәрмәт вә еһтирам һисс етмишәм. Иһи Сизинлә, әзиз јолдашларымла әјрыларкән мәнә е'тибар етдијиниз вәзифәһин иһрасындакы бә'зи түсурлары бағышламағынызы рича ечирәм. Әфәндиләр, сон мәғам јахылашыр вә гардаш кими бир-биримизлә әјрыларкән инашырам ки, Аллаһын көмәји илә тезликлә Бакыша-Азәрбајчанын пайтахтында кечирәчәјимиз Тә'сис Јығынчағында көрүшәчәјик. Азәрбајчана ешг олсун! Түрк халғына ешг олсун!"

Бир нечә күндән сонра о, Истанбула - Гафгаз конфрансына јола дүшәчәкди. Азад Азәрбајчан һөкүмәтинин башчысы өз көрпә фиданыны гәдим Кәнчәјә талшырыб кедирди.

Бәли, Тә'сис Јығынчағында көрүшәрик. һөкмән көрүшәрик! Бу, милли чумһуријјәтин бешини башында дуранларын һамысынын истји, арзусу, мәгсәди-амалы иди. Ошларын һәр бири истиглал јолунда һәр дүрлү фәдакарлыға һазыр иди. Бирчә иһкаранлыг галырды. Мүвәтәти һөкүмәт Тә'сис Јығынчағына кими милли мүстәғиллији вә сијаси азадлығы горујуб сахлаја биләчәкми? Елә буна көрә дә јығынчаг белә бир гәрар гәбул етди: "Мүвәтәти һөкүмәтин мөвчуд сијаси азадлығы вә дәвләт мүстәғиллијини ләғв етмәк, аграр вә ди-кәр вачиб мәсәләләрлә бағлы ингилаби ганунлары дәјишмәк ихти-јары јохдур. О, алты ајдан кеч олмајараг Тә'сис Јығынчағы чағырма-ға борчлудур. Идарәчилијин ди-кәр мәсәләләриндә исә бүтүн һү-гуллардан там истифадә едә биләр".

* * *

Ики күндән сонра - ијунун 19-да һөкүмәт үзвләри арасында вә-зифә бөлкүсү аларылды. "Кәнчә кабинети"нин тәркибини билмәк истәјирсиниз? Бујурун, таныш олун: Фәтәлихан Хојски - Назирләр Шурасынын сәдри вә әдлијјә назири; Мәммәдһәсән һачынски - ха-ричи ишләр назири; Нәсиб бәј Јусифбәјли - халг маарифи вә дини е'тигад назири; Бешбудаға Чаваншир - дахили ишләр назири; Хос-ровпаша бәј Султанов - сәһијјә вә сосиал тә'минат назири; Аға Ашуров - тичарәт вә сәнајә назири; Худадат бәј Рәфибәјов - јоллар назири; Әбдүләли бәј Әмирчанов - малијјә назири. Даһа үч нәфәр - Әлимәрдан бәј Топчубашов, Хәлил бәј Хасмәммәдов вә Муса бәј Рәфијев исә портфелсиз назирләр олдылар.

АЗАДЛЫҒЫН КӘНЧӘ СӘҺИФӘЛӘРИ

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин 23 ајлыг өмрүнүн дүз үч ајы Кәнчәдә кечиб.

Јени мүстәгил дәвләтин илк арзусу вә әмәлләри бураша јараныб, истигнал јолунун илк мүһүм аддымлары бурада атылыб, азадлығын илк сәһифәләри мәнз гәдим Кәнчәнин ады илә бағлышыр. Бу мүддәт әрзиндә халтын тәлеји илә бағлы јүзә јахын гәрар вә ганун гәбул едилиб. һансышы бунлар? Пис олмаз онлардан бә'зиләрини хатырладаг.

ҮМУМИ МӘСӘЛӘЛӘР

21 ијун. Гырмызы фонда ағ рәикли ајпара вә сәккизкушәли улдуз олан бајраг Азәрбајчанын милли бајрағы һесаб едилсин.

23 ијун. Идарәчилијин һәр бир сәһәси вә ејни заманда мәнкәмә үзрә һазырда гүввәдә олан бүтүн гануилар Дәвләт тәрәфиндән мүвафиг сурәтдә дәјишдирилә вә ләгв едиләнәдәк өз сәләһијјәтиндә галыр.

27 ијун. Түрк дили (Азәрбајчан дили - ред.) дәвләт дили гәбул олунсун. Дәвләт идарәләринә, мәнкәмә вә инзибати органлара, һәбслә саир вәзифәләрә бу дили биләнләр кәләпәдәк һөкүмәт мүәссәләриндә рус дилинин ишләдилмәсинә ихтијар верилсин.

30 ијун. Зағатала даирәси Милии Шуранын 28 ијун 1918-чи тарихли телеграмындакы арзусуна ујун олараг Зағатала даирәси Азәрбајчан Республикасына бирләшдирилсин вә бу барәдә әһалијә мә'лумат верилсин.

3 ијул. "Азәрбајчан һөкүмәтинин хәбәрләри" ашлы Дәвләт мәтбуат органларынын нәшринә башланьысын.

7 ијул. Дахили Ишләр Назирлијинә һәвалә олунсун: јерләрдәки бүтүн милли комитәләри бурахараг Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин һакимијјәт структурларыны јаратсын.

15 ијул. Харичи Ишләр Назирлијинә тапшырылсын ки, Авропа мүһарибәси башланандан бәри Зағағгазија әразисиндә јашајан бү-

түн мүсәлманларын вә онларын мүлкијјәтинин үзәриндә зоракылыг едилмәси илә әлагәдар тәһигат апарылмасы үчүн фөвгәл'адә истинтаг комиссијасыны тәшкил етсин.

1 август. Мүәјјән дәјишиклик едилмәклә Түркијә коммерсија комитәләринин бајрагы Азәрбајчан кәмиләри үчүн нүмунә кими гәбул олунсун.

5 август. Азәрбајчан һөкүмәтинин мүһүм гәрарлары сәрһәдләри-миздән кәнарда јашајан бүтүн һәмвәтәниләрә чатдырылсын.

28 август. Харичи паспортларын веримәси губернаторларын сәләһијјәтинә дахилдир. Чағырышчыларә, мәһкәмәдә вә истинтагда олашларә, һәмчинин веркиләри өдәмәкдән имтина едәниләрә харичи паспорт верилмир.

30 август. Адлар дәјишидириләрәк Јелизаветпол шәһәри Кәнчә, Гарјакин гәзасы Чәбрајыл, Агдаш гәсәбәси исә Агдаш шәһәри адландырылсын.

9 сентјабр. Үзәриндә ағ ајпара вә сәккизкушәли улдуз олан јашыл, гырмызы вә көј рәнкли бајраг Азәрбајчанын милли бајрагы кими гәбул олунсун.

ҺӘРБИ ИШ

20 ијун. Кәнчәдәки мүсәлман корпусу "Әләһиддә Азәрбајчан корпусу" адландырылсын.

5 ијул. Әлијјә Назиринә тапшырылсын ки, Кәнчә даирә мәһкәмәси нәздиндә һәрби мәһкәмәни тәшкил етсин.

2 август. Чағырыш јашы 19 јаш һәддиндә мүәјјән едилсин,

а) Милли Орду сыраларына ислам е'тигадындан олан бүтүн Азәрбајчан вәтәндашлары чағырылыр. б) Һәрби мүкәлләфијјәтдән бојун гачыранлар мүһарибә шәраити ганунлары илә чәзаландырылыр. в) Әскәрлијә Јелизаветпол (Кәнчә - ред.) чағырышы Азәрбајчан чағырышы адландырылсын вә јығышан һәрби һиссәләр Дахили Ишләр Назиринә табе едилсин.

1 сентјабр. Республиканын Һәрби Назирлији тә'сис едилсин. Назирләр Шурасынын сәдри ејни заманда һәрби назир һесаб олунсун, Кенерал Мәһмәндаров исә назир мүавини тә'јин едилсин.

ПАРЛАМЕНТ ЭРЭФӘСИНДӘ

30 июн. Дахили Ишләр Назирлији шәһәрләрдә мөвчуд өзүнү идарәетмә системинин бәрпасы үчүн тәдбирләр көрсүн. Агдаш, Салјан, Агдам, Бәрдә, Газах гәзаларында вә диқәр јерләрдә өзүнү-идарә системи јохдурса ајда 300 манат маашла рәис штаты јарадылсын. Она ичазә верилсин ки, әкәр еһтијач варса бир пәфәр ишләр мүдири вә бир көзәтчи ишә көтүрсүн.

7 сентјабр. Харичи Ишләр Назиринә тапшырылсын ки, Авропа дәвләтләринә көщәрилмәси үчүн тәшкил едилмиш комиссијаларын тәркибинин лазымынча тамамласын. Ошлары мұвафиг тә'лиматлар, статистик материаллар вә диқәр сәнәдләрлә тәһиз етсин. Комиссијалар елә бөлүшдүрүлсүн ки, Үмүмдүнја Сүлһ Конфрансы башланана кими бөјүк дәвләтләрин пайтахтларында лазымы иш апар билсинләр.

9 сентјабр. Тә'сис Јығынчагына һазырлыг барәдә мәсәлә мұзакирә олунаркән гејд едилди ки, сечкиләр һаггында Әсаснамәнин ишләнимәсинә бахмајараг ортаја чыхан бә'зи әнкәлләрә көрә бу мұһүм иш бир гәдәр кечәчәкдир.

14 сентјабр. Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Шурасынын сәдринә, Дахили Ишләр Назиринә вә Халг Маарифи назиринә тапшырылсын ки, парламент сечкиләрни кечирилмәси планын ишләниб һазырланмасы үчүн мұвафиг комиссија јарадылсын.

МАЛИЈЈӘ ВӘ ТИҶАРӘТ

12 июн. Дахили Ишләр Назирлијинә тапшырылсын: сәрһәдләрин мұһафизәси вә әрзаг мәһсулларынын гачагмалчылар тәрәфиндән апарылмасынын гаршысынын алынмасы үчүн Газах гәзасынын Салаһлы вә Шыхлы кәндләриндә, сләчә дә Појлу дәмирјолу стансијасында мәнтәгәләр ачсын.

10 август. Көмрүқхана хидмәти тә'сис едилсин, лазымы јерләрдә онун шә'бәләри јарадылсын.

ТОРПАГ МЭСЭЛЭСИ

22 ијун. а) Торпаг ислаһаты һагтында Загафгазија Сејми тәрәфиндән гәбул олунмуш ганунун гүввәјә мишмәси Тә'сис Јығынчағы чагырылһанадәк дајандырылсын.

б) Һәмни вахтадәк хүсуси саһәләрин вә дәвләт торпагларынын зәбт едилмәсинә сон гојулсун.

в) Әрзаг Назиринә тапшырылсын ки, Тә'сис Јығынчағында мүзакирә үчүн тезликлә лазыми материалларын топланмасына башлансын.

г) Торпаг комитәләринин бурахылмасы вә ја онларын јенидән тәшкили һагтында мә'рузәләр тәгдим олунсун.

б ијул. Дахили ишләр, Малијјә вә Әрзаг Назирликләринә тапшырылсын ки, көчкүнләр тәрәфиндән јијәсиз бурахылмыш әкинләрин гәјдә алынмасы, имкан олан јерләрдә мәһсул јығымынын тәшкили вә бу саһәләри горујан шәхсләрә вериләчәк мүкафатын мүәјјән едилмәси үчүн мүвафиг комиссија јарадылсын.

ХАЛГ ТӘЪСИЛИ

28 август. а) Бүтүн ашағы ибтидан тәһсил очагларында тәдрис иши һөкмән түрк (Азәрбајчан - ред.) дилиндә апарылмалдыр.

б) Али ибтидан вә орта тәһсил мүәссисәләриндә дәрсләр түрк дилиндә кечирилмәлидир. Миллиләшдирилмиш синифләрдә тәдрис 1918-19-чу илләрдә түрк дили илә јағашы һәр кәсин өз ана дилиндә давам етдирилир, сонрақы илдә исә диқәр дилләрдә охујанлар истиснасыз олараг јалһыз түрк дилиндә дәрс кечирләр.

в) Орта тәһсил мүәссисәләриндә тәдрисин јалһыз ермәни, јахуд рус дилиндә апарылдығы мөктәбләрдә һазырлыг синифләри бурахылсын.

г) Һәмни тәһсил очагларынын биринчи, имкан дахилиндә һәтта икинчи синифиндә миллиләшдирмә апарылсын вә тәдрис иши түрк дилинә чеврилсин. Әкәр бу синифләрдә түрк дилини билмәјән шакирдләр вәрса онлар үчүн паралел олараг рус дилинин тәдриси үчүн

шө'бәләр ачылыһын. Һәм дә бу шө'бәләрдә, һәм дә дөрдүңгү дә да-
хиһ олмагаһа сонрағы синифләрдә дәүләт дилиһини тәдриси о гәдәр
күчләңширилһин ки, иһи иһини әрзиндә бүтүң шакирдләр тамаһишә
түрк дилиһидә охумаға кечә билһиниләр.

д) Гејри-түрк мәктәпләриһидә тәдрис сонә кими рус дилиһидә апа-
рыла биләр. Бирчә шәртлә, Халг Маарифи Назирлији бүтүң синиф-
ләрдә түрк дили тәдрисиниһи күчләңдирилмәһинә чидди нәзарәт ет-
һини.

МӘҢКӘМӘ

12 август. Һачыһабул станһијасыһидә тутулаң вә сатғыһылығда ит-
тиһәм едиләң 13 нәфәриһи иһинә баһылмасы үчүң хүсуһи һәрби
мәһкәмә јарадыһын. Бу иһини тәһкили Әдлијјә Назиринә һәвалә
едиһир. Гаты чһиәјәт һәрәкәтләри үчүң мүлки, һәрби-дәһиһиз ганун-
лары илә мүвәһтәти чәзә кими мүәјјәң едилмиһш, 1917-чи иһини мар-
тын 12-нә кими гүввәдә олаң өлүм һөкмү гануһи шәкилдә бәрпа
олунһун. Азәрбајчан Мәһкәмә Палатасы һағыһидә әдлијјә һазир
тәрәфиһидән тәғдим олунмуһ Әһаснаһә тәсдиғ едилһини.

* * *

Өлкәһини, халғыһи тәһсји илә бағлы чоһду бу чүр гануһи, гәрар вә
көһтәрһиһш. Әһи әһас будур ки, мәһз Кәһңчәдә Азәрбајчан миһли ор-
дусунун тәһкили саһәһиндә илк чәһсарәтли аһдыһлар атыһды. Кәһң-
чәдәкһи мүсәһман корпусу Әлаһиддә Азәрбајчан корпусу аһланһы-
рыһды. Һәрби һазирлиһк тә'һсис едилди. Мәчбури мүкәһлләфијјәт
е'һлан олуһду. Әввәләчә забит кадрыһын һазырланмасы үчүң гыһа
мүддәтли курслар јарадыһды, сонра иһә һәрби мәктәб ачыһды. Һәр-
би завод фәәлијјәтә башлады. Нәһәјәт илк Азәрбајчан алаји фор-
малаһды.

Мәһз Кәһңчәдәһи кедәһи нүмајәндә һеј'әти - Мәһммәдәһин Рәсул-
задә Аслан бәј Сафыкүрдлү вә Хәһлиһ бәј Хәһсмәһмәдөв сентјаһрыһи
6-да Аја Софија мәһсһидиһидә Суһтан IV Мәһмәтдәһи Азәрбајчан
Чүһмһуријјәти үчүң һејир-дуа алды. Әһлиһидә бу, јени һөкүмәтиһи Түр-
кијә тәрәфиһидән таныһмасы јолуһидә атыһлаң илк аһдыһ сајыла би-
ләр.

Беләчә Көнчә торпагында дирчәлиб күч-гүввә топлажан Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1918-чи илин сентјабр ајынын 15-дә реал бир гүввә кими Бакыја көчдү.

Истиглал јүрүшүндә гәдим Көнчәнини вә нечә-нечә фәдакар кәнчәлинини ады тарихә дүшдү. Чүмһуријјәтин Көнчә лидерләри һаггында сөһбәтин әввалиндә Фәтәли хан Хојскинини талеји барәдә бир нечә һәгигәти сөјләмәк истәјирәм.

ӘСЛ СОЈ АДЫ: ХОЈСКИ, ХОХСА ДҮНБҮЛҮ

Мүстәгил дәвләти јараданлардан вә она гол ганад верәнләрдән бири олан Фәтәли ханын адамын дүз-әмәлли һеч дилинә белә јатмајан бу гәрибә сој ады һарадан кәлир? Нечә јә'ни Хојски? Тәпәдән-дырнаға кими милли руһда јоғрулан улу бир нәсил бу гәфил ахына нечә дүшүб? Бу да талејин бир ојунудур. Бәлкә һеч чоху билмир ки, аз гала, беш јүз ил Азәрбајчан тарихиндә из салан бу шанлы-шөһрәтли нәслә белә бир гәрибә сој адыны Чавад ханын гатли гәддар Сисјанов јамајыб Бәли, бәли мәһз Сисјанов! Азәрбајчаны ишғал едән күрчү мәншәли рус кенералы!

Өтән әсрин әввәлләриндә Петербурга кәндәрдији рапортлардан бириндә о, Фәтәли ханын улу бабасы олан Хој вилајәтинин сабиг һакими Чәфәргулу хан Дүнбүлүнү Ханхојски, јә'ни Хојлу ханы кими тәгдим етмишди. Елә о вахтдан да бу нәчиб сој ады оиларын үнванына јазылды.

Әслиндә исә бу гәдим вә шөһрәтли нәслин сој ады тамам башгадыр. Бүтүн Чәнуби Азәрбајчанда, хүсусән дә Хој маһалында о Дүнбүлү тајфасы кими танышыр. Өзү дә нечә бир тајфа, нә чүр бир нәсил?! Мәнбәләрдә кәстәрилир ки, Тәбриз вә Хој ханлыгларынын әсасыны Дүнбүлү тајфасынын башчылары гојублар. Оилар һәлә Сәфәви һөкмранлығы дөврүндә Хој вилајәтини идарә едирдиләр. XV әсрдән башлајараг XIX јүзиллијин орталарына кими Хојда һөкмранлыг ирсән Дүнбүлү һакимләринин әлиндә олмушдур.

Мүасирләрини јаздыгларына көрә, Дүнбүлү тајфасынын башчылары өз торпагларында әсл ихтијар саһиби кими һәрәкәт едирдиләр, заман-замаи Иранын шаһлары оилара әсла бата билмирдиләр.

Әлбәттә, бу шан-шөһрәт һеч дә чохунун хошуна кәлмирди. Шаһ сараында отуранлар фүрсәт дүшән кими ошлары ган ичиндә бог-мага чалышырдылар. Нөвбәти суй-гәсдләрдән бириндә гоһум-гарадан чохуну итирән Чәфәргулу хан Дүнбүлү мәчбурән өлкәни тәрк едир...

Фәтәли ханын улу бабасы саылап һәмин Чәфәргулу хан Дүнбүлү тарих әдәбијјатында чох һүнәрли бир адам кими төсвир олунур. Дашыцыгы гылынчын чәкиснә көрә она “батман гылынч” да дејәр-диләр. Рус-Иран савашында иштирак едир. Биринчи Александр тәрәфиндән баһалы брилјантла бәзәдилмиш гызыл медал вә фәхри лөләклә тәлтиф олунур. 1807-чи илдә о, Шәки ханы тә’јин едилир, кенерал-лейтенант рүтбәси алыр.

Чәфәргулу хан вәфат едәндән сонра Шәки ханлығыны бир мүддәт онун оғлу Исмајыл хан идарә едир. Исмајыл ханын оғлу Искәндәр хан да рус ордусунун кенерал-лейтенанты иди. 1819-чу илдә атасы өләндә Искәндәр хан аиләси илә бирликдә Кәнчәјә көчүр. Искәндәр ханын бир гызы вә дөрд оғлу олмушду: Тутубәјим, Чәһанкир хан, Һүсејнгулу хан, Рүстәм хан вә бир дә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин илк баш назирн Фәтәли хан.

Гардашлары Чәһанкир хан вә Рүстәм хан кими о да Русияда һүгүг тәһсил алмышды. Һүсејнгулу хан исә һәрбчи иди: чүмһуријјәт дөврүндә Кәнчәдә кенерал-губернаторун мұавини олуб. Үмумән Фәтәли ханын бир нечә гоһум-гардашы Азәрбајчанын мүстәғиллији уғрунда чох фәал мүбаризә апарыб. Фәтәли ханын бу јолда әвәзсиз хидмәти исә һамыја бәллидир. АХЧ јаранан кими биринчи һөкүмәт кабинетини о тәшкил едиб, икинчи вә үчүнчү кабинетләрин дә рәһбәри олуб. Фәтәли хан ејни заманда харичи ишләр назирн вәзифәсини апарыб. һәмишә о һәр саһәдә Демократик Чүмһуријјәтин өнчүләриндән олуб. Сонракы талсји дә һамыја бәлли. 1920-чи ил ијун ајынын 19-да Тифлис шәһәриндә муздлу гатил тәрәфиндән архадан күллә илә вурулуб.

Чохунун талсји беләчә ачыначағлы олуб. Фәтәли ханын атасы Искәндәр хан өз бөјүк нәсли үчүн Кәнчәнин Сәбскар мазарлығында ири бир мәгбәрә тикдирмишди. Орада ујумағ јалныз ики баласына гисмәт олуб: оғлу Чәһанкир хан вә гызы Тутубәјимә. Галан өв-

ладларын, нәвә-нәтичәләрнин нәсиби сүркүшләр, тә'гилбләр, гүрбәт елләр олуб.

Фәтәли ханын гәбри Тифлисини мүсәлман мөзарлыгындадыр. Узун ишләр бахан јох иди. Көздән узаг, күнүлдән ираг галмышшы. Саг олсун, Шәмкирли Әли мүәллимин оғлу Аслан Асланову. Унудулмаз гәриб мөзары тапды. Әтрафыны абадлашдырды. Өз шәхси вәсаити һесабына истиглал фәдаисинин адына, әмәлиһә ләјиг көзәл бир абидә учалтды.

Улу нәслин јадикарларындан бири, Азад Чаһанкирли илә Кәнчәдә көрүшдүм. Фәтәли ханын гардашы Чаһанкир ханын нәтичәсишир. Орта јашлы адамдыр. Она да сүркүшдән пәј дүшүб. Томск әтрафында бөјүјүб. Һазырда кәнд тәсәррүфаты техникумунда дәрс дејир. Гоһум-гарашын башына кәләнләри данышдыгча адам сарсылыр. Нечә вахтдыр орда-бурда саг галашларла әлагә, үнисијәт јаратмага чалышыр, кеч дә олса нәслин илкин сој адыны бәрпа етмәк истәјир.

БИР НАЗИРИН ТАЛЕЈИ

“Фәләк мәни чох јүксәлтди, фәгәт мән дүнјанын ән бәдбәхт инсаныјам”. Нәсиб бәј Јусифбәјлинин инди Түркијәдә јашајан гызы Зәһра ханым Көјкөл хатырлајыр ки, атасы бу сөзләри парламентин ахырынчы ичласындан гајыданда сөјләјиб. Бу, онларын сон көрүшү олуб. Һакимијәт болшевикләрә тәһвил верилмишиди. Арзулары боша чыхан Баш назир слә һәмин кечә дәвләт сәнәдләрини гоша чамадана јығараг ики нәфәр мүһафизәчи илә јола дүшсү. Јевлахла Күрдәмир арасы јолда ири чамадашлара көзү дүшән гулдур дәстәси архадан онлары күллә илә вуруб Күрә атыр.

Бу да сону!

Елин истиглалы јолунда чырпынан даһа бир үрәк беләчә надан күлләсинин гурбаны олду.

Елә бир үрәк ки, ел јолунда шам кими алышыб јанырды. Мәсләк достлары илә бирликдә о, зүлмәтләр ичиндә ишыглы бир дүнја - Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти јаратмыш вә бу һөкүмәтин Баш назирин вәзифәсинә кими јүксәлмишиди.

Елә бир үрәк ки, онун оду-атәшин Кәнчә торпагынын руһундан, Чавад хан очагынын һәрарәтишән кәлирди.

Нәсиб бәжин бабасы Усуф бәј Чавад ханын вәзири олуб. Һәм дә јахын гоһум имишләр, Усуф бәжин бачысы Шүкуфә ханым Чавад ханын һәјат јолдашы иди. Усуф бәј дүнја көрмүш савадлы, сәриштәли адам иди. Һәлә о заман Чавад ханын дәфтәрханасында рус дилиндә мәктәб ачыб. Өмрү боју чалышыб ки, һәмвәтәнләри елми, тәһсилли олсулар. Бу ишыг, бу нур онларын бүтүн нәслинә шәфәг сачыб.

Нәсиб бәјкил үч гардаш идиләр. Бөјүјү Һәбиб бәј һәлә өтән өсрин сонунда Кәнчәдә илк ичтимаи китабхана ачыб, китаб мағазасы дүзәлдиб. Сөзүнү шах дејән адам иди. Дәфәләрдә тә'гибләрә мә'руз галыб, репрессия гурбаны олуб. Дикәр гардашы Ејјуб бәј дә дөврүн танынан зијальларындан иди. Азәрбајчан Милли Ордусунун забити олуб. Елә буна көрә дә сонралар өмрүнүн чоху Сибирдә кечиб. Бачысы Шүкуфә савадлы гадын иди. Кәнчәдә илк ушаг бағчасыны тәшкил едиб. Өмрү боју касыблара, кимсәсизләрә әл тутуб.

Нәслин көзү исә Нәсиб бәј Јусифбәјли сајылырды. Одессада охујуб, һүгүг тәһсили алыб. Крымда оларкән "Тәрчүман" гәзети илә әләгә сахлајырды. Онун нашири Исмајыл бәј Гаспыралынын гызы Шәфигә ханымла аилә гуруб. Кәнчәдә белә бир сөһбәт дә кәзир ки, куја һәмин Шәфигә ханымы Нәриман Нәриманов да сефирмиш. Нәсиб бәј буну биләндә бәрк һәјәчанланыр: Дејирләр һәтта доктору дуелә чағырыр. Хошбәхтлиқдән һәр икисинин күлләси јан кечир...

Нәсиб бәј бир мүддәт Истанбулда јашајыр вә бурада о, "Түрк очағы"нын ән фәал үзвләриндән бири олур. 1911-чи илдә Кәнчәјә кәләркән бәләдијјә идарәсиндә ишә кирир вә доғма шәһәриндә кешишмигјаслы ичтимаи-сијаси фәалијјәтә башлајыр.

1917-чи илин феврал ингилабы истиглал ашигләринин арзуларына күчлү тәкан верир. Һәмин илин мартында Кәнчә зијальлары Мүсәлман Милли Шурасыны јарадырлар. Новруз бајрамы күнү исә күнорта намазы вахты Нәсиб бәј Јусифбәјли Шаһ Аббас мәсчидинин һәјәтинә кәләрәк Түрк Әдәми-Мәркәзијјәт партијасыны е'лан едир, милин гуртулуш јолунда елин хејир дуасыны алыр.

1917-чи илдә Бакыда топлашан биринчи мүсәлман гурулгәјиндә кәнчәли Нәсиб бәјин инамла дедији бу сөзләр чохунун гәлбишдән хәбәр вердији үчүн јадашлара һәмишәлик һәкк олунур: "Ким дејә биләр ки, биз өзүмүзү идарәетмә сәләһијјәтишә бир милләт дсјиләк?!"

Беләчә Нәсиб бәжин сәси һәмишә милли мүбаризәнин өн сыраларындан кәлирди. Сонралар Загафгазија Сејми јарананда Нәсиб бәј бурада милли сijasәтин ән чәтин вә ән мәс'ул вәзифәләрини ичра едирди. М.Ә.Рәсулзадәнин дедији кими “Азәрбајчан идејасыны сijasи бир тәләб маддәси шәклиндә формула етмәк шәрәфи мәрһум Нәсиб бәжиндир”.

Нәсиб бәј Јусифбәјли Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бешији башында дуранлардан бири иди. Мај ајынын 16-да Батум јахшылыгындакы Чавка јайлагында М.Ә.Рәсулзадә вә Әһмәд Чавадла биркә мәшвәрәт заманы Көңчә сөзү илк әввәл бәлкә дә елә Нәсиб бәјин дилиндән чыхыр. Чүмһуријјәтин өн чошғун күнләриндә өн гајлар нөгтәләрдән Нәсиб бәјин сорағы кәлир. Илк кабинетин о, малијјә вә сәһијјә назирин олуб. Сонралар исә беш дәфә дәјишилмиш кабинетдән сонунчу икисинә рәһбәрлик едиб.

Нәсиб бәј һәмишә, һәтта ән чәтин мөгамларда белә там мүстәпиллијин тәрәфдары олуб. О, нә Османлы Түркіјәсинә, нә дә болшевик Русијасына сығынмаға разы дејилди. Һәмин илләрин шаһиди Һүсамәддин Туғач “Бир нәслин драмы” әсәриндә Нәсиб бәј илә олан сәһбәти хатырлајыр: “Азәрбајчана түрк ордусунун кәлмәси әрәфәсиндә Нәсиб бәј дејирди ки, көзүм бу ишдән су ичмир. Биз милли вә демократик бир идарә истәјирик. Һалбуки Османлы дәвләтинин түркләри, азәри түркләринин бәјүк гардашыдыр. Анчаг Бакы һеч вахт Истанбулдан идарә олуна билмәз.”

Милли мүстәгиллик идејасы Нәсиб бәјин ганына, чанына һопмушду. М.Ә.Рәсулзадә чүмһуријјәтин лидерләри арасында Нәсиб бәјә хүсуси еһтирамла јанашыр, она јүксәк гүјмәт верирди. 1929-чу илдә о, Истанбулда чыхан “Одлу јурд” тоһлусунда Нәсиб бәјә һәср етдији кениш мөгаләдә јазыр ки, “Нәсиб бәј Азәрбајчан азадлыг һәрәкәтынын өн мүшкүл заманларындан истиглалчылыг тезисини һәр төврү тәрәддүддән али олараг, бүтүн сәмимијјәтилә мүдафиә едән милләтчи зүмрәнин данма сәмини вә имаһлы әрканындан олмушдур.”

М.Ә.Рәсулзадә узун илләр јолдашыг етдији Нәсиб бәјин һәм дә чох сәмини вә һуманист иһсан олдуғуну хүсусилә вурғулајыр. О јазыр ки, “төвазәкар ел адамы, идеалист бир сijasәтчи, мүтәкид бир

демократ, кәнди принсипләринә садиг бир либерал, интизама табе бир тәшкилатчы олан Нәсиб бәј ејни заманда мүсаһибләринә көзәл тә'сир бағышлајан, халг руһуна дәришән бәләд олан бир инсанды." Сонра да о, јада салырды ки, азадлығы әлдә етмиш Азәрбајчан халгынын ән үмдә вәзифәләриндән бири "Бакыда вә Кәпчәдә Нәсиб бәјә ләјигли абидә учалтмагдан" ибарәтдир.

ГӘРИБ ЕЛДӘ ЧҮТ МӘЗАР

Тбилиси шәһәриндә, сәфалы бир дағын әтәјиндәдир бу мазарлар. Бириндә Фәтәли хан Хојски, дикәриндә һәсән бәј Агајев ују-јур. Икиси дә намәрд күлләсинин гурбаны олуб. Фәтәли хан ијун ајынын 19-да, һәсән бәј исә ошдан дүз бир ај сонра ијулун 19-да муздлу гатил тәрәфиндән вурулуб. Сәбәби? Истиглал тохумунун бир даһа чүчәрмәмәси, јанар көзүн бир даһа аловлаимамасы үчүн чүмһуријјәтин лидерләринин арадан көтүрмәк лазым иди. һәрчәнд ки, парламентин сон ичласында тәһвил-тәслим заманы болшевикләрдән хүсуси разылыг алынмышды ки, "кечмиш дәвләт хадимләри, һөкүмәт үзвләри вә милләт вәкилләриндән һеч кәс сијаси чинајәтдә иттиһам едилмәјәчәк".

Демәли, иттиһам "едилмәдиләр", садчә олараг "намә'лум" адамлар тәрәфиндән гәтлә јетирилдиләр. Вәссалам.

Назирләр Шурасынын илк сәдри Фәтәли хан Хојскинин чүмһуријјәтдәки јери вә ролу барәдә аз да олса јухарыда дедик. Шәкидә дүнјаја көз ачса да өмрүнүн ән чошгун чағлары Кәпчәдә кечиб. Бир гардашы һүсәјнулу Кәпчә кенерал-губернаторунун мүавини, дикәри Рүстәм исә АХЧ-дә сосиал тә'минат назирин олуб. Советләр дөврүнүн сүркүләриндә мин бир зилләт чәкмиш нечә-нечә гоһуму-танышы инди дә Кәпчәдә јашајыр.

Һәсән бәј Агајев исә көклү кәпчәлидир. 1875-чи илдә анадан олуб. Илк тәһсилини Кәпчә классик кимназијасында алыб. Сонра Москва Университетинин тибб факултәсиндә охујуб. Доғма Кәпчәдә һәким ишләјәркән дөври мәтбуатла мүнтәзәм әлағә сахлајырды. "Мүлк-синиф-фиргә" адлы китабчаны тәрчүмә еләдији үчүн тә'ғибләрә мә'руз галыб. Бир мүддәт баш көтүрүб Ирана кедиб. Гајыдан-

да Көнчәдә рус дилинчә чыхан “Јужный Кафказ” гәзетинин редактору олуб, мүсәлман маариф чәмијјәтинә башчылыг едиб.

1914чү илдә көркәмли ичтиман хадим Худадат бәј Рәфибәјли илә бирликдә Көнчәдә илк тибб чәмијјәти јарадыб. Түрк Әдәми-Мөркәзијјәт партијасынын дирчәлишиндә һәсән бәј Ағајевин хүсуси хидмәти олуб. Мә’лумдур ки, һәмин партија Русијанын федератив шәкилдә гурулмасы вә онун тәркибиндә Азәрбајчана мухтаријјәт верилмәси уғрунда мүбаризә апарырды.

Һәјат јолдашы Хәдичә ханым Ағајева да зијалы гадын иди. Дашкөндә гызлар кимназијасыны битириб. Көнчәјә кәләндә Адыкөзәлов адына шәһәр гызлар мәктәбинин мүдири олуб. Билаваситә онун сә’ји илә һәмин мәктәб кенишләнәрәк једди синифли али-ибтидан тәһсил очагына чеврилиб. Хәдичә ханым һәјатын ән чәтин, ән көркин анларында һәсән бәј Ағајевин архасы, дајагы иди. Намәрд күлләси онун һәјатыны гыранда үч көрпә өвладыны - Хуршуду, Күлруху, Нәзакәти мин бир әзијјәтлә бөјүдүб.

Һәсән бәј Ағајев Загафгазија Сејминин үзвү иди. Сејм дағыланда исә о, јени јаранан Азәрбајчан Милли Шурасы сәдринин мүавини сечилир. Мүстәгил Чүмһуријјәтин е’лан едилмәси шура сәдринин мүавини кими билаваситә онун әли илә олуб. Мүһачир елоғлумуз һүсејн Бајкара бу тарихи анлары бир мүшаһидәчинин дили илә белә хатырлајыр: “Ахшам, сабиг Гафгаз чанишинин сарајында Сејмин мүсәлман групуна ајрылан мави салонда Азәрбајчан Милли Шурасынын нүмајәндәләри доктор һәсән бәј Ағаоғлунун рәһбәрлији алтында топландыг. һәсән бәј мәчлисн ачды вә сөзә башлајараг деди ки, ичди депутатлар бизим фикримизлә разыдырлар. Сәс вермәк һәр көсин вәзифәсидир, битәрәф галанлар, хаһиш едирәм, мәчлисн тәрк етсинләр. Амма һеч ким јериндән галхмады. һәсән бәј Азәрбајчанын азад вә мүстәгил бир дәвләт олмасыны сәсә гојур. Катиб Мустафа Маһмуди адлары охујур, һәр бир депутат “разыјам” чавабыны верир. һамынын үзүндә севинч вә нәш’ә варды.

Һәсән бәј ајаға галхараг бүтүн депутатлара хитаб едир: “Бу саатда - јә’ни доғуза он дәгигә ишләмиш Азәрбајчанын истигланијјәти Азәрбајчан Милли Шурасы тәрәфиндән гәбул олунур. Јени һөкүмәтимизи тәбрик едирәм!” Көзләри јашаран депутатлар бир-биришә-

рини тәбрик едир, әлләрини сыхырлар. Чанишин сарајының өңүндә топлашан түркләр, ермәниләр вә күрчүләр “Јашасын мүстәгил Азәрбајчан!” - дејә ғышгырыр, сарајдан чыхан депутатлары алгыш-лајырлар.”

Беләчә илк мүстәгил мүсәлман өлкәсинин јарандыгы е’лан олу-нур вә Һәсән бәј һәмишә онун бој атыб јүксәлмәси үчүн әлипдән кәләнн әсиркәмир.

1918-чи ил декабрын 7-дә Бақыда илк Азәрбајчан парламенти ачылаңда Һ.Ағажев дәмир јолу идарәсиндә баш һәким ишләјирди. Һәмин күн о, парламент сәдринин мүавини сечилир. Сонра исә сәд-ри әвәз едир.

Һәсән бәј Ағажев саф, сәмини адам иди. Ташшырылан һәр иши вичданла, дәгиг-дүзкүн јеринә јетирәрди. Марағлыдыр, парламент кими кәскин мүбаһисәли, мүнағишәли бир јердә өзүнү елә абырлы, гәрәзсиз апармышды ки, чыхаңда бүтүн үзвләрини имзасы илә она мәхсуси тәшәккүрнамә верилмишиди.

Чүмһуријјәт сүгут едәңдә ел-обасының тәлеји ону тамам сарсыт-мышды. 1920-чи илин ијунун 13-дә јана-јана Әнвәр Пашаја кениш бир мәктуб јазыр: “Азәрбајчанын һалы кетдикчә фәнадыр. Руслар ермәниләрлә бирликдә гүввәләрини артырараг Азәрбајчаны тамам мәһв етмәкдәдир...”

Рус ордусунун Азәрбајчандан чыхарылмасына јалварырам.” Ла-кин, артыг кеч иди. Чүмһуријјәт деврилимиш, Һәсән бәј исә намәрд күлләсинә тушланмышды.

ЗИЈАДХАНОВ ГАРДАШЛАРЫ

Ики гардашдылар: бири Исмајылхан, дикәри исә Адилхан. Ики-синин дә ады милли истиглал тарихинә дүшүб. Һәр икисинин бу јол-да хидмәти әвәзсиздир. Бөјүјү Исмајылхандыр. 1867-чи илдә Кәпчә-дә анадан олуб. Москва университетинин һүгүг факултәсини бити-риб. Бир мүддәт Тифлиسدә ишләјиб, сонра исә Кәпчәјә кәлиб. Әд-лијјә системиндә чалышмагла јанашы Рус мүстәмләкә үсул идарәси-нә гаршы кизли фәалијјәт кәстәрән “Мүдафиә” партијасына баш-чылыг едирди. Биринчи Довләт Думасына мишләрт вәкили сечилиб...

Һәр дөфә ады чәкиләндө илк өввәл һәмин Думаца сөйләдији мәшһур нитги јада дүшүр. Әслиндә бу Рус империясына лажигли иттиһам иди. Онда Гафгазда јеничә нифаг салыныр, мүсәлманларла ермәниләр бир-биринини үзәринә галдырылырды. Милләт вәкили Исмајылхан Зијадханов чаризмин бу икнүзлү сijasәтини мәһарәтлә ифша етди. О дејирди: "Сәриштәли полистләр бир тәрәфдән мүсәлманларла- "көрүрсүнүз сизи итгисади тәрәфдән истисмар едән ермәниләр силаһланырлар, бир күн кәләчөк мүстәгил дәвләт гурараг һәр шејнизи өлиниздән алыб сизи мәһв едәчөкләр", диқәр тәрәфдән исә ермәниләрә - "еһтијатлы олун, панисламизм һәр тәрәфи бүрүмүшдүр, ислам чамааты арасында слә күчлү бирлик јаранмышшыр ки, күиләрин бириндә сиз ермәниләрин көкүнү кәсәчөкләр" - дејәрәк бу ики халгы бир-бириләринә гаршы тәһрик етмәјә башладылар. Беләликлә, Бақыда илк ганлы вурушма олду. Көмәк үчүн һөкумәтә мүрациәт едиләндә: "Һадисәин өнчөдән дүјмадығымыз үчүн бу ишә ајрылачаг гүввәмиз јохдур" - чавабы верилди. Сонра да әла-вә едәрәк дедиләр ки, гырғына ики милләт өзү чавабдеһдир, һөкумәт буна гарыша билмәз".

Бәс империянын әсас мәгсәди нәдир? Исмајылхан буну да чәсарәтлә ачыглады. "Белә кетсә јахын вахтларда һәр ики халг јер үзүндән асанлыгла силинәчөкләр. О заман сиз мәгрур Гафгаз өвләдларынни ганына бојанмыш бу торпагда рус кәндлиләри үчүн планлашдырдығыныз јашајыш мәнәтгәләрини гура биләрсиниз".

Милли әдавәтин көкү бу, мәгсәди дә бу! Ајдын вә дәгиг. Исмајылхан буну һәлә о заман дејирди. Чохунун гәфләт јухусунда јатдыгы бир дөврдә - 1906-чы ишә.

Чаризмин ишғалчы сijasәтинин даһа бир сыра инчә мәтләбләриши мәһарәтлә ачыглајан бу чыхыш Русијанын мәркәзиндә бомба кими партлады. Һәдә-горху, тәһгир-тә"тиб башланды. Милләт вәкили Кәнчәјә гајыдан кими һәбс едилди. Дөрд ај Шәки һәбсханасында јатасы олду.

Гәлби азадлыг ешги илә чырпынан бир мүбаризни сусдурмагмы оларды? Исмајылхан Зијадханов 1907-чи илдә февралын 27-дә јенидән икинчи Дәвләт Думасына сечилди. Мүбаризә давам едир.

1917-чи ил феврал буржуа инглабындан сонра азадлыг һәрәкаты даһа да кенишләнди. Онда Исмајылхан Зијадханов Кәңчә шәһәриндә полис рәиси вәзифәсиндә чалышырды. 1918-чи илин март һади-сәләри заманы С.Шаумјанын көстәриши илә гулдур Степан Лалајевин дәстәләри Шамаһыны талајанда көмәк үчүн Кәңчәјә мүрачиәт олуңду. Хәбәр кәләп кими Исмајылхан Зијадхановун рәһбәрлији алтында бир дәстә силаһлы адам Шамаһанын көмәјинә јола дүшдү. Ермәни гулдур дәстәләри дармалағын едилди. Степан Лалајан исә әсир алынып Кәңчәјә кәтирилди. Исмајылханын көстәриши илә бурада о, өз ганлы әмәлине лајиг мәшәптәтли сурәтдә е'дам олуңду.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтиндә Исмајылхан Зијадханов бир мүддәт һәрби ишләр үзрә дөвләт мүвәккили вәзифәсиндә чалышды. 1919-чу илдә исә о, гоншу Ираила дипломатик әлагәләри гајдаја салмаг үчүн Тегһрана кедәп һөкүмәт нүмајәндә һеј'әтинә рәһбәрлик етди. Болшевикләр кәләндә Кәңчәдәјди, 53 јашында истинтагсыз, мөһкәмә-сиз күлләләнди.

Кичик гардашы Адилхан Зијадханов исә азаллыг јолуздакы бү-түн хидмәтләри илә јанашы, илк нөвбәдә "Азәрбајчан һаггында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат адлы" әсәри илә таныныр. Мүтә-хәссисләр дејирләр ки, Адилханын бу әсәри кениш охучу күтләси-ни улу дијарымызын тарихи вә онун јетирдији өлмәз оғулары илә јахындан таныш етмәк саһәсиндә илк аддым кими гијмәтлидир. Әс-линдә бу ана јурдумуз һаггында доғма дилимиздә чапдан чыхан би-ринчи китабдыр.

1919-чу илин Новруз бајрамы әрәфәсиндә Бақыда, һөкүмәт мәт-бәәсиндә Азәрбајчан вә франсыз дилләриндә нәшр олунуб. Сонра-лар фарс дилинә чеврилиб. Мүәллифин тәшәббүсү илә пулсуз ола-раг дүнјанын бир нечә өлкәсиндә јайылыб. Буидан хејли әввәл 1908-чи илдә исә Кәңчәдә Адилханын "Авропаја сәјаһәт" адлы јол гејд-ләри ајрыча китабча шәкилдә чап едилмишиди. Сонралар 1943-чү илдә мүһачирәтдә оларкәп бабасы Чавадхан Зијадхан оғлу һаггында "Чавадхан" адлы чох дәјәрли елми әсәр јарадыб.

Белә чыхмасын ки, Адилхан Зијадханов садәчә тарихи, тәдғигат-чыдыр. Хејр о, илк нөвбәдә көркәмли һүгүшүнас, әдәбијјатчы,

дипломат, истиглал уғрунда фəал мұбариз, чүмһуријјəтини өнчүл лидерлəриндөн бири кими јаддашларда јашајыр.

1877-чи илдə Кəнчөдə анадан олуб. О да Москва университетини һугуг фəқүлтəсини битириб. Бакыда вə Кəнчөдə мəһкəмə ишлəриндə чалышыб. Бөјүк гардашы Исмајылханын рəһбэрлик етдији “Мүдафиə” партијасында фəалијјət кəстəриб. Милли Мүсəлман Шурасынын үзвү олуб.

Рус, франсыз, инкилис, фарс диллəрини мұкəммəл билирди. Бир мүддət харичи ишлэр назиринин мұавини ишлəјиб. 1919-чу илин ијууида исə Азэрбajчан Республикасынын сəфири кими Тəһрана кедиб. Апрель чеврилишиндөн сонра ара гарышанда елə орада галараг вəкиллик едиб, мұхтəлиф ишлəрдə чалышыб.

1927-чи илдə Адилхан Истанбулдан бир мəkтуб алып. Фəтəлихан Хəјскинин гардашы кенерал Һүсəјнгулухан јазырды: “Рича едирəm, гызын Маһрухла биркə бизə тəшриф бујурун.” Јыгышыб кетдилэр. Һүсəјнгулу ханын оғлу Маһрух ханымла аилə гурандан сонра дура билмəди. Адилхан бирдəфəлик Түркијəјə көчдү. Дүз он ики ил Истанбул Университетиндə дəрс деди. 1957-чи илин декабрын 14-дə сəксən јашында вəтən һəсрəти илə дүнјасыны дəјишиб.

Адилхан Зијадханов Азэрбajчанын мүстəгиллији хəттини дөнмөдөн јеридир, кəнч республиканын бейнəлхалг алəмдə танынмасы, онун һэр чүр тəчавүз вə тəхрибатдан горуинмасы үчүн əлиндən кəлəни етмəјə чалышырды. Һələ харичи ишлэр назиринин мұавини ишлəјəркən јаздыгы бир мəkтубда дəјилир ки, “Бизим һөкүмəтин гəти фикри белəдир: ким олурса олсун, болшевик, меншевик, деникинчи вə и. а. Азэрбajчанын истиглалијјəтинə гəсд сдэн һэр кəс онун дүшмəнидир”.

ҮЧҮНЧҮ ДУМАНЫН ЈЕКАНӘ ДЕПУТАТЫ

Əввəлчə ики сөнəди нəзəрдən кечирək. Бири Кəнчə хəјријјə чəмијјəти фəалларынын сијаһысыдыр. 1906-чы илдə јазылыб. Əлсиз-ајасызлара даһа чох инə верəнлəрини адларыны охујурам: Əлəkбэр бəј Хасмəммədов, Хəлил бəј Хасмəммədов, Əлəkкэр бəј бəј Хасмəммədов, Һəмид бəј Хасмəммədов...

Бу исә Кәңчә шәһәр Думасы үзләринин сијаһысыдыр. 1909-чу илдә тәртиб олууб: јенә дә Әләкбәр бәј, Әләскәр бәј, Мәммәд вә Нағы Хасмәммәдовлар.

Өтәшәри арадыгча әсрин өввәлиндә Кәңчә һәјатынын һәр саһә-сишдә бу сој көкдән олан нечә-нечә танымыш зијалынын адына раст кәлирсән. Һәрәнин өз јери, елинә-обасына өз гајғысы, өз төһ-фәси. Ән чох јадда галан исә Хәлил бәј Хасмәмәдовдур. Хәлил бәј 1907-чи илин нојабрын 1-дә сечилән үчүнчү Дөвләт Думасында Азәрбајчаны тәмсил едән јеканә депутат иди.

Јахыншдан бәләдлик үчүн милләт вәкилинин анкетишдән бә'зи сә-тирләри хатырлајаг:

Төвәллүдү - 1875-чи ил.

Анадан олдуғу јер: - Кәңчә шәһәри.

Мәншәји - бәј.

Тәһсили - али, Москва университетини битириб.

Ихтисасы - һүгүшүнас.

Пешәси - мүстәнтиг.

Партија мәнсубијјәти - кадет партијасынын үзвү.

Өввәлләр депутат сечилибми? - Бәли. Икинчи Дөвләт Думасы-нын үзвү олуб.

Елә һәмин думада хејли тәчрүбә тогламышды. Милләт вәкили Хәлил бәјин үз олдуғу мүсәлман фраксијасы халғын ницаты үчүн кениш програм һазырлајараг ону ајрыча китабча шәклиндә чапдан бурахмышды. Әсас тәләбләр дә бу иди ки, мүсәлманлара Русијанын дикәр әһалиси илә бәрабәр һүгүт верилсин; ибтидан мәктәбдә мәч-бури, пулсуз тәһсил системи тәтбиг едилсин; тәдрис ана дилиндә олсун; сәккиз саатлыг иш күнү, тә'тил вә јығынчаг азадлығы... Икинчи Думада Хәлил бәј Хасмәмәдовун програмы гәбул олулма-ды. Куја бу, "зијалылар вә задәканлар үчүндүр".

Хәлил бәј үчүнчү Думада һәмин тәләбләри даһа кәскин шәкил-дә ирәли сүрүрдү. Онун думадакы одлу-аловлу чыхышы кениш әкс-сәда доғурду. Хәлил бәј гәлбини көјнәдән чох мәтләби ачыглады. Загафразијада Земство ислаһатларынын ләнкимәси, рус әһалисинин мишли учғарлара көчүрүлмәси сијасәти чидди тәнгид олунду. Хүсү-сән ана дили мәсәләси ону даһа чох нараһат едирди. Одур ки, геј-

ри-рус мәктәпләриңдә ана дилиниң тәдрисини, мәһкәмәләрини јерли дилләрдә апарылмасышы гәтијјәтлә тәләб етди.

Хәлил бәј Хасмәмәдов бүгүн һәјаты боју “Азәрбајчана мухтаријјәт” амалы уғруңда мүбаризә апарыб, истәр Түрк Әдәми-Мәркәзијјәт партијасының вә Мүсават мәркәзи комитәсинин, истәрсә дә Загафгазија Сејминин үзвү кими милләтин гуртулушу наминә кениш иш көрүб.

Дөврүн нүфузлу зијалыларыңдан бири олан Хәлил бәј Хасмәмәдовун ичтимаң-сијаси фәалијјәтинин ән чошгун дөврү Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин тәшәккүлү вә дирчәлиши илә бағлыдыр. О, мүс-тәгил һөкүмәтин беш кабинетиндән дөврүңдә иштирак едиб, ики дәфә әдлийә назири вә ики дәфә дә дахили ишләр назири сечилиб.

Хәлил бәј чапыңдан чох севдији чүмһуријјәтин сүгуту хөбәрини Истанбулда ешидиб. һәмин вахт о, Түркијәјә јеничә сәфир тә’јин олунмушду. Арзулары үрәјиндә галды. Әмрүн галаң илләрини һәсрәт вә үмидлә Истанбулда јашады. 1947-чи илдә мәшәггәтли һәјаты гүрбәт елдә баша чатды. Хәлил бәј Истанбулун Фәри көј мәзарлығында дәфн олунду. Оун јаныңда исә һәмјерлиси, мөсләк досту Нағы бәј Шејхзаманов ујујур.

НАҒЫ БӘЈ КИМДИР?

Кәнчәнин ән голлу-будағлы бир нәслиң өвладыдыр. Дејирләр Шејхзамановларың сој-көкү даһи Низамијә кедиб чыхыр. һәлә 1876-чы илдә “Кафказ” гәзетиндә “Кәнчә” адлы чох дәјәрли бир мөгалә јазмыш Шејх Гүдсинин нөвәсидир. Әсл зијалы аиләсиндә бөјүјүб. Гардашлары Мәммәдбағыр вә һачыбәјлә биркә истиглал јолунда чох ишләр көрүб. Мәммәдбағыр евин бөјүјү иди. 1881-чи илдә анадан олуб. Сәһнә, сәнәт ашиги сајылыр. Гәзетләр јазыр ки, 1904-чү илдә “Һачы Гара” әсәри тамашаја гојуланда һачы Гара ролуну Мәммәдбағыр чох көзәл ојнамышды. 1906-чы илдә о, Кәнчәдә мүсәлман драм дәрнәјини тәшкил едәрәк, рус вә Аврона јазарларының әсәрләрини тамашаја һазырламышды.

Ермәниләр ат ојнадаңда гејрәт, гисас партијасы сајылан “Дифаи” нин јаранмасыңда вә јашамасыңда хүсуси фәаллыг көстәриб. Мәм-

мәдбагыр илк Азәрбајчан парламситинин үзвү олуб. 1919-чу илин јай ајларында әкс-кәшфијат идарәсинин рәиси кими јени мүстәғил дәвләтин харичи часуслардан вә јерли сатғынлардан горунамасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир. 1920-чи илин апрел чеврилиши заманы 40 јашында һәлак олуб.

Гардашы Нағы бәј ондан ики јаш кичик или - 1883-чү илдә апандан олуб. Дејирләр, Мәммәдбагыр нә гәдәр мүлајим, мейрибан иди сә Нағы бәј бир о гәдәр сәрт, забитәли адам олуб. Нагсызлыға әсла дөзән дејилди. Ермәни мәсәләсиндә хүсусилә амансыз иди.

Түрк-ермәни гаршыдурмасы заманы Нағы бәј “Дифаи” тәшкилатынын үзвү кими кениш иш апарыб. Ермәни панкорларына, рус мә’мурларына вә јерли сатғынлара гаршы һәмишә лајигли чаваб вериб. Елә бу фәаллығына көрә 1917-чи илдә Кәнчә бәләдијјә идарәсинә үзв сечилиб. Халг һәрәкатыны идарә етмәк вә оиу лазыми истигамәтә јөнәлтмәк үчүн Кәнчләр Тәшкилатына башчылыг едирди. Јенијетмәләрин һәрби һазырлығынын јүксәлдишмәси, онларын милли руһда тәрбијә едилмәси саһәсиндә хејли иш көрүб.

Нағы бәј чошгун тәбиәтли адам олуб. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә әсир дүшән түркләр Сибирә көшдәриләркән Нағы бәјин кәнчләр дәстәси онлары дәмирјол стансијасында гаршылады. Јолда өләнләрин дөфини тәшкил едилди. Хәстәләр мүаличә олуидулар. Сибирдән гачан түркләр кизли јолларла вәтәнә јола салынды.

Азәрбајчан Чүмһуријјәти дөврүдә Нағы бәј Шејхзаманов бир мүддәт милли тәһлүкәсизлик баш идарәсинин рәиси вәзифәсиндә чалышыб. Нуру Пашанын һәбсдән азад едилмәси, деникинчиләрин нечә-нечә тәһрибатынын үстүнүн ачылмасы, рус вә ермәни часусларынын ифшасы онун ады илә бағлыдыр.

Чүмһуријјәтин сүгутундан сонра Кәнчә үсјаны заманы көмәк үчүн Тифлисә кедир. Тәәссүф ки, күрчү һөкүмәти јардым көс-тәрмәкдән имтина едир. Арзулары пуча чыхан Нағы бәј Шејхзаманов Түркијәјә кечәрәк өмрүнүн сонуна кими орада јашајыр.

Бүгүн булар барәдә Нағы бәј Шејхзаманлынын Истанбулда јашајан јекәнә оғлу Јавуз бәј мә’лумат вериб.

РЕДАКТОР АГЛАЛЫРДЫ

Парламенттин сон ичласындан, эслиндә чүмһуријјәтин вида ашларындан верилән гәзет һесабатында М.Ә.Рәсулзадәнин һүзилү чыхышындан сонра мө'тәризәдә бу сөzlәр гәјд олунуб: "Азәрбајчан" гәзетинин редактору Шәфи бәј Рүстәмбәјов аглајырды."

Шәфи бәј өмрүнү һәср етдији ишејаја сонә кими садиг адам олуб. Чүмһуријјәтин өн чаван лидерләриндән бири иди. 1893-чү илдә һәјата көз ачыб. Кијев университетиндә охујаркән азаллыг һәрәкәтына гошулуб. Мөһз онун тәшәббүсү илә азәрбајчанлы тәләбәләриндән ибарәт "Һәмјерлиләр" чәмијјәти тәшкил едилиб. Мәгсәд Русијада тәһсил алан азәри кәнчләри арасында өләгә-үнсийјәт јаратмагдан, онларын дәрд-сәринә һәјан чыхмагдан, дара дүшөнләрә гәјгы вә көмәк көстәрмәкдән, өн әсасы исә милли мәһлијинин горунмасына, ајры-сечкилијә сон гојулмасына, ислам бирлик јарадылмагына һәһм олмагдан ибарәт иди. Бу мәгсәдлә онлар гурултај чагырмаг истәјирдиләр. 1913-чү илин апрелин 17-дә мәсләһәт вә мәшвәрәтә јыгышан 17 нәфәр өн фәал тәләбә һәбс олунур...

1915-чи илдә али тәһсилли һүгүгшүнас кими Кәнчәјә гәјыдан Шәфи бәј шәһәр мәһкәмәсиндә вәкил ишләмәјә башлајыр. Халгын дәрд-сәринә дәриндән бәләд олдугча онун ичтиман-сийәси фәалијәти даба да күчләнир. Түрк Әдәми-Мәркәзийјәт партијасынын јараныб дирчәлмәсиндәки зәһмәтинә көрә о, Нәсиб бәј, һәсән бәј вә Мәммәд Ахундзәдә илә бирликдә Бакы Мүсаватында Кәнчә бүросунун үзвү сечилир. Шәфи бәј 1917-чи илин апрелиндә Бакыда, мај ајында исә Москвада кечирилән Русија мүсәлманларынын гурултајларында хүсусилә фәал иштирак едир.

Тәбиәтән көврәк, һәссас адам иди. Мүстәмләкә зүлмүнә, милли ајры-сечкилијә әсла дөзә билмирди. Азәрбајчанын мүстәгиллији барәдә мөһшүр Бәјашнамәдәки имзаларын ичиндә Шәфи бәјин дә ады вардыр.

Көркөмли һүгүгшүнас вә ичтиман хадим кими танынан Шәфи бәј һәм дә танымыш журналист, күчлү гәләм саһибни олуб. Одур ки, чүмһуријјәтин органы "Азәрбајчан" гәзети нәшрә башлајанда

онун рус чапына редакторлуг мәнз Шәфи бәј Рүстәмбәјова тапшырылыр. Һәмин гәзетин илк дәрл пәмрәси Кәңчәдә бурахылыб, сонра исә редаксија Бакыја көчүб.

Шәфи бәј Рүстәмбәјовун әвәзсиз хидмәтләриндән бири дә будур ки, Азәрбајчан парламентинин үзү кими о, 1919-чу илдә илк милли мәтбуат ганулууну һазырламыш вә онун гәбул едилмәсинә наил олмушдур.

1920-чи илдә Шәфи бәј бир мүддәт дахили ишләр назиринин мұавини ишләмиш, чүмһуријјәтин сүгутундан сонра исә Түркијәдә көчмүшдүр.

Истанбулда јашајаркән онун Таксим мејданындакы мағазасы вәтән һәсрәтли фәдаиләрин үнсијјәт очағына дәимүшдү. Даим көзү јолда, гәлби интизарда олан елоғлумузун доғма дијардан алдығы сарсыдычы хәбәрләрдән бири дә бу олду ки, атасы Мустафа бәј болшевикләр тәрәфиндән дар ағачындан асылыб.

ГУБЕРНАТОРУН СОН СӨЗҮ

Елин тә'киди вә тәләби илә Худадат бәј Рәфибәјлинин Кәңчә губернатору сечилдији вахтдан һеч бир ил кечмәмиш апрел чеврилиши олду вә о, бөјүк нәзакәтлә өз сәләһијјәтини үзәриндән көтүрдү. Бах, һәмин дөврдә - апрелин 30-да архадашларына мүрачнәти Худадат бәјин јүксәк дахили мәдәнијјәтини, тәмкин вә таразлығыны чох ајдын көстәрир.

Мүрачнәтдә дејилир: "Бир илә јахын мүддәтдә Кәңчә губернатору вәзифәсини ичра едәркән әмин олдум ки, һәм губернија идарәсинин вә губернатор дәфтәрханасынын гуллуғчулары, һәм дә мәнә табе олан полис идарәсинин мә'мурлары онлара һәвалә олунмуш вәзифәләри вичдаһиә јеринә јетирмиш вә губернијада асајиш, сүлһ вә әминнаманлығ јаратмағ ишиндә мәнә көмәк етмәк үчүн вар гүввәләрини әсиркәмәмишләр. Она көрә дә губернатор вәзифәсини тәрк едәркән ашларыны сајдығым идарәләрин гуллуғчуларына чәкдикләри зәһмәтә вә гејрәтли ишләринә көрә сәмини миннәтдарлығ етмәји өзүмә мән'әви борч билирәм. Үмидварам ки, онлар Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин тәрәғтиси вә чичәкләнмәси наминә

өз вәзифәләрини ишдән белә дә вичданла вә сә'лә јеринә јетирәчәкләр.”

Бу, ахырынчы Кәнчә губернаторунун сон сөзү олду.

Сонра нөләр баш верди? Илләр боју Кәнчәдә илк дипломлу чөрраһ, хејирхаһ һәким, тәмәннасыз вә сәхавәтли инсан, Тибб Чәмнј-јәтинин баниси, чүмһуријјәтин икинчи кабинетиндә сәһијјә назир кими ад чыхармыш вә нәһәјәт, Кәпчәнин кенерал-губернатору вәзифәсинә гәдәр јүксәлмиш Худадат бәј Рәфибәјлинин тәлеји нечә олду? Сон илләрә кими бу барәдә мүхтәлиф сөз-сөһбәт кәзир, еһтималлар, фәрзијјәләр ирәли сүрүлдү. Чоху бу фикирдә иди ки, Худадат бәј куја Кәнчә үсшаны дөврүшдәки гарышыглар заманы һәлак олуб.

Әслиндә исә белә олмушду: 1920-чи илин мајын 12-дә Худадат бәј Рәфибәјли һәбс едилиб Бакыја апарылыб. Куја ки, ермәни кәңдләринин јандырылмасында вә ермәниләрин сыхышдырылмасында онуи өли олуб.

Мүстәнтиг Софиқјан бир нечә нәфәр гаты дашнакдан топладығы сахта данослар васитәсилә “чинајәти” сүбута јетирмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхыр. Һәр дөфә мөһкәм ирадәли, задәкан-зијалы Рәфибәјлинин күчлү мәнтиги өнүндә кери чәкилмәјә мөчбур олур. Әи ағыр анларда белә өзүнү агајана апаран, гүруруну позмајан, сөзүндә мөһкәм дајанан Худадат бәј дөнә-дөнә дејирди. “Мәним барәмдә ирәли сүрүлмүш иттиһамда өзүмү тәгсиркар һесаб етмирәм. Сәнәдләри, әлнмдә олан бүтүн сүбутлары тәгдим едә билсәјдим ајдын оларды ки, мән тәгсиркар дејиләм.”

Ким иди бахан? Софиқјан онсуз да “өз ишини” билирди... Худадат бәј Рәфибәјли барәдә сахта јола ачылмыш 298 сажлы чинајәт иши бағланмамыш галды. Азәрбајчанын гејрәтли оғлу, Кәнчәнин илк вә сон мүсәлман губернатору Худадат бәј Рәфибәјли 1920-чи ил ијулуи 1-дә кизлиинчә Хәзәрин кичик бир адасына апарыларат хәлвәти күлләләнди.

Кәнчәдә исә башында силиндр әјниндә гара плаш, әлиндә әса, башыны уча тутараг әтрафа бојланмадан шах-шаграг јерижән гара бығлы Худадат бәј Рәфибәјлини даим бөјүк еһтирамла хатырлајырлар.

* * *

1920-чи илин апрелин 27-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинә вурулан гәфил зәрбә онун илк вәтәни олан Кәнчәни сөзүн әсл мә'насында сарсытды. Истиглал фәдаиләринини чоху ахышыб бура кәлди. Кәнчә дөзмәди, мај ајынын 25-дән 26-на кечән кечә срмәни-болшевик бирләшмәләринә гаршы силаһлы үсјана галхды.

Мај үсјаны азы он күн давам етди. Гејри-дәгиг мә'лумата көрә бу савашда дүшмән тәрәфиндән 8,5 мин нәфәр өлмүш, үсјанчыларынын иткиси исә 12 мин нәфәрә чатыр.

Догрудур, топ-түфәнк күчүнә Кәнчә үсјаны јатырылды. Фәгәт, Чәјһун бәј һачыбәјов демишкән "Кәнчә үсјаны милләтимизини шәрәф вә намусунун јенидән гәсб-е'тибар газандығы бир дастанчыр.

Кәнчәдә мај ајында ахан түрк ганы 27 апрел һадисәси һәрәкәттишдан милләтимизә атылан ләкәни силиб көтүрдү".

КАМИЛ МУХТАРОВ,
тарих елмләри намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҲУРИЈЈӘТИНДӘ МИЛЛИ ДӨВЛӘТ ГУРУЧУЛУҒУ

Чәми 23 ај мөвчуд олмуш вә милли шүүрун инкишафында, дөвләт гуручулуғунун тәшәккүл тапмасында, игтисадийјаты чанланшырмаг, мөдәнијјәт, елм вә маарифи јүксәлтмәк јолунда әвәзсиз фәалијјәт көстәрмиш, елмин чох тәәсүф ки, тарихин инсафсыз сынаглары гаршысында давам көтирмәмиш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти /АХЧ/, һеч шүбһәсиз, тарихимизин, дөвләтчилийимизин ән парлаг сәһифәләрини тәшкил едир.

Сон илләрдә, хүсусилә, Азәрбајчан Республикасынын 1991-чи ил октябрын 18-дә истиглалијјәт бәјаннамәси е'лан едилдикдән сонра, бу дөвләтин тарихини даһа дәриндән өјрәнмәк үчүн имкашлар ке-

нишләнмиш, нәтичәдә тарихимизин бир чох гарашлыг сәһифәләри ачылмыш, сәјсыз-һесабысыз һәгигәтләр ашкара чыхарылмышдыр. Бу һәгигәтләр исә белә дәмәјә там әсас верир ки, АХЧ бир өсрә јахын өсарәт алтында јашамыш, чохла һәгарәтләрә дәмәли олмуш, лакин һеч вахт, азадлыға, мүстәгил јашамаға үмидини итирмәмиш, милли мәнлијини горујуб сахламыш бир халғын гејрәтли өвладларынын јаратдығы әсл халг дәвләти олмушдур. Мәкәр бүтүн мүсәлман Шәргиндә тәк республика типли демократик дәвләт јаратмыш бир халғын булуша фәхр етмәјә һаггы јохдурму? Көрүн, 1920-чи илдән сонра милли азадлыг һәрәкатына гошулмуш мүсәлман халглары нә гәдәр чоһсајлы дәвләтләр јаратмаға һанл ола биләрмишләр? Бизим һамьдан әввәл јаратдығымыз, һәтта индики ме'јарларла белә ән демократик сајылан дәвләтимизин тарихи исә зорла унутдурулмушдур.

Бу дәвләт һәмчинин, зәнкин дәвләтчилик ән'әнәләринә малик олан Түрк халгларынын тарихиндә илк демократик республика инди.

Бәс нечә олмушду ки, тарихин әјры-әјры дөврләриндә мүхтәлиф империјаларын тәркибинә дахил едилмиш, 1828-чи илдә Русија илә Иран арасында имзаланмыш илһагы Түркмәнчәј сүлһ мүғавиләси илә ики јерә парчаланмыш, бир халг гыса мүддәттә нәинки, өз гәддини дүзәлдә билмиш, һәм дә өз дәвләтчилик ән'әнәләринә садиг галараг мүстәгил, демократик бир республика јаратмаға һанл олмушду. Һәлә үстәлик 1920-чи илин апрелиндә Тәбриздә Шейх Мәһәммәд Хијабанинин башчылығы илә Чәнуби Азәрбајҗанда да истибад режими әлејһинә халг үсјаны галыб кәлмишди. Бурада да 1920-чи илин сәггјабрына гәдәр "Азадистан" /"Азадлыг өлкәси"/ јарадылмыш вә бир сыра демократик ислаһатлар һәјата кечирилмишди. Лакин инкилисләрин фәал јардымы илә шаһ һөкүмәти демократик режими дә ган ичәрисиндә боғмушду.¹

Бүтүн буңлары јалныз вә јалныз Азәрбајҗан халғынын азадлыг руһунун һеч вахт сәимәмәси, онун даим мүстәгиллијә, сәрбәст јашамаға чан атмасы илә изаһ етмәк олар.

---

1. Азәрбајҗан Совет Енсиклопедиясы, ч/х, сәһ 295.

Тарихи мәһбәләрин арашдырылмасы вә сон дөврдә чапдан чыхмыш әсәрләрин¹ нәзәрдән кечирилмәси көстәрир ки, 1918-чи илин мајында АХЧ-ин јаранмасы һеч дә бә'зиләринин гәләмә вермәк истәдикләри кимн, әввәлчә түрк, сонра исә инкилисләрин сүнкүсүнүн көмәји илә бир груп мүсаватчынын һакимијјәтә кәтирилмәсиндән ибарәт олмамышды.² Бу гаунаујғун бир просес олуб узун һазырлыг мәһәләси кечмиш, әтә-ғана долараг јеткишиләшмиш вә ән нәһәјәт, чох чәтинликлә дә олса тәшәккүл тапмаг имканы азалымышды. Белә бир чәһәт дә дигтәти чәлб едир ки, АХЧ гоншу дәвләтләрин, илк нөвбәдә Русија илә мүнасибәтлә демократик үсул вә васитәләрә динч, јанашы јашамаг принципләринә һөрмәт едилдији заман һәмишә үстүн кәлмиш, о вахтлар һәлә јеничә јаранмасы башлајан бејнәлхалг һүгүг нормаларына бачарыгла јијәләнмәклә вә онларын тәләбләрини дәгиг јеринә јетирмәклә тез бир заманда бејнәлхалг субъект сәвијјәсинәдәк јүксәлә билмишди. Јаһныз бүтүн бејнәлхалг тәрәддүләрә "шүурлу пролетариатын" мәнафејиндән јанашан һеч бир үмум-бәшәри сәрвәтә, о чүмләдән һамынын таныдығы һүгүги нормалара мәһәл гојмајан болшевик јыртычыларын үстүн гүввәләри ашкар тәчавүзү бу республиканы сүгута уғратмышды.

Русијада 1917-чи ил феврал буржуа демократик ингилабындан сонра бүтөвлүкдә кечмиш империјада, о чүмләдән Загафғазиијада тамамилә јени ичтиман сijasи вәзијјәт ики һакимијјәтлик јарашы. 1919-чи илин мартында Загафғазиија дијарыны идарә етмәк үчүн мүвәтәти һөкүмәтин јаратдығы хүсуси Загафғазиија комитәси илә јанашы, о дөврдә һәгигәтән ингилаби демократијанын органы кими

---

1. Бах: А.Балајев. Азәрб. нац. но-демок, е Н.е 1917-1920 г. Б. 1990: Н.Нәсибзадә. Азәрбајҗан Демократик Республикасы. Б. 1990: Т.Свјатоховски. Русија Азәрбајҗаны 1905-1920-чи илләр. "Азәрбајҗан" журн. 1989. сәһ. 117-154; Мирзә Бала Мөммәдзадә. Мивли Азәрбајҗан һәрәкаты. Б. 1992; Гүсәјн Бајҗара. Азәрбајҗан истиглал мүбаризәси тарихи. Б. 1992; Тејуб Насиров. Борьба за власть в Азербайджане не (1917-1920). Бақы; 1993 вә с. Азәрб. Ком. Партијасы тарихи. Б. 1958, Азәрбајҗан тарихи, III ниссә, I чилд, Бақы 1961-чи ил.

2. Азәрб. Ком. Партијасы тарихинин очеркләрп. Б. 1964. сәһ. 308-311.

фәалијјәт кәстәрмиш Гафгаз фәһлә, әскәр вә кәшһи депутатлары советләрниш Дијар Мәркәзи дә мејдана кәлди. Бакыда 1917-чи ил мартын әввәлишдә Бакы Ичтимаи Тәшкилатлар Шурасы рәсми һакимијјәти, Бакы фәһлә вә әскәр депутатлары совети исә ингилаби демократијаны тәмсил едирди.¹

Русијада феврал ингилабындан сонракы дөвр милли демократик һәрәкәтын кенишләнмәси, милли тәшкилат вә партијаларын фәалијјәтинин күчләнмәси үчүн дә әлверишли шәраит јаратмышды. Буиларын ичәрисиндә милли демократик партијаларын фәалијјәти хүсуси гејд едилә биләр. Һәлә 1915-чи илдә нәшрә башламыш “Ачыг сөз”² гәзети әтрафында топлашмыш милли демократик руһлу ингилабчыларын фәалијјәти тезликлә өз бәһрәләринин верди. Бир сыра хүсуси чәмијјәт вә дәрнәкләр мејдана кәлди. Кәнчәдә сонралар Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин баш назирин олмуш, Нәсиб бәј Јусифбәјлинин рәһбәрлији илә “Түрк әдәби мәркәзијјәт фиргәси” јарашды. 1917-чи ил апрелин 15-20-дә Бакыда Гафгаз мүсәлманларынын гурултајы чағырылды. Милли Гафгаз, Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан мүсәлмашлары нүмајәндәләринин иштирак етдији гурултај мүвәтәти һөкүмәтә, мүнәсибәтдә Гафгаз мүсәлманларынын сијаси хәттинин мүәјјән едән гәрарлар гәбул етди.³

Гурултајын Бакыда кечирилмәси вә Русијаны кәләчәкдә федератив дөвләт кими гурмаг барәдә Азәрбајчан нүмајәндәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш мәрәнамәни гәбул етмәси, әлбәттә, милли дөвләт гуручулуғу јолунда атылап илк аддым һесап едилә биләр. Јери кәлмишкән, слә һәммин илин мајын 11-дә Москвада кечирилмиш Русија мүсәлманларынын гурултајы һәммин мәрәнамәни бәјәнмиш бәјүк сәс чохлағу илә гәбул етмишди.⁴

Феврал ингилабындан сонра милли-демократик гүввәләрин Бакыда даһа бир мүвәффәгијјәтли аддымы хүсуси гејд едилә биләр. Белә ки, феврал ингилабындан сонра Бакыда һакимијјәт органлары

1. Тејјуб Нәсирев. Кәстәрвлән әсәри, сәһ 10.

2. Мирзәбала Мәммәдзадә. Кәстәрвлән әсәри, сәһ 53.

3. Мовсүм Әлијев. “Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа екмәз”. “Кәңчлик”, 1990 №4 сәһ 5.

4. Ајдын Балајев. Кәстәрвлән әсәри, сәһ. 9.

кими фəалијјət кəстəрən Ичтимаи Тəшкилатлар Шурасы, Фəһлə вə Һəрбчи Депутатлар Совети есер-меншевик-дашнак блокунун тə'сирин алтында олдуғундан Азəрбајчан милли мəсələни Һəлл етмəк игтидарында дејилди. Һадисələрин сонракы кедиши дə бу оргаиларын јерли азəрбајчалы эҺалијə дүшмən мүнəсибət бəслəдијини тəсдиг етмишди. Буну əввəlчədəи кəрмүш милли-демократик Һəрəkатын нүмəјəндələri 1917-чи ил мартын 29-да Бакы Мүсəlман Ичтимаи Тəшкилатларынын Мүвəтəти Комитəсини јаратмышдылар. Онун сəдрлијинə М.Һ.Һачынски, мұавини исə М.Ə.Рəсулзадə сечилмишди. Комитəнин милли-сijаси идеаларын күтлөлэрə чатдырылмасында вə оиларын бу идеаллар угрула мұбаризə үчүн сəфəрбərлијə алынмасында бəјүк хидмəти олмушдур.¹

1917-чи ил ијунун икинчи јарысында “Мүсəlман демократик “Мүсəват” партијасы” (1911-чи ишдə јарадылмышды) илə “Түрк əдəми-мəркəзијјət фиргəsi бирлəшэрək “Түрк əдəми-мəркəзијјət фиргəсинин “Мүсəват” ады алтында фəалијјətə башламасы Үмумəзəрбајчан партијасы кими онун нүфузуну хејли күчлəндирди вə фəалијјət даирəсинин кенишлənмəсинə сəбəб олду.²

Јенə дə ијун ајында Бакыда Азəрбајчан есерлəri группу јарадылмыш, сентјабрда исə “ИттиҺад” (“Русијада мүсəlманлыг”) партијасы тə'сис олунмушду.³ Сон партијалардан болшевик “Һүммət”, меншевик “Һүммət, вə милли мөвгедə дурараг мүстəгил Һəрəkət едən “Мүсəlман” социалистлэр блокуну кəстəрмəк олар.⁴

Əлбəттə, бу партијаларын араларында хүсусилə Һакимијјət мəсələləринə мүнəсибətдə мөвчуд олмуш ихтилафлара бахмајараг, онларын милли мənəфе вə мүсəlманлыг бахымындан фəалијјəти о дөврүн сijаси рəнкарəнклијини күчлəндирən милли-демократик идеаллар угруда мұбаризəни дүзкүн мəчрəјə јөнəлтмəк ишинə јардым кəстəрди.

Белə бир чəһət дə гејд едилмəлидир ки, мұхтəлиф сijаси партијаларын вə тəшкилатларын мејдана кəлмəсинə бахмајараг, Азəрбај-

1. Адын Балајев. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 9.

2. Мирзə Бала Мəммədзадə. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 57-58.

3. Адын Балајев. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 10.

4. М.Б.Мəммədзадə. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 69.

чашын сијаси һәјатында “Мүсават” партијасынын апарычы ролу артыг һеч кәсдә шүбһә ојатмырды. Аз гала ваһид чәбһәдән чыхыш едән кадетләр, есерләр, меншевикләр, болшшевикләрлә бирликдә болшевик вә меншевик һүммәтчиләр, иттиһадчылар, “иттифаг”чылар да “Мүсават”ы халгын көзүндә нүфуздан салмаг үчүн һәр чүр бөһтан вә ифтиралара әл атырдылар. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, “Мүсават” партијасынын кениш күтләләр арасында нүфузу күндән-күнә артмагда давам едирди. 1917-чи илин августунда генерал Корниловун чыхышына мүнәсибәтдә тутдуғу дүзкүн вә ајдын мөвге онун бу нүфузуну даһа да артырды.

Болшевик С.Г.Шаумјанын башчылыг етдији Бакы Советинин Ичрайјә Комитәси мүсаватчыларын “Әксингилаба гаршы мүбаризә бүросуна” даһил олмаг барәдә хаһишини рәдд етдисә дә халг бунун әсл сәбәбинин һәмни нүфуз гаршысында јаранмыш тәһлүкәдән доғдуғуну чох јахшы дәрк едирди.¹

1917-чи ил октјабрын 12-дә, 29-да вә нојабрын 26-да мұвафиг олараг Бакы Советинә, Шәһәр Думасына вә Мүәссисләр Мәчлисинә кечирилмиш сечкиләр дә Азәрбајчан милли демократијасынын гәләбәси илә гуртармышды.

Октјабрын 22-дә Бакы Советинә кечирилмиш сечкиләрин нәтичәләри белә иди:

Мүсават - 9617 сәс

Болшевикләр - 3823 сәс

Есерләр - 6305 сәс

Меншевикләр - 687 сәс

Дашнаксүтјүн - 5288 сәс²

Көрүндүјү кими, “Мүсават” һәтта чохмиллиәтли Бакыда белә сәсләрин 40 фанзә гәдәрини топлајараг дикөр партијалары хејли архада бурахмышды. Јахуд башга бир мисал, сонралар Азәрбајчан Демократик Республикасынын истәр гурулмасында, истәрсә дә фәәлијәтницә чох әһәмијәтли рол ојнамыш “Мүсават” партијасынын 1917-чи ил октјабрын 26-да кечирилмиш I-чи гурултајы кәләчәк сијаси мүбаризә үчүн партијанын тактика вә стратегијасыны ишләјиб

---

1. Ајдын Балајев. Костәрплән әсәри, сәһ. 10.

2. Ајдын Балајев. Әсәри, сәһ. 11.

һазырламыш, онун јени програмыны гәбул етмишди. Програмын әсас мүддәаларындан бири дө бу олмушду ки, динишдән, миллијјә-тишдән, чинсишдән вә сијаси әгидәсиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашлар ганун гаршысында бәрабәрдириләр.¹ Һәр бир шәхсә истәр өлкә һүдудларында, истәрсә дө буна хүсуси разылашдырмалар олмадан, дөвләтин һүдудларындан кәнарда сәрбәст һәрәкәт етмәк үчүн һүгулар верилирди. Бурада, һәмчиниш, мәһкәмәләрин ганушлара чидди әмәл етмәси зәрурилији, ибтидаи вә али ибтидаи тәһсилни үмуми, пулсуз вә ичбари олачағы көстәрилирди.²

Биз програмын һәмни мүддәалары үзәришдә она көрә кениш дајанырыг ки, бушлар “Мүсават”ын кәләчәк республикада, һәм дө милли дөвләт гуручулуғу, һүгуи дөвләт јаратмаг арзуларыны әкс етирирди.

Мә’лум олдуғу кими, Русијада 1917-чи ил октябр чеврилишиндән сонра Загафгазијада тамамилә јени бир сијаси вәзијјәт јаранмышды. “Мүсават” партијасынын 1917-чи ил нојабрын 7-дә “Чари дөвр һагғында” гәтнамәсиндә дејилир ки, Мүвәггәти һөкүмәт Русија халғларынын милли тәләбләринә мүнәсибәтдә Русија демократијасыны тә’мин етмәмәклә өз сүгутуну сүр’әтләндиришиди, бунунла јанашы, һакимијјәтин бир партијанын әлиндә чәмләшмәси дө дүзкүн сајыла билмәз. Гәтнамәдә гејд едилмишди ки, һакимијјәт јалныз демократијаә әсасланмагла вә миллијјәтишдән асылы олмајараг ингилаби демократијанын бүтүн нүмајәшдәләриндән тәшкил едилмәклә јенилмәз ола биләр.³

1917-чи ил нојабрын 15-28-дә Загафгазијанын сијаси вә ичтиман тәшкилатлары Тифлисдә биркә жығынчаг кечирәрәк рекиону идарә етмәк үчүн Загафгазија Комиссарлығы, јахуд Загафкол ады илә мүвәггәти һөкүмәт јаратмышдылар. Әлагәни Мүәссисләр Мөчлиси чағырылана гәдәр идарә едәчәк вә сырф дахили мәсәләләрлә мәшгул олачаг бу һөкүмәтә “Мүсават” партијасы сијалысындан дахил едилмиш үч нәфәр (Х.Хасмәммәдов, Ф.Хојски, М.Чәфәров) Азәрбајчаны тәмсил етмишди. һөкүмәтин чәмиси 11 нәфәр үзвү вар

1. Азәрбајчан ЕА, “Хәбәрләр”н серијасы, 1990, N:2, сәһ. 26.

2. Јенә орада.

3. Ш.Б.Мәммәдзәдә, Косторилән осәри, сәһ. 11.

иди.¹ Загафкомун фəалијјəтинин икинчи heј'əти бəтүн Загафгазија-да Русија Мүəссислəр Мəчлисинə сечкилəр кечирмишди. 2.455.274 сечичинин иштирак етдији сечкилəрдə меншевиклəр (611.934 сəс), мұсаватчылар (615.816 сəс), дашнаклар (558.400 сəс) даһа чох мұвəффəгijјəт газанмышдылар.² Һəмин сечкилəрдə Мүсəлман Со-сиалист Блоку - 159.770, есерлəр - 117.522, Һүммəт - 84748, Итти-һад 66,504 нəфəр сечичинин сəсини тошладығы һалда, болшевиклəр чəмиси 95.581 нəфəр сəс вермишди (Бунлардан 22.276 сəс тəкчə Бакынын пайына дүшүрдү).³ Рəгəмлəрдən көрүндүјү кими, Русија-да 1917-чи ил октјабр чевирлишиндən сонра да болшевиклəрин Загафгазијада нүфузу олдугча ашағы олмуш вə үмүми сəслəрин фə-издən азыны тəшкил етмишди. Əлбəттə, 1917-чи ил октјабр чеври-лишиндən сонра Бакыда һакимијјəти əлə кечирмиш болшевиклəр Загафгазијада халгын онлара көстəрдији "јүксək е'тимад"дан јахшы хəбəрдəр идилəр вə онларын мұсаватчылара нифрəти дə елə бура-дан ирəли кəлирди.

Мə'лум олдугу кими, демократик сечкилəр јолу илə сечилмиш Мүəссислəр Мəчлиси Советлəрə табе олмагдан имтина етдикдən сонра 1918-чи ил јанварын 5-дə кечирилən илк ичласындан сонра В.И.Ленинин əмри илə фəалијјəтини дajандырмышды.⁴ Бунула да Русијада демократик парламентин мөвчуд ола билəчөји хүлјалары-на бирдəфəлик сон гојулду.

Мүəссислəр Мəчлиси говулдугдан сонра, 1918-чи ил февралын 10 (23)-да Загафгазијадан сечилмиш депутатлар Зафкомун којабр ајында гəбул етдији гəрара əсасən рекионун али һакимијјəт органы-ны јаратмаг мəгсəдилə Тифлисдə топлашараг Загафгазија сejмини јаратдылар. Загафгазија парламенти сажылан бу али гануверичилик органынын гырк дөрд үзвү Азəрбajчандан иди. Онлар ашағыдакы гajдада тəмсил олунмушдулар: "Мұсават" партијасы вə "Битərəф

---

1. Тадеуш Свјатиховски, Русија Азəрбajчаны 1905-0920-чи иллəр. "Азəрбaj-чан" журналы, 1989, N:11, сəһ.118.

2. Ајдын Балајев, Костəрилən əсəри, сəһ. 11-12.

3. Тадеуш Свјатиховски, костəрилən əсəри, сəһ. 118.

4. История СССР. Эпоха социализма. М., 1985, сəһ. 59.

демократик груп” - 30 депутат: Мүсәлман социалистләр блоку - 7 депутат: Иттиһад - 3 депутат.¹

Һүммәтчи меншевикләр үмуменшевик сийаһысы үзрә бүтүн Загафгазија мигјасында сечилмишдиләр. Ошлар Сејмдә дә Азәрбајчан сийаси партијалары илә дејил, күрчү социалистләри илә бирликдә һәрәкәт едир, бәјаннамәләрини дә ошларла бирликдә һазырлајырдылар.²

1918-чи ил март-апрел ајларында С.Шаумјанын башчылыг етдији Бакы Совети рәһбәрлијинин Бакы, Шамаһы, Губа, Хачмаз, Күрдәмир вә с. јерләрдә гаһлы гыргышлар төрәтмәси вә 30 миң нәфәрдән чох динч азәрбајчанлы әһалини мөһв етмәси бу һөкүмәтнин әсл симасыны ашкара чыхарды.³ Һәмин гыргышларын гаршысыны вахтында ала билмәмәси Загафгазија Сејмини дә нүфуздан салды. 1918-чи ил апрелин 22-дә Русијадан ајрылмасы вә мүстәгил Загафгазија Федератив Республикасы е’лан едилмәси јаранмыш вәзијјәтдә чыхыш јолу ролуну ојнамады. Јери кәлмишкән, Загафгазија һөкүмәтинә дахил олан 13 назирдән 5-и (о чүмләдән, нәглијјат назирри Х.Мәлик-Асланов, маариф назирри Н.Јусуббәјов, тичарәт назирри Ә.Һејдәров) азәрбајчанлы олмушчу.

1918-чи ил мартын 26-да күрчүләрин федерасијадан чыхмалары вә мүстәгил Күрчүстан Республикасы е’лан етмәләри илә Загафгазија Федерасијасы сүгута уграды. Бунун ардынча, Тифлис шәһәриндә 1918-чи ил мајын 28-дә Сејмин мүсәлман нүмајәндәләринин бирләшдији Азәрбајчан Милли Шурасы Истиггал бәјаннамәси гәбул едәрәк јени мүстәгил дәвләтнин - Азәрбајчан Демократик Республикасынын јарадылдығыны е’лан етди. Бу, милли дәвләт гуручулуғу јолунда атылмыш чох чәсарәтли бир аддым иди.⁴

Загафгазија һөкүмәтинә дахил олан 13 нәфәрдән 5-и азәрбајчанлы олмушчу. О чүмләдән нәглијјат назирри Худадат бәј, Мәлик-Асланов, маариф назирри Нәсиббәј Усуббәјов, тичарәт вә сәнәјә назирри Әләкбәр Һејдәров чәми 8 јердән 4-нү күрчүләр, 4-нү исә ермә-

1. Мирзә Бала Мәммәдзадә, Көстәрилән әсәри, сәһ. 75.

2. М.Б.Мәммәдзадә, Көстәрилән әсәри, сәһ. 75.

3. Мовсүм Әлијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 7.

4. Тәдеуш Сватиховски, сәһ. 128.

ниләр тутмушдулар. Лакин Түркиягә илө Батумда апарылан сүлһ да-нышыгларында уғурсузлуг вө Түркиягө мүнәсибәтдө ортаг бир фикрә кәлмәжин гәјри-мүмкүшлүјү 1918-чи ил мајын 26-да күрчүләрин федерәсијадаш чыхмалары вө мүстәгил Күрчүстан Республикасы е’лан етмәләри илө пәтичәләнди. Бунун ардынча Азәрбајчан Милли Шурасында бирләшөн Сејмин мүсәлман нүмајәндәләри 1918-чи илин мајын 28-дә Истигналијјәт бәјаннамәси гәбул едәрәк јени милли дәвләтин — Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јарадылдыгыны е’лан етдиләр. Милли Шуранын 26 үзвүнүн имзаладыгы Азәрбајчанын милли дәвләт гуручулугу јолунда мүһүм мәрһәләни тәмсил едән бу сәнәддә бүтүн дүнјаја бәјан едилирди ки, “1. Бу күндөн е’тибарән Азәрбајчан халгы һакимијјәт һаггына малик олдугу кими, Чәнуби вө Шәрғи Загафгазијадан ибарәт Азәрбајчанда бүтүн һугуглар малик мүстәгил бир дәвләтдир.

2. Мүстәгил Азәрбајчан дәвләтинин идарә формасы демократик республика кими мүәјјәшләшдирилр.

3. Азәрбајчан Демократик Республикасы бүтүн милләтләрлә, хусусилә гоншу халглар вө дәвләтләрлә мәрһибан гоншлуг мүнәсибәтләри јаратмага чалышыр.

4. АДР өз сәрһәдләри даһилиндә миллијјәтиндән, динишән, социал вәзијјәти вө чинсишән асылы олмајараг, бүтүн вәтәндашларә мүлки вө сијәси һугуглар тө’мин едир.

5. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти онун әразисиндә јашан бүтүн халгларә сәрбәст инкишаф етмәләри үчүн кениш имканлар јарадыр.

6. Мәссиләр Мәчлисә чағырылана гәдәр Азәрбајчаны үмуми сәсвәрмә јолу илә сечилмиш Милли Шура гаршысында чавабдеш олан Мүвәггәти һөкүмәт идарә едир”¹

Истиггал бәјаннамәсинин мүддәасына ујғун оларәг Азәрбајчан дәвләтчилији јолунда даһа бир аддым атылыр, битәрәф Фәтәли хан Хојскинин башчылыгы илө илк комиссија вө Милли Азәрбајчан һөкүмәти јарадыр. һөкүмәтдә “Мүсават” битәрәф демократлар групу: “Мүстәгил социалистләр блоку” вө бир дә “Һүммәт” Коммунист

1. Нәсиб Нәсибзадә. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Бакы, 1990, сәһ. 43-44.

Партијасы тәмсил олуи мушду. Һөкүмәтин тәркиби Назирләр Шура-сынын сәдри вә дахили ишләр назир Ф.Хојски, һәрби назир Х.Султанов, харичи ишләр назир М.Һ.Һачынски, малијјә вә халг маарифи назир Н.Јусифбәјли, әдлийјә назир Х.Хасмәмәдов, ти-чарәт вә сәнәјә назир М.Ј.Чәфәров, әкинчилик вә әмәк назир Әкбәраға Шејхүл Исламзадә, јоллар, почт вә телеграф назир Ху-дадат бәј Мәликасланов, дөвләт мүфәттиши Ч.Һачынски.¹ Шура-да тәсдиг едилдикдән сонра мајын 30-да дүнјанын әсас сијаси мәр-кәзләринә ашағыдакы мәзмуида радиотелеграмлар — меморандум көщәрилир: “Харичи ишләр назиринә Күрчүстанын чыхмасы вә Федератив Загафгазија Республикасы дағылмасы илә Азәрбајчан Милли Шурасы 1918-чи ил мајын 28-дә Шәрги вә Чәнуби Загафга-зијадан ибарәт олан Азәрбајчанын истигналијјәтинин е’лан етмиш, Азәрбајчан Республикасыны јаратмышдыр. Вәзијјәтдән өз һөкүмә-тининзи хәбәрдар етмәнинзи рича едирәм вә мәним һөрмәтими оила-ра јетирмәклә мәни шәрәфдар едәрсиниз. Һәләлик мүвәггәти ола-раг һөкүмәт Кәнчәдә јерләшир.

Азәрбајчан Республикасы Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли хан Хојски”.² Лакин һәлә гаршыда һәлл едиләси чидди мәсәләләр дурурду. Ән әввәл Азәрбајчан һөкүмәтинин Тифлисдә Азәрбајчан әразисинә кәлмәси, республика сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирил-мәси, онун әрази бүтөвлүјүнү горумаг үчүн орду јарадылмасы, даш-нак-совет, есер гүвәләринин әлиндә ишләјән Бакы вә Шәрги Азәрбајчан торпагларынын азад едилмәси, пајтахтын Бакыја көчү-рүлмәси, дағылмыш вә талан едилмиш халг тәсәррүфатынын бәрпа едилмәси, милли кадрлар һазырланмасы, тәһсил саһәсиндә әсаслы тәдбирләр ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси кими мү-һүм вә тә’сирәсалынмаз вәзифәләр һәлл едилмәли иди.

Гејд олуи малшыр ки, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти е’лан олуи масы әрәфәсиндә Азәрбајчан Милли Шурасы јалныз 600 нәфәрлик һәрби гүвәјә малик иди.³ Бу кичик гүвә илә Азәрбај-чанын суверенлијинин вә әрази бүтөвлүјүнүн горунмасыны тә’мин

1. Ајдын Балајев. Костәрилән әсәри, сәһ. 28-29.

2. Нәспб Нәспбзадә. Костәрилән әсәри, сәһ. 44.

3. Н.Нәспбзадә. Костәрилән әсәри, сәһ. 56.

етмәк мүмкүн дежилди. Һәлә үстәлик, Бакыны вә Шәрги Азәрбајчанын хејли һиссәсини әлә кечирмиш дашнак-совет гошуи һиссәләри Азәрбајчанын мүвәтәти пәјтахты Кәнчә үзәринә һүчума һазырлашырды. Белә бир чәтин шәраитдә Азәрбајчанын көмәк ала биләчәји јеканә гүввә Түркияә иди.

Кәнч Азәрбајчан Республикасы һөкүмәти дә мөһз белә һәрәкәт едәрәк, көмәк үчүн Түркияјә мүрачиәт етди. Һәрби јардым хаһиши 1918-чи ил ијунун 4-дә Азәрбајчан һөкүмәтинини нүмајәндәләри М.Ә.Рәсулзадә, харичи ишләр назири М.Һ.Һачыһински вә Османлы һөкүмәти тәрәфиңдән өдлијә назири Хәлил бәј, 3-чү ордунун командири Рәһиб паша арасында имзаланан сүлһ вә достлуг һагтында мүгавиләдә өз әксини тапды.¹ Мүгавиләнин 4-чү маддәси бу мәсәләләрини бир гисминини (өлкәдә төһлүкәсизлик, гајда-ганунун бәрпа олунамасы үчүн һәрби јардым көстәрилмәси) һәллиңә көмәк етди. Совет Русиясы исә Алманија илә ихтилафлардан горхараг, Брест-Литовск мүгавиләсинини шәртләрини позмаға кәтириб чыхаран мүрәккәбликләрдән јан кечмәјә чалышырды. Бурада Азәрбајчанын мүстәғиллијини истәмәјән дахили мүртәчә гүввәләрини (Түркияә илә илһагчылыг тәрәфдарларынын) бәдхаһ әмәлләри дә бу ишдә тө'сирсиз галмамышды. Оилар һәр вәчһлә Милли Шураны һакимијәтдән кәнар етмәјә чәһд көстәрирдиләр. Ијунун орталарында Азәрбајчан һөкүмәти Кәнчәјә көчдүјү вахт Нуру паша Хан Хојски һөкүмәтинә е'тимадсызлыгыны билдирәндә исә әся сијаси бәһран баш верди.

Милли Шура үзвләринә билдирилди ки, Милли Шура бурахылмалы вә Нуру паша тәрәфиңдән јени һөкүмәт јаращылмалыдыр. Бакы һәлә азад олунамашшы, дөјүш давам едирди. Орду Нуру пашанын табелијиндә, Нуру паша исә илһагчыларын тө'сири алтында иди.

Азәрбајчан һөкүмәтинини нүмајәндәләри әлбәттә бу тәклифи гәбул етмәдиләр. Лакини данышыглар давам етдирилди. Јахшы ки, о вахт ганунверичи органын нүмајәндәләри өз башчылары Мәммөд Әмин Рәсулзадәнини белә бир фикри илә разылашдылар ки, биз бу

---

1. Һүсәјв Бајкара. Азәрбајчан истиггалы мүбаризәси тарихи. Бакы, 1992, соһ. 236.

вэзијјетдөн гауни бир чыхыш јолу тапмасаг, иртичанын гара гүв-
вэлэринин һакимијјетә јијәләһмәк тәһлүкәси мејдана чыхачаг.¹
Ијунун 17-дә гаршылыгы күзәшт өлдә едилди. Хан Хојски икинчи
һөкүмәт јаратды ки, бураја әввәлки һеј'әтдөн алты назир вә даһа је-
ни алты назир дахил иди. Елә һәмни күн Милли Шура өз сәләһиј-
јәтини һөкүмәтә верди.

Беләликлә, Азәрбајчан һөкүмәти өз фәалијјәтини давам етдир-
мәк үчүн Түркијә јардымыны әшә етмиш олду. Азәрбајчан дәвләт-
чилији хилас едилди. Бу һсә бир гәдәр сонра һәһһәки Баки Совети-
нини даһһһак-болшевик-есер гошун һиссәләринин Кәнчә истигамә-
тиндә башланан һүчумуну дајандырмаға, һәм дә сентјабрын 15-дә
Азәрбајчан вә түрк гошун бирләшмәләри тәрәфиндән Бакынын
азад едилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнады.

Һәһһин дөврдә Азәрбајчан дәвләтчилијинин мәһәфәјини бејһәл-
халг әләмдә горумаг үчүн илк аддымлар атылды. Бу 1918-чи ил ав-
густун 27-дә РСФСР-лә Алманија арасында имзаланмыш Брест-Ли-
товск мугавиләсинә әләвә билаваситә кәнч Азәрбајчан дәвләтинин
Гафгазла әләгәдар IV һиссәсиндә дејилди:

“1) Русија Алманијанын Күрчүстаны мүстәғил дәвләт организми
кими танынмасы илә разылашыр; 2) Алманија Күрчүстан әразисин-
дән кәһһарла вә Түркијәнин Брест-Литовск мугавиләси илә мүәјјән-
ләшдирилмиш сәрһәдләрдән үчүнчү бир дәвләтә һәрби јардым ет-
мәјәчәкдир; 3) Алманија һәр һансы үчүнчү дәвләтин Шамаһы вә
Баки гәзаларынын сәрһәдинин кечәчәји тәгдирдә өлчү көтүрүләчәк-
дир; 4) Русија Алманијаја ја Бакидан чыхарылан нефтин дөрдлә бир
һиссәсини, ја да хүсуси ајлыг фәһһз көһһәрәчәкдир”.

Азәрбајчан дәвләтчилијинә гаршы һөвбәти гәһһд о заман Истан-
булда данышыглар апаран М.Ә.Рәсулзадә тәрәфиндән гәтијјәтлә
писләнмишди. О, сентјабрын 12-дә бөјүк дәвләтләрин сәфирликлә-
ринә меморандум вермиш вә “Азәрбајчанын тәһһни пајтахты, онун
сијаси, мөдәһни вә иғтисади мәркәзи үзәриндә Русијанын суверенли-
јини таныјан алман һөкүмәтинә е'тиразыны билдирмишди.²

1. Һүсејн Бајкара. Көһһтәрилән әсәри, сәһ. 241; Тәдүеш Свјәтһиховски, сәһ. 131.
сәһ. 236.

2. Ајдыһ Балајев. Көһһтәрилән әсәри, сәһ. 134.

Һәлә Көнчәдә фәалијәт кәстәрәркән Азәрбајчан һөкүмәти милли дәвләт гуручулуғу бахымындан бир сыра мүнһүм гәрарлар гәбул етмишди. 1918-чи ил ијунун 26-да мүсәлман корпусу “Әлаһиддә Азәрбајчан корпусу” кими тәшкил едилмиш, августун 11-дә исә үмуми сәфәрбәрлик кечирилмишди. 1918-чи ил ијунун 17-дә түрк дили дәвләт дили с’лан едилмиш, 1918-чи ил ијулун 12-дә Бакы вахты Азәрбајчанын бүтүн һудудларында саат вахты кими гәбул едилмиш, 1918-чи ил августун 22-дә харичи паспортларын веримәси сәләһијәтинин губернаторлара тапшырылмасы, 1918-чи ил августун 30-да Јелизаветпол шәһәринин Көнчә, Гарјакин гәзасынын Чәбрајыл адландырылмасы, 1918-чи ил сентјабрын 1-дә һәрби назирлијин јарадылмасы, 1918-чи ил сентјабрын 9-да Азәрбајчанын милли бајрағы јашыл, гырмызы, мави рәнкли аг ајнара вә сәккиз кушәли улдуз тәсвири олан бајраг кими гәбул етмәк вә саир барәдә гәрарлары бунлара мисал кәтирмәк олар.¹

Азәрбајчан һөкүмәтинин 1918-чи ил сентјабрын 14-дә гәбул етдији Мүәссыләр Мәчлисинә сечкиләр үзрә гәрары һүғги дәвләт гуручулуғу бахымындан хүсусилә мүнһүм гәрар сајыла биләр. Һәмин гәрарла сечкиләр үзрә Назирләр Шурасынын сәдри, дахили ишләр вә халг маариф назирләринә комиссија јаратмаг тапшырылмышды. Тез бир заманда комиссијанын тәркиби вә ишинин әсас истигамәтләринин мүәјјән олунмасы саһәсиндә иш башланмышды.²

1918-чи ил сентјабрын 15-дә Азәрбајчан корпусу вә түрк гошун һиссәләри Бакыны азад етдикдән сонра Азәрбајчан һөкүмәти Бакыја көчмүш вә милли дәвләт гуручулуғу ишләринә даһа кенш мигјас вермәк үчүн бир сыра чидди тәдбирләр һәјата кечирмишди.

1918-чи ил сентјабрын 23-дә Түркијәнин бөјүк вәзири Тә’ләт пашанын Берлинә сәфәри заманы имзаланмыш алман-османлы протоколуца Азәрбајчан һөкүмәти формал да олса танынмышды. Бу, һәм дә, бир ај әввәл Совет Русиясы илә бағладығы мугавиләдә Азәрбајчанын үстүндән сүкутла кечмәјә разылыг вермиш Алманија тәрәфицән мүәјјән мә’нада үзрәһаһлыг кими дә баша дүшүлә биләр.³

1. Тадуеш Свјатиховскы, сәһ. 133.

2. М.Б.Мәммәдзадә, сәһ. 141.

3. Т.Свјатиховскы, сәһ. 131.

Лакин октябр ајында бејилхалг вәзијјәтин кәскин сурәтдә дә-
јишмәси Азәрбајчан дәвләтчилијини дә јени тарихи сыпаглар гар-
шысында гојду. Биринчи дүнија мүһарибәсиндә мәғлуб олмуш Түр-
кијә илә Антанта арасында 1918-чи ил октябрын 30-да бағлан-
мыш Мудрос барышығына әсасән (11-чи вә 15-чи бәндләр) Түр-
кијә гошунлары Азәрбајчаны тәрк етмәли, мүттәфиг гошушлары
тәрәфиндән Бакынын тутулмасына мане олмамалы, Загафгазија
дәмирјолу үзәриндә нәзарәт һүгугуну Антантија күзәштә кетмәли
иди. Нојабрын 4-дә Азәрбајчан һөкүмәти бу мүғавиләни исләјиб,
Түркијә вә Антанта һөкүмәтләринә гәти е'тиразыны билдирсә дә
бунун нә исә дәјишәчәјини күман етмәјин өзү белә садәләвһлүк
оларды.¹

О заман Әнзәлидәки гәраркаһында олан Шимали Ирандакы
Британија гүввәләринин команданы У.М.Томсон исә данышыглар
үчүн онун јанына кетмиш Азәрбајчан нүмәјәндә һеј'әтинә (Ә.Аға-
оглу, Н.Јусифбәјли, М.Рәфијев) демишди: "Бизим билдијимиз кими
Азәрбајчан халгынын үмуми сечкиләр нәтичәсиндә јаранмыш бу
чүмһуријјәти јохдур, јалныз түрк команданлығынын интригасы илә
тәшәккүл тапмыш бир һөкүмәт вардыр. Мадам ки, сиз бунун әкси-
ни иддиә едирсиниз, о заман кәлиб јериндә тәдгиг едиб нәтичә чы-
харарыг".²

Нојабрын 16-да түрк гошушлары Бакыны тәрк едир. Нојабрын
17-дә исә ишкилис гошушлары Бакыја дахил олду. Бакыја дахил
олан кими Томсон јашыл, гырмызы, мави золаглы ајпара вә ул-
дузлу Азәрбајчан бәјрағынын флаңгштоклардан кәтүрүлмәси әм-
рини вермишди. Томсонла бирликдә Бичераховун агвардијачы
гошун дәстәси дә Бакыја кәлмиш вә шәһәр күчәләриндә азғын-
лыглар төрәтмәјә башламышды.³ Јеканә чыхыш јолу азәрбај-
чаншылар да өз нөгтеји-нәзәрләрини ифадә етмәјә имкан вери-
ләчәјини вә'д етмиш кенерал Томсонла данышыглар апармагда
галырды. Азәрбајчан һөкүмәти дә мәнз бу јолу тутду. Тезликлә
өзүнү Бакынын вә онун әтрафынын кенерал губернатору е'лан

1. Н.Нәсибзадә. Костәрилән әсәри, сәһ. 14.

2. М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһуријјәти, сәһ. 45.

3. Јенә орада, сәһ. 46.

етмиш Томсонун тэлэби илэ Азэрбајчан гошунлары да Бакыдан чыхарылды. Шәһәр вә онун әтрафы британијалылар тәрәфиндән ишгал едилди. Бунуила белә Томсон өлкәнин галан әразисинин Азэрбајчан һөкүмәтинин идарәси алтында галмасы илэ разылашды.

Азэрбајчан Милли Шурасынын 16 вә 20 нојабр тарихли ичласларында јени сечки гануну һазырланыр. Јени гануна көрә Милли Шурада тәмсил олунајан милли азлыглара өз нүмајәндәләрини көндөрмәк һүгүту верилир, 120 депутатдан ибарәт бир парламент јарадылмасы, гадынлара кишиләрлә бәрабәр сечки һүгүту верилмәси нәзәрдә тутулурду. Томсонун коалисјон һөкүмәт јарадылмасы тәләби јеринә јетирилир.¹

Азэрбајчан Милли Шурасынын ганун јарадычылығы саһәсиндә чевик демократик аддымлары вә Томсонла апарылан данышылар тезликлә өз бәһрәсини верди. Азэрбајчан парламентинин чағырылмасына ичазә алынды. Бичераховун Бакыда дәвләт чеврилиши етмәк истәдијини ешидән Томсон она 48 саат мүддәтиндә Бакыны тәрк етмәји өмр етди, һәтта Азэрбајчан парламентинин ичласлары кечирилдији күшләрдә бина үзәринә Азэрбајчан бајрағы тахылмасы барәдә дә разылыг әлдә едилди.²

Өз тә'сис ичласына 1918-чи ил декабрын 7-дә Бакыда башлајан Азэрбајчан парламенти милли дәвләт гуручулуғумузун сонракы инкишафы јолунда кениш перспективләр ачды. Парламентин илк ичласыны Азэрбајчан Милли Шурасынын сәдри М.Ә.Рәсулзадә ачмыш вә бөјүк тәбрик нигти сөјләмишди. Онун чыхышынын бир јериндә дејилирди. "Биз азэрбајчанлылар мөвчудийјәтимизлә кәнди мүгәддәрәтымызы, кәнди истиглалымызы мүдафиә вә мүһафизәдә исрар едәр, сәбат вә мәтанәт көстәририксә, һеч шүбһәсиз ки, Азэрбајчан чүһуријјәти пайдар олур. Фәгәт бунун үчүн тәкрат едирәм сәбат, мәтанәт, фәдәкарлыг истәр. Истәр ки, биз кәндимизин истиглалә лајиг олдугумузу исбат едәлим. Бу олдуму, сизи тә'мин едирәм ки, кимсә һагтымызы тәслим етмәмәк чәсарәтиндә булунамаз.

1. Азэрбајчан ЕА "Хәбәрләр"и, тарих, фәлсәфә вә һүгүт серијасы, 1990, №:2, сәһ. 17-19.

2. Нәсиман Јагублу, сәһ. 100-101.

Һанки вичдандыр ки, истиглалы истәјән вә она ләјагәтини исбат едән бир милләти гәһр етсин".¹

Азәрбајчан парламентиһини 17 ајлыг фәалијјәти она олан бүтүн үмидләри доғрултду вә милли дәвләт гуручулуғунда парлаг сәһифәләр ачды. Парламет мөвчуд олдуғу дөврдә 140-а гәдәр ичлас кечирилмишдир. Јенә һәмин дөврдә 315 ганун ләјһәси тәғдим олуһмуш, буһлардан јалһыз 10-12-си рәшд едилмиш, галаһлары барәдә ја ганун гәбул олуһмуш, ја да онларыһ комиссијаларда мүзакирәси давам етдирилмишдир. Ганун ләјһәләриһдән 82-си Малијјә Назирлији, 32-си әдлијјә, 24-ү даһили ишләр, 19-у халг маарифи, торпаг, 10-у сосиал тә'минат, 9-у һәрби назирлик вә башгалары тәрәфиһдән тәғдим едилмишди.²

Һеч шүбһәсиз, гәбул едилмиш гануһларыһ һамысы Азәрбајчаһда милли дәвләт гуручулуғунун мөһкәмләһмәсинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә көмәк етмиш, көһч республиканыһ һүғуғи дәвләт кими тәшәккүл таһмасыһда мүһүм рол ојнаһышдыр. Буһлардан даһа сәһијјәви бир һечәсиниһ үзәриһдә дајанаг.

Парламентиһ 1919-чу ил 3 јанвар тарихли ичласыһныһ гәрары илә ганунверичи вә ичраедичи һакимијјәтиһ бөлүнмәси принципиһә ујғун олараг парламент үзвүнүн дәвләт органиһарыһда ишләмәси мөғбул олмасыһа ичазә верилирди. Дөвләт гуручулуғунда ишләјән парламент үзвү бир һечә күи әрзиндә ики вәзифәдән бирини сечиб, парламентиһ рә'јасәт һеј'әтиһә билдирмәли иди.³

Парламентиһ кениш мүзакирәдән сонра тәсдиг етдији мүһүм сәһләләр сырасыһда Бақы уһиверситети, Азәрбајчан Дөвләт Банкы, Азәрбајчан Дөвләт Әманәт Кассаларыһныһ низамнамәләри вә мәтбуат һаггыһда низамнамә дә вар иди.

Деникиһ төһлүкәсиниһ кәскиһләшдији 1919-чу илиһ ијунунда јарадыһмыш Дөвләт Мүдафиә Комитәсиниһ гәрарлары да ганун гүвәсинә малик олмушду.⁴

---

1. Н.Нәсибзадә, сәһ. 91.

2. Јенә орада, сәһ. 81.

3. Н.Нәсибзадә, сәһ. 80-81.

4. Јенә орада, сәһ. 82.

Узул музакирләрдән сонра 1919-чу ил ијунун 21-дә Азәрбајчан Республикасынын Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләр һагтында әсаснамә гәбул едилмишди.

4 фәсил, 116 бәнддән ибарәт әсаснамәјә корә Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләрдә чинсиндән, дилиндән, динишән, миллијјәтиндән асылы олмајараг 20 јашына чатмыш бүтүн республика вәтәндашлары иштирак едә биләрдиләр. Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләрә һазырлыг ишләри 1920-чи илин апрел ајында кенишләнмишди.¹

Лакин өлкәнин харичи сijasи вәзијјәтинин кәскин сурәтдә дәјишмәси Азәрбајчан Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләрин кечирилмәсинә мане олду.

Тадуеш Свјатиховски “Русија Азәрбајчан 1905-1920-чи илләр” китабында јазырды: “Күман олунурду ки, Русијада вәтәндаш мүһарибәси гуртардыгдан сонра азад чичөкләнән Азәрбајчан үчүн парлаг перспективләр ачылачаг. Лакин һәмин перспективләр ики суалын чавабындан асылы иди. Русијада кедән мүһарибәдә ким галиб кәләчөк? Даһа мүһүм суал бу иди ки, галиб кәләнин өзүнү Русија әсарәтиндән хилас етмиш Азәрбајчана мүнәсибәти нечә олачаг?”²

Бәдбәхтликдән Русијада һакимијјәти гәсб етмиш болшевикләр һәр чүр демократија пәрдәсини јыртараг ачыг-ашкар әввәлки империјаны бәрпа етмәк нијјәтинә дүшдүләр. Загафғазијада онларын илк гурбаны Азәрбајчан олду. 1920-чи ил апрел ајынын 27-дә XI Гызыл орду һиссәләринин Бакыны ишғал етмәјә башламалары илә факт гаршысында галан Азәрбајчан парламенти болшевикләрин ултиматуна чаваб олараг һакимијјәтин онлара верилмәси һагтында гәрар гәбул етмәјә мәчбур олду. XI Гызыл ордунун Азәрбајчана һүчүмүндән әввәлки күнләрин сijasи вәзијјәтини танынмыш Түркијә коммунистләриндән дилчи Әһмәд Чавад Әмрә блә тәсвир едирди: “Гызыл Ордунун зәфәрләри һагтында хәбәр алынандә Бакыда мүсават мәчлиси кечәли-күндүзлү музакирәјә давам едир, мүгавимәт гәрарына кәлә билмирдиләр. Дилләјичиләр ложасындан сејр етдијим мәчлисин бу фәсиләсиз ичласы һүрријјәтә, мүстәғиллијә ашиг бир кичик мәмлөкәтин үмидсизлик ичиндә гыврылмасынын үлви бир ләвһәсидир.”³

1. Н.Нәсрбзадә, сәһ. 82-83.

2. Т.Свјатиховски, сәһ. 141.

3. Һ.Бәјкара, сәһ. 276.

АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИНИН ИЛК ДИПЛОМАТИК АДДЫМЛАРЫ ВӘ СИЈАСИ- ПСИХОЛОЖИ МҮБАРИЗЭ МОТИВЛӘРИ

Биринчи дүңја мұһарибәсинин Антанта дәвләтләринин хејринә гуртармасы, Русијада кедән ингилаби процес вә онларын нәтичәсиндә дүңјанын бир сыра рекионларында чидди кеосијасы дәјишикликләр јаратмышдыр. Бу тарихи керчәклик Гафгазда да өз тәзаһүрләринин тапмышдыр. Бир сыра халглар, о чүмләдән Азәрбајчан халгы мүстәғиллик јолуна гәдәм гәјмуш вә өзләринин суверен дәвләт е'лан етмишләр.

Бу дөврдә Азәрбајчан дипломатијасы гаршысында чох чәтин тәбин-сијаси вәзифәләр мејдана чыхмышдыр. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин (АДЧ-нин) мүстәғиллијинин танынмасы јолунда дипломатик сијаси имканларын ахтарылмасы вә онларын реаллашдырылмасы чох чәтин вә мүрәккәб бир мәгсәд кими гаршыда дурду. Парис сүлһ конгресинә һазырлыг, мүхтәлиф кеосијаси консепсијалара мұнасибәт, АБШ президенти Вилсон тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә о дөвр үчүн мүәјјән сијаси-демократик мүңдәричәли принципләр әтрафында мұзакирәләр, Загафгазија халгларынын гаршылыгы мұнасибәти вә ихтилафлары, Гарабағ проблемләринин әсл маһијәти вә бу мәсәләдә Азәрбајчан халгынын мөвгеји, гоншу Иран вә Түркијәнин Азәрбајчан мүстәғиллијинә мұнасибәтдә тутдулары мөвгә, антантачы дәвләтләрин сијасәтиндә Гафгаз проблемләри вә с.б.к. сијаси гәјгылар Азәрбајчан дипломатијасынын фәалијјәт даирәсини мүәјјән едирди.

Бүтүн бунлар өз мүңдәрәчәсиндә о дөврүн бејнәлхалг һүтуг нормалары бахымындан һәллини көзләјирди. Лакин проблемләрин сијаси-һүтуги истигамәтләри илә јанашы, һәр һансы халгын вә онун һөкүмәтинин, сијаси хадимләринин соснал-психоложи вә бүтөвлүкдә дүңјакөрүшү амилләри дипломатик мұкалимә вә мұзакирәләрдә чох тез-тез вургулуна мөгамлар кими өз ифадәсини тапырды. Бу

заман ачыг дипломатија, сөз илэ иш арасында элагэ үсулилары Азэрбајчан дипломатијасынын әсас характерик чөһөтлөриндән иди.

Азэрбајчан һөкүмәтинин Түркијенин Истанбул шәһәриндә февгәл'адә сәләһијјәтли назирн статусунда фәалијјәт көстәрән Әли-мәрдан бәј Топчубашовун Конфиденсиал (мәхфи) сөһбәтләри проблемни һәлли јолунда мүбаризәнин сијаси-психоложи истигамәтләринни ачмаг үчүн чох зәнкни материал верир. Тәбнидир ки, Түркијә вә Иран кими өлкәләрлә мүәјјән аспектләрдә бизимлә сијаси-психоложи јахынлыг мүкалимәләрдә әһәмијјәтли јер тутурду. Лакин Русија нүмајәндәләри илэ дипломатик сәвијјәли данышыгларда великорус шовинизми илэ јоғрулмуш, Петроград, гејри-демократик мөвгәләрлә гаршылашмаг Азэрбајчан нүмајәндәләри үчүн чидди-сијаси психоложи проблемләр јарадырды вә буна көрә дә Азэрбајчан халгынын сосиал-психоложи, дүнјакөрүшү мөвгеләринни мүдафиә етмәк өн планда олан вәзифәләрдән иди. Русијада кедән мүхтәлиф сијаси истигамәтли просесләр Азэрбајчан дипломатијасынын бу вәзифәсини даһа да чәтинләшдирди.

Сөз јох ки, Русија илэ мүнасибәтләр бу дөврдә бүтүн проблемләрин мәғзини тәшкил едирди. Чүнки Азэрбајчанын мүстәғилији јалныз Русија империјасындан гопмаг әсасында мүмкүн ола биләрдди. Мәһз буна көрә дә Русија дипломатлары илэ Азэрбајчанын көркәмли сијаси хадимләринин сөһбәтләриндә сијаси-психоложи мотивләрин тәһмилиниә чидди јер вермәјимиз тәсадүфи дејилдир.

Бу дөврдә Русија илэ мүнасибәтләр әслиндә сырф рәсми истигамәтләрдән узаг иди. Нијә? Чүнки дүнја мүһарибәсинин гуртармасы әрәфәси Русијада феврал ингилабы, Мүвәтәти һөкүмәт вахты вә сонракы болшевикләрин һакимијјәтинин илк аңлары әрзиндә бир чох өлкәләр о чүмләдән Гәрб дөвләтләри, һабелә она гоншу Түркијә, Иран вә с. мүнасибәтләриндә тәрәддүдлү, гејри-мүәјјән чаларлар, нотлар һисс олунурду.

Мәсәлә онда иди ки, бу мүрәккәб, гарышыг бир дөврә чох дөвләтләринин, о чүмләдән башгалары кими Русијанын да харичи сијасәтиндә бејнәлхалг - сијаси истигамәтләр сабитлијини итирир, објективликдән узаглашыр, субјектив мәзмунда даһа чох ифадә тапырды. Мәсәлән, Ә.Топчубашовун Русија империјасынын кечмиш ха-

ричи ишләр назири С.Д.Сазановла 1919-чу илин январ ајынын 5-дә вә 6-да Истанбулда апардығы сөһбәтләр бу бахымдан сечижјәви характер дашыјырды.

Белә ситуасијада, һадисәләрә объектив, перспективли тәһлил вермәк вә гнјмәтләндирмәкдән даһа чох, сијаси - психоложи амилләрә оријентир көтүрмәк дипломатик диалогларда приоритет тәшкил етмәјә башланмышдыр.

Алманларын мәғлубијјәтинин зәрури олдуғу бир мәгамда Русија нүмајәшәси кими сәләһијјәтинин итирмиш П.Н.Милјуковун алманпәрәст мөвгә тутмасына ишарә олараг Русијанын кечмиш харичи ишләр назири С.Д.Сазановун “һазырда киминсә киминсә вәкил етмәсинин гејри-мүмкүнлүјү” кими сечижјәләширдији бир шәрантдә Русија империјасында баш верән парчалапма вә ондан милли аспектдә ајрылма просесинин мүхтәлиф тәвсирләри кедирди. Истанбулда баш тутмајан конфранса (1918...) һеч кими тәмсил етмәклә кәлмиш Милјукова суал вермишләр ки, о кимин, һансы һөкүмәтин адындан чыхш едир? О чаваб вериб демишдир ки, о бир рус кими чыхыш едир. Милјуков башда олмагла нүмајәндә һејәти Истанбулдан кетдикдән сонра сол (меншевикләр) партијаларында иштирак етдији бир мүшавирәдә Јассы Мүшавирәси комитетинин ләғв едилмәси мүзакирә едилмиш вә онда Чәнуби Русија нүмајәндәлијинин тәмсил олунмасы сахтакарлыг кими гнјмәтләндирилмишдир. Буна көрә дә онун башга органла әвәз олунмасы мәсәләси дә мүзакирә едилмишдир. “Јужныј рабочиј” (“Чәнуб фәһләси”) гәзетинә истинадән Ә.Топчубашов Сазанова билдирир ки, Авропа, хүсусилә мүтгәфигләр Русија һаггында буржуа кадет тәшәббүсчүләри тәрәфишдән дејил, әксинә рус демократијасы тәрәфишдән мә’луматландырылмалыдыр. Чүнки онлар индијә кими Русијада һәгиги вәзијјәт барәсиндә бүтүн авропалылары јанлыш фикирләрә салырлар. Буна көрә дә Милјуковун Парис конфрансына кетмәсинин арзу олунмадығыны вурғуламышлар.

Бу сөһбәт заманы (5 январ 1918-чи ил) Сазанов билдирир: Көнә Русијадан јеканә галан нә варса, о да јалныз Көнүллүләр ордусудур. Бу исә өз нөвбәсиндә һеч бир тәшкилат, мүәссисә вә јахул һөкүмәт дә дејилдир. Кәләчәкдә бурадан Русија һөкүмәти јарадыла

биләр. Иш чохдур... Болшеви́зм - онларын ишидир, онлар өз мәнә-феләринин хатиринә Русијаны мүфлисләшдирмишләр. Аллаһа шүкүр ки, Русија онун үчүн һазырлашмыш Тевтәи әсарәтницән гуртармышдыр. Сөһбәтдән көтүрдүјүмүз фактлар сүбут едирди ки, Русијаны кечмиш харичи ишләр назиринин өз әввәлки дүијакөрүшү, сијаси-психоложи дүшүнчәси, империја амбисијалары илә јоғрулмуш нијјәтләри дипломатик мүкалимәләрдә хүсуси хәтлә кечир. Сөһбәтин һәмин мәғамында Азәрбајчан дипломаты Сазанова белә бир суал верир: Әкәр иш белә кедәрсә, алманларын јеринә башгалары кәләрсә, һансы гарантија - (зәманәт) ола биләр. Ахы, һәр кәс мүстәсна оларағ өз мәнәфејини изләмиш вә изләјир?

Русијанын кечмиш харичи ишләр назире Ә.Топчубашовун объектив оларағ, тәһлил зәурәтницән ирәли кетмәклә гојдуғу суалын чавабынын истигамәтини јенә дә рәғиб дәвләтләрин, милләтләрин вә ошлары дәстәкләјән халгларын үзәринә јөнәлдир. О дејир ки, алманлар һарада олмушларса, орада нәләр етмәмишләр. Һеч бир халг алманларын һәр јердә төрәтдикләрини етмәк игтидарында дејилдир. Көтүрәк Гафгазы - онлар орада нәләр етмәмишләр? Онлары һәр јердә танынмышлар. Анчағ сизин ағылсыз күрчүләр алманларын ағушуна атылдылар вә алман оријентасијасыны тутдулар, һәтта дејсән, ишди дә тутурлар. Белә дејилми?

- "Күман етмирәм ки, беләдир" чавабыны верән көркәмли Азәрбајчан дипломаты Сазановла разылашмыр вә чох асанлыгла сөһбәтин сәмтини дәјишә билир. О, Сазановун "Күрчүләр диләнчидирләр, ошларын һеч нәји јохдур!" мүддәасыны дәф едәрәк көстәрир ки, һазырда бүтүн игтисади мәсәләләрин вачиблијинә бахмајарағ, һәлә ки, иш онларда дејилдир. Гафгаз вә о чүмләдән Загафгазија Русијадан ајрылмышдыр вә бурада, мә'лум олдуғу кими үч республика: Азәрбајчан, Ермәнистан вә Күрчүстан республикалары өзүнү мүстәпил е'лан етмишләр. Азәрбајчанын артығ һөкүмәти, ишзибати идарәләри, гошуну јарадылмышдыр. Бүтүн идарәетмә ишләри Азәрбајчан һөкүмәтинин әлиндәдир.

Русија дипломаты өз мүбаһисәсиндә јенә дә бүтүн дәвләтчилик вә бөјүк милләтчилик мөвгејиндән јанашарағ белә бир сахта "психоложи амилә" әл атыр ки, куја инкилисләр олмаса иди, гафгазлы-

лар, о чүмлөдөн азербайжанлылар өлкөдө гайда-ганун жаратмагын өндөсүндөн келб билмэздилэр. Лакин Азербайжан дипломаты өзүнөмөхсус аргументлө биширир ки, Азербайжанда дахили сабитлик жарашмыш вә о һәлә ки позулмамышдыр.

Ә.Топчубашов Сазановла мубаһисәсүндө белә бир амили дә нәзәрә чатдырыр ки, Бакы рајонуида С.Шаумјанын башчылығы илә фәалијјәт кәстәрмиш Бакы Коммунасы васитәсилә болшевизмин шүүрлара јеридилмәси чәһдләри олса да, бу дүнјакөрүшү вә јахуд сосиал-сијаси консепсија бүтөвлүждә Азербайжан халгынын руһуна јаддыр. Азербайжан халгынын ичтимаи шүүрунда болшевизм, Сазановуи гејд етдији кими, Авропа феносми кими дејил, әксинә тәмиз рус сијаси һәјатынын төрәмәси кими гијмәтләндирилир вә рус халгынын руһуна ујғун олан бир сијаси кејфијјәт һесаб едилир. Мәһз буна көрә дә һәммин дөврләрдә азербайжанлылар ифрат сосиалист тенденсијаларындаи узаг бир халг кими рус халгы илә бу јолда ајаглаша билмәз вә "һәјаты сосиализм-болшевизм әсасларында мәнимсәмәк вә гәбул етмәк игтидарыида дејилдир".

Сијаси мүхалимәнин Сазанов үчүн драматик вәзијјәт кәсб етдији бир мәгамда Азербайжан дипломаты Русијанын кечмиш харичи ишләр пазириини өзүнәмөхсус психоложи нараһатлығынын предметини дә ачыглајыр. Сазанов артыг белә һесаб едирди ки, татарлар, јә'ни мүсәлман түркләри Русијаны Гафгазда дәфи еләмәк вә онун үзәриндән гәләм чәкмәк нијјәтишәдирләр.

Бизим дипломат өзүнәмөхсус мәнтиглә әсаслашырыр ки, азербайжанлылар өз јолу илә кетмәји вә өз тәсәввүрләринә вә күчләринә ујғун јашамагы арзу етмәклә ејни заманда тәмиз рус әјаләтләри вә тәмиз рус әһалиси илә кәләчәк Русијанын ишини јүпкүлләшдирир. Азербайжанлылар сонра һәмчинини гоншу күрчүләрә вә ермәниләрлә мөһрибан биркә һәјат тәрзиндә јашамаг истәрдиләр вә буна көрә дә Исвечрә иттифагына бәизәр ваһид федератив республика (конфедерасија) јарадылмасынын төрәфдарыдырлар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 1918-1920-чи илләр мүстәгиллик уғруида мүбаризә илләриндә Азербайжан дипломатиясынын Загафгазија Конфедерасијасы идејасынын ирәли атмасы чох чәсарәтли вә сијаси-психоложи чәһәтдән чох адекват бир аддым иди.

Әвәләп, Русијадан ажрылмағ тарихи мәгамының јетиншији бир мәрһәләдә бу идеја дикәр халғларын да, хүсусилә бәјүк бир рекин олан Гафгаз халғларының мүғәддәратларыны ошларың өзләринини тә'јин етмәк, мүстәғил сијаси тәфәккүрә малик олмағ бачарыңыңдан хәбәр верирди вә бу бөлкәнини кәләчәк сијаси перспективләрини әсасыны гојурду.

Икинчиси, либерал-демократик мүндәричәли бу сијаси концепсија, демәк олар ки, Гәрб өлкәләриниң өксәријјәти тәрәфиңдәп бәјәшилир вә мүдафиә олунурду. Чүнки һәммин өлкәләрин хәјлисиңдә федеративлик вә јахуд конфедеративлик принципләри гәрарлашмыш вә ошларың сијаси тәчрүбәсинә мүтабиг иди. Буна кәрә дә Гәрб дипломатијасының Азәрбајҗан нүмајәндәләриниң бу тәшәббүсүнү дәстәкләмәси тәсадүфи дејилдир.

Үчүнчүсү, Гафгазда ермәни-Азәрбајҗан вә ермәни-күрчү мүнәгишәләриниң, Ермәнистан-Түркијә зиддијјәтләриниң түғјан етдији бир вахтда бу концепсија хүсуси оларағ сијаси һуманистлији илә сечилир вә сабитлик шәраитиңдә јашамаға үмидләрини артырырды.

Бир сөзлә, Гафгазда конфедерасија концепсијасы чох чевик сијаси вә дипломатик тәфәккүрүн мәһсулу иди.

Бәс Сазанов кими чәнаблар бу идејаја һансы сијаси-психоложи ракурстан бахырдылар?

Әлбәтгә, Русијаның империја сијасәти бахымыңдан онун үчүн бу сијаси тәшәббүс өлверинсиз вә јолверилмәз иди. Империја иддиалары илә бу мүддәә ујушмурду. Буна кәрә дә бу мәсәләјә Русија елчишиниң ретроград мүнәсибәти сәһбәтләрини кедишиндә өз ифадәсини тапмышлыр.

Кечәк јенә фактлара. Бу тәшәббүс әлејһинә Сазановун объективлик ме'јарлары бахымыңдан, аргументләри чох примитив иди вә сијаси маневрә әсаслашырды:

- Гафгаз халғлары арасыңда һәддинләп артығ фәрг вардыр;
- хүсусилә ермәниләр бу иттифаға кетмәзләр;

- ажры-ажры халғлар арасыңда мүһарибәни улутмағ олар, ләкин ермәни-Азәрбајҗан гырғыныны јаддашдан силмәк олмаз; бу гырғын дәфәләрлә баш вермишдир;

- Гафгаз мүсәлманларының руслара һүсн-рәғбәти вардыр вә Русиядан аҗрылмаг истәмирләр. Гафгаза сәфәрлән мәркәзә гаҗышан рус мә'мурлары Јелизаветполда (Жәнчәдә) оңларың јерли татарлар (азәрбајҗанлылар) тәрәфиндән јахшы гаршыланмасындан вәддлә данышырлар. Әксинә, Тифлиسدә оңлары говур, ишдән узаглашдырырлар вә с.

- Русияда мүсәлманлары биз севирик, амма иңди оңларың сепаратизминдән сәһбәт кедир.

Ә.Топчубашовун сијаси-психоложи гәнаәтләринә дигтәт јетирәк:

- һәр шејдән әввәл Русия өзү биздән узаглашды, биз оңдан јох;

- биз азәрбајҗанлылар русларың дүшмәңләри дејилик;

- арзу едирик ки, сиз руслар өз өлкәңиздә фираван һәјат гурасыңыз - истәр болшевиизм, истәр социализм вә һәтта истәрсә дә монархизм зәминидә;

- азәрбајҗанлылар артыг русларла биркә јашаја билмәзләр, һәтта азәрбајҗанлылар дејил, һәтта башгалары да артыг русларла биркә һәјат тәрзиндә ола билмәзләр; лакин Твер вә Кубан вилајәтләриниң казакларыны истисна етмәк олар.

- бахың, бизә гәдәр ичә ганулар јарадылмышдыр. Дон, Кубан, Шимали Гафгаз Республикасы, Дағыстан... Демәли, физики әлағәләр позулмушдур.

- мә'нәви әлағә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир: хүсусилә социал-сијаси дүңјакөрүшү. Бу сәһәдә чох бөјүк фәргләр олмуш вә вардыр, бурада сон дәрәчә ујғунсузлуг мөвчуддур.

- бүтүн бу амишләр әввәлки режимләр тәрәфиндән нәзәрә алынмамыш вә буна көрә дә руслар чидди сәһвләрә јол вермишләр, бизи керн галмыш халг кими бәдбәхт етмишләр.

- әкәр бизи јенә дә Русия илә бирләшдирсәләр, бу о демәкдир ки, биз јенидән бәдбәхт вәзијјәтдә галачагыг, чүнки бизим халг төмиз мәркәзи Русия рус вилајәтләриңдә артыг болшевиизм формасында тәзаһур етмәкдә олан вә көк салан ифрат социализм дүңјакөрүшүңдән чох узагдыр. Белә өлкәдә, әкәр бизи јенидән бирләширәләрсә, биз һәмишә керн галачагыг вә буниши да Русияда кедән үмуми кедишата мане олачаг вә ејни заманда өзүмүзү мәгсәдсиз һәјат сүрмәк, сүрүнмәк керчәклијинә дүчәр едәчәјик.

- 5-6 миллионлуг азәрбајҗанлыларын Вилсон (АБШ президенти) принципләринә ујгун мүстәгил һәјат сүрмәк кејфијәтләри вардыр. Вә биз һәмишә ән җахшы гоншуларымызла бирликдә мүстәгиллијә чан атачағыг.

Бу социал-психоложи сәңкили аргументләр бизим дипломатија-мызын лексиконунда сијаси-психоложи маһијәтә галдырылмыш вә кечмиш рус дипломатијасынын ән'әнәви сијаси-психоложи чәһәт-дән бөјүк дәвләтчилик, империја вә мүәјјән мә'нада ирги иддиаларына гаршы гојулмушдур. Бурада һеч дә антирус сијаси овгаты дејил, әслиндә агтисоциалист, антиболшевиизм әһвал-руһијјәси ифадә сдиламыш вә бу гәбилдән олан идејаларын Азәрбајҗан халгынын дәвркү социал-психолокијасына јад амил кими сәчијјәләндирилир. Бүтөвлүхдә Русија һәјатына вә орада мәскулашмыш, јашајан мүсәлманларын мадди вә мә'нәви варлығына чох јахындан бәләд олан бизим мүтәфәккир, һүгүгшүнас вә публицист гәләмли дипломат әввәлки Русија режимләринин башга, әгәлијјәтдә олан халгларына мүнасибәтләринин рус дипломатынын дилилә ифадәсинә тәсадүфи олараг ачыгламыш. Мәсәлә ондадыр ки, әввәлки рус режимләри империја амбисијалары илә диқәр халглара јухарыдан ашағыја бахмаг мовгејиндән јанашмыш вә һәмин халгларын јашамаг габиллијјәтләринә малик олмамасына сијаси-психоложи мә'на вермиш вә бу амил сијаси-психоложи нијјәтләри үчүн истифадә етмәјә чалышмышлар. Русиянын кениш бир дипломаты илә сөһбәт бу амил чылпағлығы илә ачыглајыр.

Бурада бир чәһәт дә марағлыдыр ки, Русијада кедән просесин перспективини, јә'ни болшевик социализминин јахынлашмасыны Ә.Топчубашов габагчадан кәрә билмишди. Ичтиман-сијаси һәјатын кедиши онун пејгәмбәрлијини тәсдиг етмишди: болшевикләр узун мүддәт Русијада гәләбә чалмыш вә диқәр милләтләри бу ичтиман гурулуша чәлб етмишләр. Мүстәгиллик уғрунда дипломатик мүбаризәнин бу мөгамлары үчүн характерик чәһәтләрдән бири дә ибарәт олмушдур ки, бизим дипломат халгларын биркәјашајыш принципләрини ишкишаф етмиш бејнәлхалг һүгугун о заманкы мәрһәләси үчүн мөвчуд олан ме'јарлардан гүјмәтләндирир вә объектив мөвгә тутараг бир халгын сијаси-психолокијасыны чәнаб Сазанов кими

негатив сәчијјәләндириб башгаларына гаршы гојмаг јолу илә кетмир, әксинә онун сијаси кредосуида бөјүклүјүшәп-кичиклијиндән асылы олмајараг бәрабәр һүгүгчулуг, ајры-сечкилик гојмамаг вә с.б.к. мотивләр өз ифадәсини тапыр. Бу чүр јанашма тәрзи милләтләрарасы мүнәсибәт мәсәләләрини һөкүмәтләрарасы мүнәсибәтләр проблемләриншәп објектив олараг ајырыр, онлары сијаси-һүгүги, психоложи бахымлардан дифференциаллашдырыр. Мәсәләп, онун сијаси-дипломатик концепсијасыида болшевик соснализми узагкөрәликлә рус халгынын соснал-психоложијасына мәнфи бир дүнјакөрүшү кими һопмасы тәсдиг олунса да, бу әсасда рус халгынын милли мәшлијинә тохуначаг һәр һансы бир мәнфи хүсусијјәт үмүмиләшдирмә сәвијјәсинә галдырылмыр, ону тәһгир сәпкисинә кәтирилмир. Әксинә, бу хүсусијјәти рус халгынын сијасиләшмәсини мәнфи кејфијјәти кими тәфсир едир. О сүбүт едир ки, Сазанов вә јахуд Милјуков кимиләрини болшевизм әлејһинә тез-тез мүхтәлиф дипломатик даирәләрдә чыхыш етмәкләринә бахмајараг, рус халгы артыг бу сијаси зөмини тәрәфдары олур. Биз исә, јә`ни азәрбајчанлылар соснализмин әлејһдарыјыг. Әлбәттә, бу гәнаәтә Н.Нәриманов вә б. болшевикләрин мөвгеји олмамыш, әслишә Ә.Һүсәјнзадә, М.Ә.Рәсулзадә, Ә.Топчубашов вә б. сијаси вә дөвләт хадимләрини дәрколунмуш мөвгеји иди.

Азәрбајчанын Русија империјасындан гопдугу бир заманда бу чүр сијаси-психоложи мөвге өзүнә бәраәт газандырылды. Чүнки мүстәгиллик дүнјакөрүшү үнсүрләри илә болшевизм бајрагы алтында кечмиш Русија империјасынын тәркибиндә рәсмән икинчи вә һәтта үчүнчү дәрәчәли, сәвијјәли һесаб едилән диқәр халгларын зорла бирләшдирилмәси тарихи инкишафын милли мәнәфе бахымындан кедишинә тамамилә зидд иди. Бу милли-психоложи ме`јарлар чәрчивәсиндә ағласыгмаз сијаси мөвге һесаб едилирди. Буна көрә дө биз бурада кимин доғру, кимин гејри-доғру јолда олмасынын арбитри кими чыхыш едә билмәрик вә бу өзү сивилизасија методоложијасы бахымындан да доғру олмазды. Тарихи һадисәләрә ошларып өз мөвчудлуғундан чыхыш едәрәк јанашмаг лазымдыр. Бөјүк һекел демишкән, һәр һансы метод өз предметинә адскват олмалыдыр.

Мәһз бу нөгтежи-нозәри әсас көтүрсәк, Русија дипломаты јени керчәклијә гаршы көһнә режимләрини өлчүләри илә јанашыр, вәрдиш етдији кими великорус егизмини өн илана чәкир. Оун ашағыдакы сијаси-психоложи характерли дүстурлары өз мәнифи чаларлары илә дедикләримизи сүбүт едир.

- Русијанын кәләчәји мәлум дејил, кечмишинә кәлдикдә исе Сизин (Ә.Топчубашовун) "русларыни сизи (азәрбајчанлылары - Ш.Һ.) бәдбәхт етмәләри фикриниз әдаләтсиздир". Мән белә һесаб едирәм ки, о, өз әтрафларына чох шеј вермиш, мәдәнијет кәтирмишдир: мәсәлән, көтүрүн Финландијаны. Әввәл бу өлкә нә иди? Садәчә, јохсуллашмыш, ад-саныны итирмиш бир кәнд, гаја вә бататлыг иди. Русларын һөкмранлығы дөврүндә Финландија мәдәни өлкәјә чеврилди вә инди исе бәјан едир ки, Русија илә биркә јашамаг истәмир. Бәс Түркүстан? Орада суварма каналларыны, дәмир јолларыны ким чәкмишдир? Тәһсил мәктәбләрини ким јаратмышдыр? Ахы оралар сәһра иди.

Мүқалимә заманы Сазановла разылашмајан Ә.Топчубашов билдирди ки, бу һеч дә белә дејилдир. Түркүстанын өзүнү чичәкләнән мәркәзләри вардыр. Сәмәргәнд Шәргин мәдәни мәркәзи олмушдур.

Рус дипломаты өз великорус дүјгусуну Азәрбајчана вә азәрбајчанлылары "тәтбиғ" едәркән белә бир гәнаәтлә чыхыш едир: Азәрбајчана маарифи руслар кәтирмиш, бурада Русија јоллар чәкмиш вә тичарәти инкиашф етдирмишдир. Азәрбајчанлыларын Бакынын сәрвәтләри һағтында тәсәвүрләри белә олмамышдыр. Инди Азәрбајчанда һамы варлыдыр, нә гәдәр милјонер вар. Бүтүн булар Русијанын сәјәсиндә мүмкүн олмушдур. Бир сөзлә, Русија өзүшә оланы өз учгарларына вермишдир. һәтта о өзүнү мәһрумијәтләрә дүчар етмиш, лакин нәји варса, учгар әјаләтләрә, милләтләрә вермишдир. Русијанын јалныз Полша гаршысында күнаһлары вардыр. Бу тарихи сәһв бизим үстүмүздә галыр. Башга халлар гаршысында Русијанын вицданы тәмиздир. Елә ки, биз болшевикләрдән чанымызы гуртардыг, онда Русијадаң ајрылмағы арзулајан халлары јенидән бизә гајытмаға тәһрик едәчәјик...

Диалогун бу чүр социал-психоложи вә дөвләт сијасәтинин таркиб һиссәси сәвијәсинә галдырылмыш сијаси-психоложи мәзмуну-

ну фаш етмәк үчүн Азербайжан дипломаты чох инчәликлә сijasи-психоложи иронијадан истифадә едир. О дејир:

- Бәс белә де, демәли, өз казакларынызы үстүмүзә көндәрәчәк-синиз, јүз ил буидан әввәл олдугу кими?! Биз буна вәрдин етмишик.

Русија дипломаты башга "аргументә" дә әл атараг бәјан едир: Гафгазын Русијадан ажрылмасына һәр шәјдән әввәл allies - мүттә-фигләр дә разы олмајачаглар. Буну олар биздән дә әввәл сизә (јәһин азербайчанлылар) күрчүләрә, срмәниләрә дејәчәкләр. Бу мәсәләдә ошларын мөвге Русијанын марағы илә вә бүтүн Гафгаз халгларынын мәнәфеји илә үст-үстә дүшүр. Мән әминәм ки, Гафгаз халглары мүстәгил јашамаг игтидарында дејилдиләр. Лүтфән дејин, бу ағылсыз јојун-күрчүләр өз дәвләтләрини јарада биләриләрми? Ошларын рәһбәрләри, мүхтәлиф Чхеидзеләр, Чхенкелиләр вә јахуд өчлаф Серетели Русијаны дағытмага көмәк игтидарындадырлар, амма нә исә јаратмаг күчүшә дејиләр... Ермәниләр даһа мараглыдырлар. Сизин азербайчанлылар Русијадан ажрылмаг истәмирләр. Сиз исә әксинә, тәсдиг едирсиниз. Украјнаја кәлдикдә исә, онун јарадылмасы ишниндә алман-Австрија әли вардыр. Ошлар чохдан бәри Русијанын Чәнубунда ажрыча дәвләт јарадылмасы јолунда чәһд көстәриләр... Мүстәгил Украјна идејасы јалныз сәһядән догур, о Русијасыз јашаја билмәз.

Чәнәб Сазановун дипломатик мүкалимәләриндә бу чүр великорус шовинизми мөвгејиндән чыхышлары Русија империясынын рәсми мөвгејинин ифадәсидир вә бу бахышлар јухарыща көрдүјүмүз кими, кичик азсајлы халглар патерналист мүнасибәтдән ирәли кәлир. Русијанын харичи сijasәтнинин башчысы олмуш бир алам Гафгаз халгларыны, о чүмләдән күрчүләри вә түрксојлу халглары (азербайчанлылары, Түркүстан халгларыны) һәтта ошларын јүксәк дипломатик нүмајәндәси илә сәһбәти кедишиндә белә тәһгир етмәклән, ошлары бачарыгсыз, күт (күрчүләр һагтында) ашландырмагла тәһгирәмиз мөвге тутмагдан чәкинир. Сәчијјәви чәһәтдир ки, сijasи-психоложи бахымдан Ә.Топчубашов өз тәрәфи-мүгабилиндән јүксәк тәфәккүрү, мәдәнијјәти илә сечилір, объективлији, тарихи инкишафын перспективләрини дүзкүн гијмәтләндирән сijasи хадим

өлчүлөри илө мөсөлөлөри арашшырыр. О рөгибинин дахилин-психоложи мотивлөриндөн ирөли кэлөн гөнаөт вө мүлаһизэлөрини мүбәһисә јолу илө ачыглајараг оиларын сијаси маһијјәтинини вургулама-лы олур. Она көрө дө бизим дипломат Сазанов чох јериндө, јетиш-минш мөгамында белә бир суал верир:

- Бәс һансы халгларм үстәгил јашамаг габилијјәтинә маликдир-лөр?

Сазанов чавабында сербләри, чехләри, кечмиш Австралија-Мача-рыстан империјасынын халгларыны ағыздолусу тәрифлөјир. Түркијә-ни "өлү өлкө", түркләри исә "өлү халг" адландырыр вө һәтта белә "гөнаөтә" кәлир ки, бу вәзијјәти түрклөрини өзләри баша дүшүрлөр. Бүтүн бу әсассыз сијаси-психоложи мүлаһизэләри чидди аргумент-ләрлө рәдд едөн бизим дипломат көстәрир ки, күрчү вө ермәни цү-мајәншөлөри Парисә сүлһ конфрансына кедәчөклөр, Гафгаз халгла-рынын елчиләри, о чүмләдән азәрбајҗашильлар өз мүстәгилијини мү-дафиә етмәји бачарачаглар. Түрклөр исә мөһз һазыркы дөврдө өзлә-рини даһа чох һәјати габилијјәтө малик бир халг һесаб едирлөр.

Ә.Топчубашов "түркләрин инди даһа чох һәјати габилијјәтли ол-дугларыны вургулајаркән, сөз јох ки, артыг өзүнүн бир сијаси гурум кими Османла империјасынын дејил, әксинә бу гурумун дағылмасы-ны истәјөн, түркчүлүк кими милли-мәһнәви дәст-хәттин интибаһы-ны вө бу зәминдә суверен, мүстәгил Түркијә дөвләтинин интишар тапма јолуна дүшмәсини көз габағына кәтирирди. Тарих Азәрбај-җан дипломатынын сијаси фәһминин дүзкүшүјүнү сүбут етмишдир. Кәркин вурушмалар нәтичәсиндә Түркијә өз мүстәгилијинә наил олмуш вө 1923-чү илдә өзүнү демократик суверен, мүстәгил Респу-блика елан етмишдир. Һазырда Түркијә дүнјанын өз гүдрәтли дөв-ләтләриндән бириди.

Авропада вө Асијада XX әср әрзиндә баш верән просесләр Са-занов вө Милјуков кими ретроград, шовинист сијасәтчиләрини сија-си корлугуну артыг сүбут етмишдир. Бүтүн булар көстәрир ки, милләтләрарасы вө дөвләтләрарасы мүнасибәтләри шовинист, мил-ләтчи, бөјүкмилләтчилик вө с. б.к. атрибутлу психолоксмәрлө де-јил, әксинә тарихи инкишафын конкрет мөгамларыны объектив, адекват тәһлил әсасында дүзкүн гүјмәтләширмәк олар.

АБШ-ын бәһс етлийимиз дөврдә президенти олмуш Вилсон Би-ринчи дүңја муһарибәсинини нәтичәләрини мәшһур “14 принцип” әсасында тәңзим етмәк тәклифи илә чыхыш етмишдир. Бу принципләрдә кениш, әсәјлы халqlарын өз мүтәддәратыны тә’јин етмәк кими либерал-демократик мүндәрәчәли мүлдәалар вардыр”.

Сазашовун фикринчә, Гафгаз халqlарынын мүстәгиллији Парис конфрансында галиб өлкәләр тәрәфиндән гәбул едилмәјәчәкдир. Белә олдугда Топчубашов мәһз Вилсон принципләрини рус дипломатына хатырладыр. О исә һәмин принципләри мәнфи мә’на чаларында идеолокија адландырыр вә онларын һәлледици рол ојнамајачагыны гәјд едир.

Хатырладаг ки, Вилсон принципләри әјры-әјры халqlарын өз мүгәддәратыны азад тә’јинетмә амилини гәбул едирди. Һәмин ишләрдә (1918-1919) Түркијәдә тез-тез дәјишән баш назирләрдән бири олан Иззәт паша Азәрбајчан дипломаты илә сөһбәтләриндә билдирир ки, Түркијә бөјүк гардаш кими кичик гардашына - Азәрбајчана көмәк көстәрмәјә борчлудур. Лакин Түркијәнин вә онун муһарибәдә мүтәфигләринини (Алманија, Австрија-Мачарыстан) мәғлуб өлкәләр кими вәзијјәти кәскин сурәтдә дәјишмишдир. Буна көрә дә Парис конфрансында әсас һәлледици сөз галиб антантачыларыны олачагдыр. Башга сөзлә, Түркијә сәдр-әзәминини тә’биринчә, ахырынчы, сијаси мөвгеләр Вилсон вә онун тәрәфдарлары тәрәфиндән мүәјјән едиләчәкдир.

Бурада Русија илә әлагәдар башга бир амил дә проблемин сијаси-психоложи маһијјәтинә тә’сир күчүнә малик олмушдур. Мәсәлә ондадыр ки, Русија хејли өлкәләрә, о чүмләдән Франса, Инкилтәрә вә Америкаја милјардлар борчлу иди. Әкәр Русијадан әјрылыб мүстәгил сијаси һәјата башламыш суверен дәвләтләрини мөвчудлуғу вә бунула да Русијанын бирлијинини позулмасы баш тутардыса, һәмин донор дәвләтләрини өз милјардларыны кери гајтармалары мүшкүлә дүшәрди. Она көрә дә Антанта дәвләтләринини ваһид Русијадан өз борчларыны кери алмалары даһа асан оларды. Мәһз бу амил антантачыларын Русијаны мүдафиә етмәси үчүн онларын фәалијјәтинә мүәјјән мә’нада конјуктур сијаси-психоложи мөзмум верирди. Буна көрә дә Вилсонун сүлһ конгресинә јалныз Русија һөкүмәтин-

дән нүмајәндәлик бурахылмасынын мүмкүнлүжү һаштында бәјанаты јени јаранмагда вә сijasи мүстәгиллик јолуна дүшмәкдә олан халгларын тәлејинә чидди сурәтдә гејри-мүәјјәлиик кәтирирди. Сijasи-психоложи ситуасијаны объектив олараг нәзәрә алан Ә.Топчубашов Украинанын Түркијәдәки нүмајәндәси Суковкиншә сөһбәтшидә белә бир тәшәббүслә чыхыш едир ки, бүтүн јени сijasи группар бирләшиб өз мүстәгилликләрини биркә мүдафиә етмәлидирләр. Бу тәклиф Украина елчисинин вә онун көмәкчиләринин чох хошуна кәлир. Чүнки әкс тәгдирдә јенидән Москванын агушуна атылмаг төһлүкәси вардыр.

Әлбәттә, бу заман белә бир сijasи чәһәт дә факт кими гаршыја чыхмышдыр ки, Вилсонун тәләбинин јеринә јетирилмәси һансы кејфијјәтдә мүмкүшдүр? Чүнки мәлүм олмурду ки, Русиянын һансы һөкүмәтинин нүмајәндәси сүлиһ конгресинә дәвәт олунамалыдыр. Русиянын мәркәзини артыг бир илдән чох иди ки, болшевикләр идарә едирди. Русиянын бир сыра рекошларында сүлиһ һөкүмәтләр, Деникинчиләр, Колчаклар вә с. мөвчуд иди. Бу сijasи керчәкликдән чыхыш едән бизим дипломат Русиянын ајрылымыш халгларын бирләшиб, нечә дејәрләр, бир модус - бир өлчү, образ јаратмагларыны тәклиф едирди. Украина нүмајәндәси көһнә Русиянын мүхтәлиф һиссәләриндә мејдана кәлмиш ајры-ајры дөвләтләрин федерализасијасына АБШ кими гаршы чыхмыр. Лакин нараһат олдуғуну билдирир ки, бу чүр гурумун јенидән әввәлки ваһид Русия дөвләтинә чеврилмәсинә јол вермәк олмаз. Дикәр бир нараһатлыг мөгамы ошдан ибарәт иди ки, артыг Русияда гошунлар арасына болшевизм әһвал-руһијјәси ришәләнишишир. Буна көрә дә о белә һесаб едир ки, антантачыларын гәрарлары илә разылашмадан башга чарә галмыр. Лакин мүстәгиллијини елап етмиш јени дөвләтләрин биркә сәј кәстәрмәси дәстәкләнир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Түркијә дипломатијасы да бу сijasи психоложи кредону мүдафиә едирди.

Азәрбајчан дипломатынын АБШ-ын Түркијәдәки сәфири һејглә сөһбәтшидә дә о дөврдә јаранмыш ситуасијанын сijasи-психоложи мүбаризә мөгамлары дигтәти хүсусилә чәлб едир. Бу мүкалимәдә дә Азәрбајчан дипломатијасынын әсас гајғысы - Азәрбајчан мүстәгил-

лијинни бөјүк довләтләр, о чүмләдән АБШ тәрәфишдән мүдафиә едилмәси истигамәтиншә сијаси-психоложи чәһәтләрә әһәмијјәт вериллир. Тәбиндир ки, бу сәпкишә кедән сөһбәтләрдә јенә дә Русијадан ајрылмағ фактору өн плана дүшүр. Чүнки о заман де-факто јаранмыш мүстәпиллик де-јуре статусу кәсб етмәсә, һеч бир суверенлик перспективиндән сөһбәт кедә билмәзди. Чәнаб Ыејг е'тираф едир ки, Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Гафгаз халгларындан әсасән ермәниләр көмәк үчүн АБШ-а мүрачиәт етмишләр. АБШ-ын хејријјә тәшкилатлары бу ниш јеринә јетирәркән Гафгаз һагтында мә'лумат јазмышлар. Әсасән мәншәји ермәниләрдән көтүрүлмүш бу мә'луматлара көрә, Гафгаз халглары арасында һәмрә'јлик јохдур. Буна көрә дә Азәрбајчан дипломатынын АБШ нүмәјәндәсинә (сләчә дә диқәр довләтләрнин дипломатларына) тәгдим етдији меморандумда Гафгаз халгларынын өз араларынын конфедерасија шәклиндә бирләшмәси идејасы АБШ слчиси тәрәфишдән тәгдир едиллир.

Гафгаз һагтында мә'лумат (ермәниләрнин вердији мә'лумат) гәрәзли истигамәт дашымыш вә бунун сәјәсиндә Авропа вә Американын Гафгазда кедән просесләр һагтында сијаси тәсәввүрләри дәгиг олмамышдыр. Бу мә'луматлар Гафгаз халглары арасында һәмрә'јлијин олмамасыны истәјөн адамларын вәситәчилији зәмининдә топланмышдыр.

Азәрбајчан дипломатынын һазырладығы меморандумда көстәрилди ки, бүтүн Гафгаз халглары рус чаризминин һөкмранлығындан ејни чүр зүлм чәкмишди. О да тәбиндир ки, рус халгынын өзү үчүн инфрәт јарадан бир режимдән башга халглар һеч разы ола билмәзләр. Буна көрә дә һәмрә'јлик објектив оларағ Гафгаз халгларынын дүшдүјү вәзијјәтин дигтәси иди.

Јухарыдакы шәрһләрдән дә ајдын олду ки, Мишјуков вә Сазанов кими великорус психолокијалы чәнаблар белә һесаб едирдиләр ки, Русијада һеч ким мүстәгиллик һагтында арзу белә етмәмәлидир. Азәрбајчан дипломатынын фикринчә, Гафгаз халгларынын һеч бири, о чүмләдән азәрбајчанлылар русларла биркә јашамағ истәмирләр.

Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә одур ки, бахмајарағ ки, бүтөвлүклә Азәрбајчан халгы сосналист идејаларынын әлејһинә дејил-

дир, лакли руслар арасында ифрат социализм - болшевиизм социализми инкишаф едир. Азербайжан халгынын социализм идеяларынын элелдары олмамасына бахмажараг, онун дунякорушу, социал ве сијаси бахышлары Русија хажатында хазырда интишар тапан сијаси психоложи асаслары иле де ујушмур. Азербайжан Демократик Чумхуријјетинин илк дипломатик алдымыларында бу ме'јарлара асаслана мубаризе хетти чох чидди ве сариштэли јер тутмушдур.

РИЗВАН ЗЕЙНАЛОВ,
Доктор исторических наук

ВОЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Одним из основных направлений общегосударственной деятельности азербайджанского правительства в 1918-1920 гг. было создание национальных Вооруженных Сил молодой независимой республики. Реальная угроза суверенитету и территориальной целостности республики с севера, со стороны белогвардейской армии генерала А.М.Деникина, стремящегося к воссозданию "единой и неделимой России", и с юго-запада дашнакской армии с ее неумными территориальными претензиями к своим соседям и прежде всего к азербайджанскому народу, настоятельно требовали принятия действенных мер по военной защите национальных интересов азербайджанского народа. При этом Азербайджанское правительство неоднократно официально подчеркивало оборонительный характер военной доктрины Азербайджанской Республики.

В качестве первого шага на этом пути 23 октября 1918 года на заседании правительства республики было принято решение о создании Министерства Обороны. Постановлением Совета Министров от 7 ноября 1918 г. было учреждено Военное Министерство. Военное министерство на первых порах возглавлял сам премьер-министр

Ф.Х.Хойский ¹, а в конце декабря 1918 г. военным министром был назначен генерал Сеид бек Мехмандаров ², а его помощником стал генерал-лейтенант Алиага Шихлинский.

26 декабря 1918 г. на заседании азербайджанского парламента глава правительства Ф.Хойский в Декларации правительства заявил: "Поручение образования нового кабинета почитаю для себя высокой честью и знаком доверия к себе, за что приношу Вам свою глубокую признательность". ³ Правительство сознавало, что военное строительство предпринимается в это весьма трудное, опасное и ответственное время. Правительство осуществляло эту трудную ответственную и, пожалуй, непосильную задачу, опираясь на народ, на все течения общественной мысли.

Правительство Ф.Хойского понимало, что, как бы не была велика жажда миролюбия, страна для защиты прав и интересов должна опираться на современно оснащенную и дисциплинированную армию. Армия эта, разумеется, должна быть обеспечена всем необходимым: оружием, снаряжением, боеприпасами, амуницией, продовольствием и пр. Правительство немедленно же приступит к ее организации.

Постановлением Совета Министров Азербайджанской Республики от 7 ноября 1918 года была учреждена особая должность товарища военного министра и на эту должность был приглашен генерал от артиллерии Самед бек Мехмандаров с возложением на него формирования Военного Министерства. ⁴

Следует заметить, что при первом кабинете (28 мая - 17 июня 1918 года) пост военного министра занимал член партии "Иттихад" Х.П.Султанов, а в составе второго кабинета (17 июня 7 декабря 1918 г.) с 6 октября уполномоченным по военным делам был М.Зияданов. Однако до ноября 1918 г. Министерство фактически не было создано, существовало формально. В дальнейшем организаци-

---

1. Газета "Бакинский рабочий", 24 мая 1994 г.

2. Родился 16 октября 1856 г. в г.Ленкорани в богатой дворянской семье.

3. Журнал "Известия". История, философия и право, N2, 1990 г., с.19.

4. Журнал "Известия". История, философия и право. N2, 1990 г., с.77.

онные и штатные структуры войск Национальной армии Азербайджана усовершенствовались и производились изменения в их дислокации. Так, приказом по военному ведомству от 15 января 1919 года был учрежден главный штаб с отделениями:¹ интендантский, инженерный. Дежурного генерала, генерал-квартирмейстера, артиллерийского, военно-санитарного, военно-учебного, топографического и контроля. Тем же приказом на должность начальника главного штаба и начальника канцелярии военного министерства был назначен генерал-майор Салимов, которому и было предложено формировать штаб и канцелярию вновь созданного министерства.

В том же приказе были допущены к исполнению должностей² генерал-майор Гайтбаши - дежурного генерала, полковник Сейфулла Мирза - начальника интендантского отдела, генерал-майор Тлехас - артиллерийского отдела, генерал-майор Усубов назначен был инспектором стрелкового дела в войсках.

16 ноября 1918 года турки эвакуировали из г.Баку, куда вступили английские войска. 22 ноября Военное Министерство пересехало в г.Гянджу, дабы спокойно и методично начать формирование Национальной армии. 15 декабря 1918 года турки окончательно оставили пределы Азербайджана, с этого времени фактически и началась деятельность военного министра, так как до этого времени войска в оперативном отношении подчинялись кавказской армии Нури-паши.

Тяжелое время переживало Военное Министерство: не имелось не только обуви, обмундирования и снаряжения, но и кадровых офицеров, и унтер-офицеров, и рядовых. Население в начале военного строительства также неохотно давало аскеров. Военное Министерство буквально билось, как рыба об лед. Приходилось создавать из ничего. Неустанным трудом Военное Министерство преодолело почти все претятствия и сумело создать боеспособную Национальную армию Азербайджана.

---

1. П.Г.Дарабади. "Военные вопросы в курсе истории Азербайджана". Издательство "Siyasət" ("Политика"), Баку, 1993 г., ст.34.

Журнал "Известия". История, философия и право. №2, 1990 г., с.78.

2. Журнал "Известия". История, философия и право. №2, 1990 г., с.19.

Тем не менее правительство проявляло постоянную заботу по совершенствованию отдельных звеньев военного строительства. Приказом Военного ведомства от 15 декабря 1918 г. за №11 была сформирована Местная бригада. В результате реорганизации в марте 1919 г. из главного штаба был выделен отдел генерал-квартимейстера и сформировано Главное управление Генерального штаба с отделами.¹

Генерал-квартимейстером, начальником Управления военных сообщений военно-топографического отдела, заведующим передвижением войск, начальником Генерального штаба был назначен генерал-лейтенант А.М.Сулъсевич, командовавший в годы первой мировой войны 37-м армейским корпусом. Постановлением Военного Совета, состоявшегося 3 сентября 1919 г., Артиллерийское управление переименовано в Главное артиллерийское управление.

Работа всех вышеуказанных главных управлений Военного Министерства было налажено и правильно функционировала с целым рядом необходимых складов, магазинов, заводов, мастерских и пр. Главный штаб имел свою собственную типографию. Учитывая важнейшее военно-стратегическое положение столицы Азербайджана, было создано Военное генерал-губернаторство бакинского укрепленного района, охватывающий систему опорных пунктов Бакинской губернии от Алят до Кызылбуруна. Его возглавлял генерал-майор М.Г.Тлехас.²

Несмотря на трудности, вызванные тем обстоятельством, что армии приходилось создавать практически на голом месте, не имея соответствующей военно-материальной базы и достаточного количества национальных офицерских кадров, в течение 1918-1920 гг. в Азербайджане при помощи турецких и русских офицеров формировалось пехотные и кавалерийские полки, артиллерийские бригады и дивизионы, другие военно-технические части. К концу 1919 года азербайджанская Национальная армия состояла из двух пехотных и одной кавалерийской дивизии трехполкового состава. Были также

---

1. П.Г.Дарабади. "Военные вопросы в курсе истории Азербайджана". Издательство "Siyasət" ("Политика"), Баку, 1993 г., ст.34.

2. Там же.

сформированы две артиллерийские бригады, дивизион легкой артиллерии, три бронепоезда, шесть тяжелых и легких бронесамобилей, а также резервные и регулярные части, разбросанные по всей территории Азербайджана.¹

Военно-воздушные Силы Азербайджана состояли из пяти аэропланов и нескольких гидроаэропланов. В состав Военно-морского Флота Азербайджана входили две канонерские лодки "Ардаган" и "Карс", несколько посыльных и вспомогательных судов. Общая численность Вооруженных Сил Азербайджана к весне 1920 года составляла около 30 тыс. штыков и сабель.² Азербайджанским правительством осуществлялись также довольно широкие военно-мобилизационные мероприятия с целью увеличения численного состава армии, которую правительством предусматривалось довести до 40 тыс. штыков и сабель.³

Для подготовки командного состава и формируемой Национальной армии в Азербайджанской Республике были открыты военные учебные заведения: военная школа прапорщиков в Гяндже, преобразованная в ноябре 1919 года в Военное училище; кавалерийское, артиллерийское и саперное училища, авиационная, военно-фельдшерская и юнкерская школы, военно-железнодорожная школа и школа для подготовки кадров военных железнодорожников.

Согласно Азербайджано-грузинскому оборонительному пакту от 27 июня 1919 года была направлена группа азербайджанцев для обучения в военных учебных заведениях Грузии. Правительством велись переговоры о поставках из стран Европы танков, бронесамобилей, артиллерийских орудий, аэропланов, подлодок, ряда других видов вооружения, снаряжения, боевого комплекта для Национальной армии и флота Азербайджана. 31 марта 1919 года была возбуждено ходатайство перед Советом Министров об увеличении штатов дежурного генерала Главного штаба, генерал-квартирмейстера Генерального штаба военно-топографического отдела, так как в связи

---

1. П.Г.Дарабади. "Военные вопросы в курсе истории Азербайджана". Издательство "Siyasət" ("Политика"), Баку, 1993 г., ст.34.

2. Там же, с.35

3. Там же.

с непрерывной работой по формированию молодых частей азербайджанской Национальной армии и предполагаемых новых развертываний, а равно работ по съемке азербайджанской территории, работы Военного Министерства, в частности управлений Дежурного генерала военно-топографического отдела и генерал-квартирмейстера, непомерно возросла и превысила своей чрезмерной величиной и серьезностью личный состав этих управлений - от начальников, стоящих во главе названных управлений, требовалась полная отдача сил, большая ответственность.

Парламент 13 октября 1919 г. утвердил вышеуказанные штаты и они стали функционировать. Кроме этого, 22 июля 1919 г. было возбуждено ходатайство перед Советом Министров республики об утверждении штатов Бакинского командного управления, так как в Баку, как столице Азербайджана, в большом горниzone, наблюдалось постоянное скопление одиночных воинских чинов и часто появлялись в военной форме лица, ничего не имеющие общего с военным ведомством. Кстати, подобное имело место в период правления НФА. Все это обстоятельство вызывало беспорядок, неисповинения, со стороны военнообязанных. 18 октября 1919 г. было возбуждено ходатайство перед Советом Министров об увеличении штатов Военно-санитарного управления далеко не мог удовлетворить предъявленные к означенному управлению требование, в связи с все более и более развивающейся его деятельностью. Как, например, заведующим Военно-санитарным управлением вместо того, чтобы заниматься разработкой особо важных организационных вопросов, он следил лишь только за исполнением текущих дел. В связи с передачей всех кредитов по военно-санитарной части в распоряжение Военно-санитарного управления, работа по хозяйственной части значительно возросла и один чиновник, на обязанности которого было следить за этим, справиться не мог, тем более, что ведения бухгалтерских книг должно быть назначено лицо со специальной подготовкой. Кроме того, ввиду увеличивающейся работой число писарей было мало, а также надо было увеличить и штаты местных лазаретов. 27 октября 1919 г. было возбуждено ходатайство перед Советом Министров об утверждении штатов оборудованного военного завода и снабжения его воз-

возможными инструментами, станками, двигателями и т.п., дабы иметь хорошо вооруженную армию, и удовлетворить ее всем необходимым, не прибегая к помощи извне. Вышеуказанные штаты были утверждены 23 февраля 1919 г. парламентом и военный завод благодаря помощи правительства стал работать на полном ходу. В Баку имелось огромное количество военного имущества, которое хранилось в частных складах и пристанях, кои были разбросаны по всему городу. При таком виде не представлялось возможным вести ему учет и охранять его, а также надо было бы принять во внимание снабжение частей, расположенных в г.Баку, Ленкорани, Кусарах и других ближайших к Баку пунктах. На основании вышеизложенного было возбуждено ходатайство перед правительством о разрешении открыть вещевой интендантский склад.

Возбуждено перед правительством ходатайство об утверждении проекта Военного совета, так как армия, являясь отдельным целым организмом, в своей внутренней жизни и специальной деятельности, руководствуется особым военным законодательством. С другой стороны, военное ведомство является самым крупным расходчиком денежных ресурсов государства. Эти обязательства вызвали необходимость иметь в составе Военного Министерства вполне компетентный орган как для разрешения вопросов военного законодательства, так и финансово-хозяйственных. Таким органом должен был являться Военный совет. По положению Военный совет должен состоять из высших чинов армии, обладающих служебным опытом по различным отраслям военного дела, как в нашей армии число высших чинов незначительно, то азербайджанский Военный совет проектировался по типу Военно-окружных советов и членами которых назначались высшие строевые начальники и начальники отдельных управлений Военного Министерства, с исполнением ими своих прямых обязанностей, причем за участие в работах Военного совета никакого дополнительного вознаграждения им не проектировалась, дабы не вводить в излишние расходы казну.

Для охранения интересов казны и освещения, принимаемых Военным советом закупочных или иных, связанных с расходам операций, привлеч к участию в работе Военного совета, представителя

государственного контроля. При Военном Министерстве была образована специальная кодификационная комиссия для составления СВП (Сводная военная право) Азербайджанской Республики. Имелись в виду также необходимость создания специального законодательного кодификационного отдела, в обязанности которой входило введение дополнений и изменений в своде СВП.

За год и четыре месяца существования Военного Министерства в его деятельности обнаружилось ряд ошибок в организации, как штабов и так довольствующих учреждений. Много времени тратилось Военным Министерством на мелочи и ему некогда было сосредотачиваться на крупных вопросах чисто организационного характера, так как осуществляемая организация не отвечала настоящему моменту, в этой связи был создан новый штаб, объединяющий все учреждения военного ведомства и позволяющий Военному Министерству сосредоточиться на более важных проблемах организационного характера. С этой целью было образовано управление начальника снабжения армии, объединяющее все отрасли снабжения армии.

Таким образом, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что именно в этом состоялась краткая история образования Военного Министерства и его деятельности до установления советской власти в республике.

В своей объяснительной записке к смете Военного Министерства военный министр Азербайджанской Республики от 2 апреля 1919 г. N1557, г. Гянджа генерал артиллерии Мехмандаров и начальник Генерального штаба генерал-лейтенант Сулькевич¹ докладывали правительству о том, что скромные размеры сметы Военного Министерства не дают уверенность в том, что до января 1920 года не потребуется новых ассигнований. Имея в виду, что все увеличивающийся дороговизм, размеры которой предвидеть невозможно, через несколько месяцев вызовет необходимость в крупной дополнительной смете, особенно если придется производить закупки за границей материальной части артиллерии и другого специального имущества. Переговоры с отдельными зарубежными служащими об этом, в скором времени начнутся.

---

1. ЦГАОР Азерб.ССР, ф.2894, д.20, л.6-7.

На протяжении всего периода своего существования Азербайджанской Демократической Республике приходилось предпринимать, наряду с дипломатическими, и военные усилия для обеспечения территориальной целостности государства от посягательства со стороны Армении дашнакские лидеры (как и сегодня), которой носились новые идеи создания "Великой Армении от моря до моря".

На территории Нахичевани, Карабаха, Зангезура на протяжении 1918-1920 гг. неоднократно вторгались банши Андроника и ДРО, уничтожали десятки азербайджанских сел, убивая и колеча тысячи мирных жителей, в основном женщин, детей и стариков. Хотя на совещании глав правительств закавказских государств, состоявшемся 23 ноября 1919 года в Тифлисе, министр иностранных дел Ф.Хойский добился соглашения с Арменией, однако армяне вскоре нарушили это соглашение, начав широкомасштабное наступление в Зангезуре.

22 марта 1920 года вооруженные отряды армян внезапно напали на Шушинский, Ханкендский и Аскеранские гарнизоны, начав тем самым войну в Карабахе. Части азербайджанской армии под командованием генерал-майора Г.Салимова в ходе успешных боевых операций в конце марта - начале апреля 1920 года сумели очистить все населенные пункты Карабаха от армянских бандформирований. Одновременно были успешно отбиты все попытки регулярных армянских войск установить свой контроль над Казахским и Гянджинским уездами. К концу апреля азербайджанская армия с честью выполнила поставленную задачу, восстановив на западных рубежах республики положение на 23 ноября 1919 г.

В тоже время военный конфликт с Арменией привел к тому, что оборона северных границ была значительно ослаблена, что не могло не сказаться на драматических событиях 27-28 апреля 1920 г. в Баку. В ночь на 28 апреля 1920 года правительство Азербайджана, возглавляемое Насиббеком Усуббековым пал. ¹

---

1. Журнал "Дярчэлиш" 7-8-9-1991, с. 82.

ВЫВОДЫ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. В период первой мировой войны службу в русской армии проходили лишь более чем 200 офицеров-азербайджанцев. В то же время в ходе русско-японской войны 1904-1905 годов и первой мировой войны 1914-1918 гг. широкую известность в русской армии получили генералы Самед бек Мехмаишаров, Алиага Шихлинский, Гусейн хан Нахичеванский, Ибрагим Ага Векилов, Асад бек и Мир Казым хан Тальшский, Мир Мустафа Тальшлы, Агаев Фархад бек, Ядыгаров Исрафил бек, Векилов Мансур, Куткашылы Исмаилкули, Бакыханов Гасанага, Кенгерлинский Эхсанага, Усубов Ибрагим, Шихлинский Джавиб бек, Новрузов Теймур бек, Кенгерли Мамедкули бек, Авшаров Агабек, Гайдашлы Г., адмирал Асланбеков М. Их было около 27 человек.

2. Военно-политическая обстановка в Азербайджане 1918-1920 гг. настолько была сложной, что она в какой-то мере затрудняло и мешала образованию Демократической Республики в Азербайджане. Военное строительство также сталкивалось с большими трудностями.

3. С образованием Демократической Республики в Азербайджане началось военное строительство, которое явилось одним из основных направлений общегосударственной деятельности Азербайджанского правительства с 1918-1920 годов. Несмотря на реальные угрозы суверенитету и территориальной целостности молодой республики с севера, со стороны белогвардейских армий генерала Деникина, с юго-запада дашнакской Армении с ее неумными территориальными претензиями к Азербайджану, все это не могло быть главным препятствием к проблеме создания Национальной армии.

Правительство ДРА в числе первейших задач приняло лейственные меры по военной защите национальных интересов азербайджанского народа, при этом неоднократно подчеркивала оборонительной военной доктрины Азербайджанской Республики.

4. С учреждением 7 ноября 1918 года Военного Министерства и назначением на должность военного министра генерала Самед бека

Мехмандарова и его заместителем генерал-лейтенанта артиллерии Алиага Шихлинского, началась большая кропотливая и трудная работа в области военного строительства. За годы существования Военного Министерства (1918-1920 гг.), несмотря на то, что в организации частей и соединений и Главного штаба армии, его управления и отделов, были допущены и имели место серьезные ошибки и упущения, однако с помощью Турецкого правительства, прежде всего командующего армии генерал-лейтенанта Нури паша, все эти трудности недостатки в процессе военного строительства и создание Национальной армии, постепенно были устранены и к концу своего существования АДР, Национальная армия Азербайджана стала боеспособной армией. Это можно наглядно проследить в боевых действиях в армяно-азербайджанском военном конфликте, который завершился с успехом в пользу азербайджанской Национальной армии, в результате чего был заключен мирный договор между Азербайджаном и Арменией.

ҺӘЧӘР ГАСЫМОВА,
фәлсәфә елмләри намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМЬУРИЈЈӘТИ ВӘ МИЛЛИ ОЈАНЫШ

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан тарихинин марағлы, ејни заманда мүрәккәб вә зиддијјәтли дөврләриндән бирини әһатә едир. Бир чох хүсусијјәтләринә кәрә узун мүддәт үзәриндән сүкутла кечилән бу ики ил Азәрбајчан халгынын тарихинә шаилы сәһифәләр јазмышдыр. Узун мүддәт Азәрбајчан халгы, сөзүн әсл мә’насыша, өз тарихинин әсас проблемләринин өјрәнилмәсиндән узаглашдырылмыш, тарихимизин бу шаилы сәһифәси гәрәзин шәкилдә тәһриф едилмишдир. Јалныз 70 илдән сонра Азәрбајчан халгы өз демократик республикасынын олдугуну өјрәнә билиб, бу республиканын јарадычыларынын истәкләри, арзулары һаггыша әсл һәһигәтә бәләд олмага башлајыб.

1918-чи ил мај ајынын 28-дә Азербайчанын истиглалийјетинин е'лан едилмәси Азербайчан халгынын тарихищә вә талејищә гејд-шәртсиз мүһүм һадисә иди.

Тарихдән мә'лумдур ки, халглар һәбсханасы олан чар Русијасында 1917-чи илин февралында буржуа ингилабы гәләбә чалды. Бу дөврдә Азербайчанда сијаси просесләр вә милли һәрәкат кејфијјәт-чә өзүнүн јени мәрһәләсинә дахил олду. Азербайчан халгы вә онун ачыгфинкирли лидерләри рус чаризминин дсврилмәси хәбәрини бө-јүк руһ јүксәклији илә гаршыадылар.

Русијадакы феврал ингилабындан сонра Азербайчанда мүхтәлиф тәбәгәләрин, гүввөләрин јахынлашмасы, бирләшмәси үчүн шәраит јараныр вә бу гүввәләр мүхтәлиф комитәләр вә чәмијјәтләр тәш-кил етмәјә башлајырлар. Әсасы 1911-чи илин октябр ајындан гоју-лан Мүсават Партијасы кизли шәраитдән чыхараг, фәалијјәтини кенишләндирмәјә башлајыр.

1917-чи ил мартын 9-да Русија Дөвләт Думасынын Загафгазија-дан олан депутатларынын тәшәббүсү илә Мүвәтәти һөкүмәт За-гафгазијаны идарә етмәк үчүн хүсуси бир комиссија јаратды. Нојаб-рын 15-дә Загафгазија Комиссарлығы јарадылды. Чох кечмәди ки, "1918-чи ил февралын 10-да Загафгазија Сејми ачылды"¹. Сејм фәалијјәтинин гырх дөрдүнчү күнү Загафгазија Комиссарлығыны ләғв етмәк барәдә гәрар чыхарды.

1918-чи ил мајын 28-дә Загафгазија Сејми тәркибищәки Мүсәл-ман фраксијасы ајрыча груп шәклиндә галараг, Азербайчанын истиг-лалыны е'лан етди. Гыса хроноложн экскурсијадан көрүншүјү кими Азербайчан Халг Чүмһуријјетинин јаранмасы бу тарихи мәрһәләләр үзәринщә дајаныр. Лакин истиглала кедән јолун идеја тәмәлиәри үзәринщә гурулдуғу вә буни дашыјычысынын кимләр олдуғуну бил-мәк олдуғча вачибдир. Шүбһәсиз, бу тәмәл-идејалар мүстәгил Азәр-байчан идеалына әсаслаырды. Бәс, бу идеалы догуран сәбәбләр нә иди? Тарихи инкишаф мәрһәләсиндәки бошлуғу долдурмагмы, јохса узун мүддәтдән бәри јатыб галмыш милли өзүнүдәрк мејлинин оја-нышы? Бу барәдә 1918-чи илдәки истиглалымыза харичи өлкә алим-ләринин, тәдигатчыларынын вердији гијмәт олдуғча дәјәрлидир.

Профессор Готхард Чосчке: "28 Мајыс 1918-чи ишдә с'лан олу-нан Азәрбајчан истиглалижјәти,... узун мүддәтдән бәри инкишаф ет-мәкдә олан, тәбии бир тәкамүл сејринин сон мәрһәләси вә нөгтә-сидир."¹

Профессор Берд Фон Менде "Бу тарих билаваситә онуила әла-гәдар олан зүмрә харичиндәкиләри әлагәдар едән бөјүк бир күнүн тарихидир. Чүнки бу садә Гафгасијадакы милли дөвләтчилик инки-шафы үчүн мүһүм бир тәмәл дашы олмагла галмајыб, ејни заманда Русија императорлуғунда башлајан сијаси һадисәләрини сејриндә миллијјәт принципини һаким рол ојнамаға башладығы бир күнүн тарихидир."²

Профессор Һерберт Дуда: "Һәгиги миллијјәтчилијини лүзүмү илк өнчә Азәрбајчанда гавранды вә бүтүн Түрк иргдашларыны күлтүр бахымындан бирләшдирмәк мәфкурәсинә орада чалышылды."³

Чоһаннес Бензинг: "28 мајысы доғуран Азәрбајчаны нечә таны-маг лазым? 28 мајысын илһамлары һарадан кәлир? Вә'д олуан су-аллара ғыса бир мәгалә чәрчивәсиндә чаваб вермәк чәтин олмагла бәрабәр бә'зи әсас нөгтәләр тәбарүз етдириләрсә, 28 мајыс аңла-шыр: Азәрбајчан тарихи һәр шәјдән өввәл бизә Азәри түркүнүн һүрријјәтә олан дәрин бир севкисини кәстәрмәкдәдир."⁴

Профессор Талеуш Свјатоховски: "Индијә гәдәр чографи бир бөлкәнин ады олан Азәрбајчан, артыг ики милјонлуғ бир дөвләтин адыды."⁵

Јухрыда сөјләнилән фикирләрдән көрүндүјү кими бу һадисә бү-түн Шөрг әләминдә вә бүтүн Түрк дүнјасында милли әсаслара сој-кәнән јени, демократик бир дөвләтин гурулдуғундан хәбәр верирди.

Мүсават Партијасынын јарадычысы М.Ә.Рәсулзадә милли сијасәтдә достлуғ вә гардашлығ мүнасибәтләринин тәрәфдары иди. 1918-чи ил декабрын 7-дә М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан парламентиндәки чыхышында дејирди: "...бу Гафгаз милләтләри руһунда, һәр за-

---

1. Јағублу. Н. Мүсават Партијасынын тарихи. Бақы. 1997, сәһ. 72.

2. Бах: јенә орада.

3. Јағублу Н. Мүсават Партијасынын тарихи. Бақы, 1997, сәһ73.

4. Бах: јенә орада.

5. Бах: јенә орада.

ман һүрријјәт вә истиглал фикри һаким олмушдур. Һүрријјәт фикринин рәмзи олан Прометей Гафгаз дағларында зәнчирбәнд едилмиши. О, данма зәнчирләри гырмаг тәшәббүсүндә. Прометейин руһу Гафгазын бүтүн милләтләриңдә вардыр. Гафгаз милләтләринин истиглалы вә бәрабәрликдә мүстәгил јашамалары бир хәјал дејилдир”.¹

Азәрбајчан милли истиглал һәрәкаты тарихиңдә өзүнәмәхсус јери олан Мүсават Партијасы 1911-чи илдән фәәлијјәтә башлајараг өз заман мүддәтиңдә келиш халг күтләсини әһатә етмиш, милли әгидәјә вә мәфкурәјә, һәдсиз сәдагәт, бағлылыг рәмзинә чеврилмишидир. Азәрбајчан милли гуртулуш һәрәкатынын бөјүк ишеологу М.Ә.Рәсулзадә “Азәрбајчан Чүмһуријјәти” өсәриндә јаздыгы кими, “Мүсават” фиргәси мәфкурә е’тибарилә миллијјәтпәрвәрликдән доған, түркчүлүк мәсләкинә гаши бир фиргәдир. Даһа мүфәссәл исми: Түрк Әдәми Мәркәзијјәт Мүсават Фиргәсидир. Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин әләмдарыдыр. Бу шүары илк дөфә ортаја атмаг вә ону јалпыз өчнәбиләрә дејил, бир гисм азәрбајчанлылара гаршы дәхи мүдәфиә етмәк е’тибарилә Мүсават биринчи Азәрбајчан истиглал фиргәсидир. Ичтиман нәзәријјәсинә кәрә халгчылыг мәсләкинә сәдиг, радикал-демократ бир програма маликдир. һеј’әти-вүкәала рәиси Нәсиб бәј бу фиргәнин мүәссисләриңдән иди”.²

М.Ә.Рәсулзадә Ф.Х.Хојскини дә бу фикрин дашыјычыларына анд едирди.

Башга бир тәәссүбкеш тәшкилат Иттиһам /рәсми ады - “Иттиһади-ислам”/ партијасы иди.

Гисмән социал-демократ, гисмән дә халгчы-социалист лидерләрдән Сәмәдаға Ағамалыоглу, Ибраһим бәј Әбилов, Арслан бәј Сәфиқүрдски, програм е’тибарилә Мүсавата јахын Әһрар партијасындан Арслан бәј Гардашов кими милли идеја дашыјычылары Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин гуручуларындан олублар.

АХЧ-нин бејнәлхалг мүнәсибәтләр тарихи дөвләтимизин салнамәсинә шанлы сәһифәләр јазмышдыр. “Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти јараншыгы күңдән харичи сијаси фәәлијјәтинә башламыш,

1. Шүкүров А. Фәлсәфә, Бақы, 1997, сәһ. 199.

2. Рәсулзадә М.Ә.Азәрбајчан Чүмһуријјәти. Бақы, 1990, сәһ. 53

дөвләтләрарасы мүнәсибәтләрә дахил олмага сә'ј кәстәрмиш-
дир.”¹

Үмумликдә јени јаранмыш республиканын дөвләтләрарасы мүнәсибәтләрә дахил олмасы бәјүк чәтинликләрлә гаршылашырды. Лакин бу ишин зәрурилији дә дәриндән баша дүшүлүрдү. Хәр бир дөвләтлә бағланьылачағ мугавилә Азәрбајчан һөкүмәтинин бејнәлхалғ нүфузуна мүсбәт тә'сир кәстәрмәклә јанашы, Азәрбајчан дөвләтинин мөвчудлуғуну горујуб сахламағ үчүн зәрури бир аддым иди. Буну дәриндән дәрк едән Азәрбајчан нүмајәндәләри дүнјанын бир сыра өлкәләринә сәфәрләри заманы өз дөвләтләринин лајигинчә төмсил едирдиләр.

28 мај 1918-чи илдә јарадылан вә әмиси 23 ај фәалијјәт кәстәрән Азәрбајчан Халғ Чүмһуријјәти суверен, мүстәғил дөвләт кими јашамаға лајиг олдуғуну дүнјаја бәјан етди. М.Ә.Рәсулзадә Сталинин ил јарымлығ һакимијјәтиниз дөврүндә сиз халғыныза нә вердиниз? - суалына белә чаваб вермишди: “Чох шеј верә билмәдик, лакин милли азадлығын маһијјәтчә нә олдуғуну изаһ едә билдик вә бир аз да милли мүстәғиллији һисс етдик.”²

Гәјд едилмәлидир ки, Азәрбајчан Халғ Чүмһуријјәтинин јаранмасына узун мүддәт давам етмиш тарихи просесин тәбии мәһсулу, Азәрбајчан халғынын милли шүүрунүн инкишафынын ганулаујуғун мәһсулу кими бахмағ лазымдыр.

---

1. Гәсәнов Ч. “Азәрбајчан бејнәлхалғ мүнәсибәтләр системиндә /1918-1920/. сәһ. 87.

2. Чырағзадә В. Истиғлал јолларында. Бақы, 1992, сәһ. 81.

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ АЗӘРБАЈЧАНДА ЕТНОСИЈАСИ ВӘЗИЈЈӘТ ВӘ МИЛЛИ ӨЗҮНҮДӘРК ПРОСЕСИ

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтини гуран зијальлар бир нечә истигамәтдә мүбаризә апармышлар: дахилдән вә харичдән дә мүдахиләни арадан галдырмаг, милли дәвләтчилији гурмаг вә мөһкәмләндирмәк, милли шүүрда истиглал идејасыны мөһкәмләтмәк.

Мә'лумдур ки, АХЧ дәврү шималдан Деникин, гәрбдән Ермәнистанын күчлү тәчәвүзү илә сөчијјәләнир. Үстәлик 1918-чи илин августунда инкилис мүдахиләчиләри вә Бичераховун силаһлы дәстәләри дә Бакыја дахил олмушдулар. Белә бир дәврдә Азәрбајчан дәвләтинин гуручулары пајтахтын Бакыја көчүрүлмәси, парламент вә һөкүмәтин демократик әсасларла тәшкили, орду гуручулуғу вә с. мәсәләләрлә јахыннан мәшғул олмаг мәчбуријјәтиндә гәшдлар.

АХЧ истәр дахили, истәрсә дә харичи сијасәтиндә тамамилә демократик дәвләт иди. Онун парламентиңдә милли азлығарын, хүсусән рус вә ермәни ичмаларынын нүмајәңдәләри тәмсил олуңмушду. Онун һөкүмәтинә ики дәфә сијаси јөнүнә көрә битәрәф Фәтәли Хан Хојски башчылыг етмишди. Идарәчилијә "Мүсават" /милли демократик партија/ партијасы илә социалистләр, иттиһадчылар /исламчы партија/ вә һәтта Азәрбајчана дүшмөн олан дашнак партијасынын нүмајәңдәләри дә чәлб едилмишди. Инсан һүтуғлары, дил вә тәһсил сәһәсиндә һеч бир дискриминасијаја јол верилмирди.

Мәһз бунун нәтичәсиндә инкилис командалығы Азәрбајчан һөкүмәтинин танымаға вә 1919-чу илин орталарында өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олдулар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, кенерал Томсонун 1918-чи ил икинчи бәјанаты Бакыја өз мүлкијјәти кими бахан бә'зи мүртәчә даирәләри гәзәбләндирмишди.

Биз јухарыда гејд етмишик ки, Азәрбајчанда, хүсусән Бакыда сијаси гүввәләрин рәнкарәнклији мүнтәзәм кәркиликлә мүшајиәт олуңурду. Булардан икиси даһа кениш социал базаја малик иди:

“Мүсават” түрк /азербайжанлы/ эһали ичәрисиндә, социалист тииши партијалар исә рус вә ермәни ичмасы ичәрисиндә апарычы нүфуза малик иди. Одур ки, АХЧ-ни сарсытмаға јөнәлдиимиш тә’тишәрдә түрк эһалиси иштирак етмәкдән имтина етмишди. Бу милли өзүнү-дәркин гүвәтләнимәсиндә “Мүсават”-ни бөјүк тәшкилатчылыг иши олмушду.

Совет тарихшүнаслыгында белә бир мұлаһизәјә хүсуси јер верилрди ки, Азербайжан коммунистләри Ленин милли сијасәтнини әлдә рәһбәр тутараг “бүтүн милләтләрдән олан зәһмәткеш күтләләри” Совет һакимијјәти уғрунда мұбаризәјә даһа мәгсәдјөнү шәкилдә чәлб едирләр. Һалбуки мә’лум иди ки, Азербайжаңда төрәдилән тә’тиш һәрәкаты Москвадан идарә олуурмуш. Буу хүсуси емиссар олан А.Микојанын Москваја В.И.Ленинин өзүнә көншәрдији кәшфијат мә’луматлары да тәсдиг едир. Мәктубларын бириндә јазымышды: “Бакы пролетариатына јалпыз бизим партија башчылыг едир.”¹

1919-чу ил мајын 8-дә “Азербайджан” гәзети јазырды: “Бакыда Азербайжанла бағлы олмајан вә онун рифаһыны истәмәјән чохлу үнсүр тоиланыбдыр. Күрчүстандан чыхдаш едилмиш вә Русијадан говулмуш бу адамлар мүтләгијјәтчи Русијанын оилара вердији вә Совет Русијасынын да бојун олдуғу агалыгы горујуб сахламаг истәјирләр. Азербайжанын мүсәлман эһалиси гаршыдакы тәһүкәни ајдын дәрк едир вә артыг парламенти мұдафиә етдијини билдирир.”²

Һәмин илин јазында тәкчә Мүсават Партијасынын дејил, бир чох зијалыларын вә ичтимаг тәшкилатларын да нүмајәндәләри милли мүстәгилијини тәрәфдары олдуғуну биширирләр. Азербайжан зәһмәткеш зијалыларынын 14 феврал 1919-чу илдә халға үнванланмыш мүрачиәти дә милли мүтәддәрәтла бағлы чалынымыш һәјәчан тәбилинә бәһзәјирди.

Мә’лумдур ки, 1918-чи илин мартында дашнак гүвәләри болшевик бајрағы алтында Бакыда, Шамаһыда, Көјчајда, Губада вә с. јашајыш мәнәгәләриндә күтләви ыргынлар төрәтмишдиләр.

---

1. Азербайжан Коммунист Партијасынын тарихи, Биринчи һиссә, Б., Азәрнәшр, 1958, сәһ. 354.

2. Газ. “Азербайджан”. 8 мая 1919 г.

Бу гырғышларын нәтижәсидә чохла адам һәлак олмуш, ев-ешини јаңдырылмыш, чохлаарынын сәрвәти гарәт едилмишди. Бу чинә-јәтин тә'сири хатирәләрдән силинмәмишди, вахташыры бу мөвзүә гајыдылырды.

Сосиалист вә болшевик мәтбуаты да етносијаси дуруму гызышдырыр, јени тәхрибатлара әл атырды. "Знамја труда" гәзети јазырды ки, "Бакыдакы март һадисәләринини милјон чүр изаһы вар".

"Вперјод" гәзети мүсаватчыларын рус элементини Азәрбајчандан сыхышдырыб чыхартдығыны иддиә едирди.

1919-чу илин март-апрел ајларында Бакыда вә Азәрбајчанын бир чох шәһәр вә кәндләриндә март гырғышынын бир илији ачы сүкутла, матәм мәрәсимләри илә гејд едилди. Бакыдакы матәм митингиндә М.Ә.Рәсулзадә, А.Казымзадә вә б. хадимләр чыхыш етмишдиләр. Бу кәстәрирди ки, халғын милли мәлији јатмајыб.

Јухарыда гејд етдик ки, ермәни-азәрбајчанылы мұнагишәси бу вахтлар ермәни тәрәфинини иддиәләры үзүндән шиддәтләнмиш, Нахчыванда, Зәнкәзурда, Гарабагда ермәни гулдур дәстәләри әксәр кәшләри виран гојмушдулар. Азәрбајчан гадынларынын ермәни гадынларына мұрачиәтиндә бу һәлләра сон гојмаға чағырылыр вә дејилрди: "Баша дүшмәк вахтыдыр ки, бүтөв халғы гырмаг, мәһв етмәк мүмкүн дејил!"¹

Зијалы гадынларымыздан З.Гаибованын вә С.Вәлибәјованын имзаладыны мұрачиәт бу сөзләрлә гуртарырды: "Елә исә өз сәсинизи галшырын, гылынчлар өз гышынарына гојулсуи".²

Бу мұрачиәт Азәрбајчан гадынынын сүлһсөвәр мәрәмындан хәбәр верирди вә ермәни мәтбуатынын јәјлыгы ифтиралардан фәргли олараг сағлам мәнтигә, сојуг дүшүнчәјә әсәсланырды. Мұрачиәт характери Азәрбајчан гадынынын һуманист хисләтини ачыб кәстәрирди.

Парламентин ишиндә дә ермәни фраксијасы, һәмчинини дашнак нұмајәндәләри вахташыры шулутлуг салыр, милли азлыгларын һүгулларындан, инсан һүгулларынын позулмасындан дәм вурурдулар. Бу нұмајәндәләр елә бир вахтда чыхыш едирдиләр ки, Ермәнистан-

1. Азербайджан, 12 января 1919 г. №7.

2. Јенә орада.

дан Азербайджан бөжүк гачгыи орлусу жаранмышды, тарихан Азери түрклөрүнүн жашадыгы бир чох эразилөрдө /хүсусан Занкэурдан вэ Ирван маһалындан/ ошлары говуб чыхармышдылар.

Азербайжан парламентиндэ чыхыш едэн миллэт вәклии Халил бәј Хасмәммәдов срмәни пүмајөндөләрин чыхышына чаваб олараг сөјлөдији нитгиндэ демишди: “Бурада чыхыш едэн натиғләрдән бири милли азлығларын һүгуғларындан вэ вәзијјәтиндән данышды. Әлбәттә, шүбһөсиздир ки, һәр бир дәвләтдә, үстәлик бүтүн вәтәндашлара республика бахышы ејни олмалыдыр. Сиз билирсиниз ки, биздә милли азлығлар Азербайжанын дикөр вәтәндашлары илә тамамыя ејни һүгуғдадыр”.¹

Халил бәј өз чыхышыны ашағыдакы сөзләрлә битирмишди: “...Шәхсијјәт тохунулмазлыгы - бу чох бөжүк бир идејадыр, лакин о мүвафиг гануиларла низамланмалыдыр, сонсуз азадлыг ола билмәз.”²

Азербайжан парламентинин бу коркәмли хадиминин чыхышы милли азлығлара мүнасибәти вэ инсан һүгуғларына һөкумәтин АДЧ-нин өсас принципләриндән бири кими јәгишләшдирмәк бахымындан мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу гәбилли чыхышлар азербайжанлылары вәһишликдә, ошларын инсан һүгуғларынын позмагда иттиһам едәмләрә лајигли чаваб иди, Азербайжанда идарәчилијин башында дуран зијалыларын Азербайжан идејасыны лајигинчә мүдафнә етдијини вэ бу мөгамда анчаг вэ анчаг дүија демократик тәчрүбәсиндән чыхыш етдикләрини көстәрирди.

Азербайжан милләтинин тәшәккүлүшә көклү һадисәләр һәлә кечән әсрдә баш вермиш, бу әсрин әввәлиндә мә’нәвијјатда, иғтисади һәјәтда, сијасәтдә күчлү тәрәғти мүшаһидә едилмишди. Азербайжанлы депутатларын Дәвләт Думасында миссијалары мәтбуатда вэ мәдәнијјәтдә сычрајыш, бир чох зијалыларын сијаси һәрәкатларда, хүсусан 1905-1907-чи иләр рус ингилабында вэ 1905-1911-чи иләр Иран ингилабында иштиракы шүүрда күчлү тәбәддүлат ојатмыш, истиглал мәфкурәсинин милли мәнлијинин дирчәлишинә күчлү тәкан вермишди.

---

1. Газ. Азербайджан, 11 апрел 1919 г.

2. Јенә орада.

Милләтнин адыдан вә дилиндән /Гафгаз мүсәлманлары, Гафгаз түркләри, татарлар вә с./ асылы олмажараг милләтин формалашмасы зәрури вә лабүд бир просесс иди. Буну көркәмни јазычы вә сijasи хадим Јусиф Вәзир Чәмәнзәмнини 1918-чи илдә јаздыгы китаблардан бириндә әтрафлы изаһ етмишди. “Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?” адлы әсәриндә мүәллиф јазырды: “Азәрбајчан чох давалар вә чох милләтләр корүб вә һәлә дә һәјатымыза бир тә’сир бурахмамыш олмајыб. һал-һазырда биз тарихи пилләләрдән кечиб, миһговға көрәндән сонра ујушуб, сабит бир шәкил алмышыг. Бөјүк түрк милләтинин бир шә’бәсини тәшкил еләјирик. Милләтә мәхсус бир чох амилләрә дәхи маликик: ајрыча дилимиз, адәт вә гандәмиз вә әдәбијјатымыз вар. Әсрләрлә рәјасәтпәрвәр һаким даирәләр тапдағы олан халгтымыз һәмишә мәдәни һәјатында давам едиб, миһли симасыны итирмәјиб. һәтта Иранын чазиб нәфсләри, руслугун дәһшәтли зәрбәләри түрклүјүмүзү мәһв едә билмәди: ширин дилимиз вә әдәбијјатымыз саламат галды.”¹

Хатырладырыг ки, Азәрбајчан халгынын миһли өзүнүдәркиндә јени дөврдә А.Бақыхановдан тутмуш М.Ә.Сабир вә Мирзә Чәлилә гәдәр јарадычы зијальлар бөјүк рол ојнамышлар. Јә’ни артыг АХЧ гуруларкән миһләт өзүнү, әсл-нәсәбинни, көркәмли адамларыны таныјырды. Миһли идарәчилији дә миһли мәфкурәнин тәзаһүрү кими гәбул едирди. Лакин сосналист идејаларынын бу мәсәләдә миһләтә позучу тә’сир дә гејд олунамалыдыр.

АХЧ мүрәккәб вә кәркәни етносијаси вәзијјәтә бахмажараг Азәрбајчан тәрәфи даим дөјәрли тәшәббүсләрин, һәјати тәклифләрин дашыјычысы олмушдур. Елим вә мәдәнијјәт саһәсини көтүрәк. Арадакы етник мүнәпншәјә бахмажараг Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1919-чу илин јазында Загафгазија университетинин ачылмасы тәклифи илә чыхыш етмишди. Бу тәклифә Күрчүстан һөкүмәти разылыг вермиш, лакин Ермәнистан тәрәфи буна разы олмамалыды.

АХЧ бир чох тәшәббүсләринин дә тәрәфдары олмушдур. Гәрибәдир ки, иһши 90-чы илләрдә тарих тәкрар олунар. Ермәнистан даим тәчавүз вә ишғал тәрәфдары, Азәрбајчан исә бир биринин әрази бүтөвлүјүнә һөрмәт етмәјин тәрәфдары кими чыхыш едир. Н.Ју-

1. Ј.В.Чәмәнзәмнини. Харичи сijasәтчимиз. Б,Азәрнәшр, 1993, сәһ. 6.

сифбәли Азербайжан парламентиңдә бу мәсәлә илә шә әлағәдар дејрди:

“Биз инанырыг ки, бизим кими ермәниләр дә динч јанашы јашамаға чан атачағлар, чүнки Загафгазија республикаларының кәләчәји онларын динч вә сәмини гаршылығлы мүнәсибәтләрниңдән асылдыр, бу исә јалныз гаршы тәрәфин гануни һуғуғларына гаршылығлы һөрмәт етмәклә мүмкүндүр”.¹

Беләликлә, Гафгазда етносијаси вәзијәтнин барышмаз бир истигамәтә јөнәлмәси рекионда ситуасијаны кәркишләшдирсә дә дахили сабитлик тамамилә бәргәрар олмушду. Хүсусән Гарабагда гијам јатырылдығдан сонра бир чох дахили проблемләри һәлл етмәк имканы јаранды. Гејд едәк ки, азербайжанлыларын етник мүнәгишәјә чәлб едилмәси дахили вә харичи гүввәләрин әмәлиәри нәтичәсиндә мүмкүн олмушду /тәәссүф ки, 80-90-чы илләрдә дә белә олду/.

Ејни заманда АХЧ дөврүндә халғын кечирдији сарсынтылар милли шүүрун вә өзүнүдәркин инкишафына күчлү тә’сир кәстәрирди, ону өз гүввәләрини сәфәрбәр етмәјә, дахили вә харичи тәчавүзә гаршы јөнәлтмәјә мәчбур етди.

1917-18-чи илләрдә, еләчә дә АХЧ дөврүндә милли зијальларын халғ арасында апардығы күчлү ајдынлашдырма иши, гаршыда дуран вә һәр бир вәтәндаша дәхли олан вәзифә вә мәгсәдләрин изаһ едилмәси Азербайжан түркләринин шүүрунда о вахтадәк бир чох гаранлығ мәсәләләрин /милли мүәјјәнлик вә тарихи тәле илә бағлы мәсәләләр/ ачылмасына шәраит јаратды.

Јусиф Вәзирин бу сәһәдә хидмәтинә јухарыда тохунмушуг. Елә һәмин мәгаләсиндә о, милли идарәчилијин вачиблији мәсәләсинә дә тохунмуш вә буну белә әсәсләндирмышды: “Дүнјада һәр бир миллиәтин хошбәхт јашамасына сәбәб аңчағ о миллиәтин өз милли идарәси ола биләр. Милли идарә дә милли торпагда, јә’ни мүәјјән бир өлкәдә бәргәрар ола биләр.”²

Ејни сәпкили идејалары Ө.Ф.Не’манзадәнин “Мән кимәм?” аңлы ессесиндә дә көрүрүк. 1917-чи илин мајында “Гардаш комәји”

1. Азербайджан, 16 апреля 1919 г. N.79.

2. J.В.Чамәнзәмишли. “Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?”, “Харичи сијасәтчимиз” китабында. Б., Азәрнәшр, 1993. сәһ. 8.

мәчмуәсиндә дәрч олуимуш бу јазы Азәрбајчан түркүнә бирбаша мүрачһәтлә јазымышдыр. Јусиф Вәзирин әсәриндә олдугу кими, бурада да халгы өзүнә танытмаг, милли мәһлијини изаһ етмәк өнәм-ли јер тутур. Дини вә дүнјәви өгидәсини хүсуси фәргләндирән јазы-чынын кәлдији гәһәәтләрдән бири беләдир:

“Бу күн ејидән ејијә ганырам ки, дини өгидәдән сонра инсанда доған дүнјәви өгидәләрин биринчиси милләтпәрвәрлик өгидәсидир, ичтимаи фәлсәфәнин баш вәзифәси өзүнү танымаг фәлсәфәсидир, милләтини билмәк елмидир.”¹

Азәрбајчан халгынын милли өзүнүдәркинә мүхтәлиф ичтимаи-сијаси, мәдәни, мә’нәви-психоложи вә с. амиләрини тә’сири олмушдур. Өнчә ону гејд етмәк вачибдир ки, Азәрбајчан өз тарихи-чографи мөвгејинә кәрә Авропа вә Асијанын, Шөрглә Гәрбин ајрычында јерләшир, истәр Гәрб дүнјасында, истәрсә дә Шөрг әләминдә кедән просесләр бурада әкс-сәда тапыр, тогушур, ујушур, өзүнәмәхсус сијаси мә’нәви иглим јаралыр. Тәбини ки, Русија импе-ријасы дагылыздан сонра гоншу Күрчүстанда вә Ермөнистанда, Украјнада вә Шимали Гафгазда кедән мүбаризә артыг Азәрбајчан-да истиглал һәрәкатыны тәшкил едәрәк јөнәлтмәкдә иди.

Дикәр тәрәфдән о да шүбһәсиздир ки, Азәрбајчан түркләринин бир милләт кими формалашмасы јухарыда гејд етдијимиз амиллә-рини тә’сири нәтичәсиндә баша чатмышды. Бә’зи тәдгигатчылар гејд едирләр ки, бу вахт һәтта Азәрбајчанын үмуммилли идеолокијасы һазыр иди. Тарихчи И.Исмајылов һәмин идеолокијаны милли бир-лик идеолокијасы кими тәгдим едәрәк јазыр: “Азәрбајчанын милли бирлик идеолокијасынын әсаслары 1918-чи ишдә АХЧ-нин гурулма-сы әрәфәсиндә артыг формалашды”.²

Мүстәгиллијин сонракы ики или әрзиндә бу идеолокија демок-ратик мәзмула, идарәчилијә чәмијјәтин бүтүн сијаси гүввәләрини чәлб етмәк, дүнјәви дөвләтчилик ән’әнәләри јаратмаг сә’јләри илә зәһкишләшди. Буну АХЧ-нин бүтүн тарихи, сијаси мәдәни-мә’нәви

1. Ө.Ф.Не’манзадә. “Мән кимәм?”. Сечкимиш әсәрләри.

Б.Јазычы, 1992.сәһ. 269.

2. И.Исмајылов. Милли бирлик идеолокијасы. “Халг гәзети”, 28 октјабр 1994-чү ил.

тәчрүбәси, кечирдији ислаһатлар вә демократик дәјишикликләр тәсдиг етмәкләдир.

Көрүндүҗү кими артыг АХЧ-нин с'ланы әрәфәсиңдә азәрбајчаңлыларың милли өзүнүдәрки кифәјәт гәдәр формалашмыңды вә Азәрбајчаң зијалыларыңың јетирмәси олан АДЧ дөврүңдә дә бу өзүнүдәрк харичи вә дахили дүшмәнләрини тәзјиги нәтичәсиңдә даһа да мөһкәмләңди. Милли дөвләтчилик, милли демократија вә инсан һүгүглары саһәсиңдә АДЧ дөврүңдә әлдә сдилән наилијјәтләр артыг милли өзүнүдәркиңи дүңја сивилизасијасына гошулан јени фазасыңдан, мүкәммәл милли-сијаси сәвијјәдән хәбәр верир.

ВАГИФ АРЗУМАНЛЫ,

филолокија елмләри доктору, профессор

МИРЗӘЧАН КҮЛМАЛЫЈЕВ,

филолокија елмләри намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ВӘ МИЛЛИ МӘДӘНИЈЈӘТИМИЗИН ИНКИШАФЫ

Халгымызың тарихиңдә бөјүк демократик дәјишикликләр Азәрбајчаң Халг Чүмһуријјәти илә бағлыдыр. 1918-чи ил декабрың 7-дә өз ишинә башлајан парламент Азәрбајчаның милли-демократик гүвәләриниң бирләшдирирди. Парламентин ачылышында демократик һәрәкатың бөјүк лидери Мәммәд Әмин Рәсулзадә чыхыш едиб партија фраксија вә груп мәнсубијјәтиңдән асылы олмајараг бүтүн парламент үзләрини вәтән гејрәтини вә милләт тәәссүбүнү һәр шејдән уча тутмаға чағырды.

Милли мэдәнијјәт јалныз милли дөвләт дахилиңдә, демократик шәрантдә инкишаф едә биләр. Чаризмин узун мүддәт халгымызы әсарәт алтына алмасы милли шүрүмуза, милли мэдәнијјәтимизин инкишафына да бөјүк зәрбә вурмушду.

Азәрбајчаң Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасы илә халгымызың гаршысында милли мэдәнијјәтимизин инкишафы үчүн кениш имканлар ачылды. 1918-чи илиң 28 мајында јаранан Милли Шураның

е'лан етдији 6 мәшһур принципләрдә Азәрбајчан Республикасынын халг республикасы олмасы, милләт, мәзһәб, синиф вә чинсищән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашларын һүгүг бәрәбәрлији е'лан едилди.

Бәјаннамәнин 5-чи маддәси биләваситә милли мәдәнијјәтимизин инкишафы илә бағлы иди. Орада дејилди: Азәрбајчан Халг Республикасы әразиси дахилиндә јашајан бүтүн милләтләрә сәрбәст инкишаф үчүн келиш мејдан ачыр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин лидерләри олан Мәммәд Әмин Рәсулзадә мәрбуат азадлығыны милли мәдәнијјәтин инкишафы үчүн мүһүм шәртләрдән бири һесаб едилди. Мә'лумдур ки, Милли һөкүмәт мејдана кәләнә гәдәр Чар Русијасында Азәрбајчанда мәрбуат азадлығы јох иди. Ана дилиндә јазыб охумаг бөјүк чәтиликләрлә гаршылашырды. Нәшр олунун гәзет вә журналлар чидди сензура манәсинә раст кәлирди. Мәммәд Әмин Рәсулзадә белә һесаб едилди ки, милли мәдәнијјәтин сәрбәст инкишафы үчүн мәрбуат азадлығынын бөјүк әһәмијјәти вар.

Һәлә 1907-чи илдә "Тәкамүл" гәзетиндә дәрч едилдији "Беш һүрријјәт" адлы мәгаләсиндә јазырды: "икинчи" һүрријјәти-мәрбуат, јә'ни һәр кәс һәр бир шеји тәләб етмәјә мухтар олсун вә һәр кәс бир вәһлә она манәәчилик етмәсин. Хаһ дөвләт вә хаһ гејриләри. һүрријјәти-мәрбуат бәрәсиндә чох данышмаг лазым дејилди, чүнки бир шәхс һаман шеји кағыза да јазачаг, дилиндә дә дејәчәкдир."¹

Мәгаләдә кәстәрилән һүрријјәти-кәлам /јә'ни сөз азадлығы/ вә һүрријјәти вичдан /јә'ни вичдан азаллығы/ да милли мәдәнијјәтин инкишафына тәкан верән принципләр иди.

Мә'лумдур ки, "Мүсават" партијасы Азәрбајчан милли һөкүмәтинин парламентиндә һаким партија иди, бу партијанын програмы һөкүмәтин социал инкишафы кими гәбул едилмишди. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти һагтында бир чох тәдгигатларда тәәссүфләр олсун ки, партијанын програмы һагтында бәһс едилди. Һалбуки, орада ичтимаи-социал һәјатын бир чох саһәләри кими милли мәдәнијјәтин инкишафы һагтында да партијанын өз бахышы вардыр. Түрк

1. "Тәкамүл" гәзети, N 6, 27 январ 1907-чи ил.

демократик “Мүсават” партијасынын 1917-чи ил 26 октябрында партијанын биринчи гурултајында гәбул едилмиш програмда ажрыча халг тәһсил бөлмәси вар иди. ¹

Програмын киришиндә партија е’лан едирди ки, бәшәријјәтин сә’ји мәдәнијјәти инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Үмүмбәшәри милли мәдәнијјәтләр ажры-ажры милли мәдәнијјәтләрин мәчмуушдан мејдана кәлир. Бунун үчүн исә һәр шејдән әввәл, мәдәни довләт јаратмаг тәләб олуур. Програмда дејилирди: “Әкәр белә бир факт инкар едилмәздирсә ки, үмүмбәшәри мәдәнијјәт ажры-ажры милләтләрин мәдәнијјәтинин мәчмусудур, онда е’тираф етмәк лазымдыр ки, ән нормал вә аглаујгун довләт милли довләтдир, она кәрә ки, нә мүстәпилијә, нә милли автономияја һанл олмајан һеч бир милләт өз мәдәнијјәтини вә азадлығыны горумаг игтидарында дејил.”²

Кәстәрилирди ки, милләт елә бир чәмијјәтдир ки, онун биркә әдәбијјаты, дили, мәдәнијјәти вардыр.

“Мүсават” партијасы програмында е’лан едирди ки, миллијјәтиндән, чинсиндән әгидәсиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашлар тәһсил алыб мәдәнијјәтдән фајдалана биләр, тәһсил там азадыр. Кәстәрилирди ки, али мәктәб тәһсили мүстәгилдир.

Бу о демәк иди ки, тәһсил мәсәләсиндә вә дахили мәсәләләрдә али тәһсил мәктәбләри тамамилә сәрбәст идиләр.

Буидан башга али мәктәбләрдә мәдәнијјәти халг арасында јаймага там сәрбәстлик верилрди, бурада һәр чүрә мансә јолверилмәз һесаб едилрди. Јерли идарәетмә органлары тәһсили вә мәдәнијјәти јаймагда тамамилә сәрбәст олмалыдырлар. Илк вә али тәһсил мәчбури вә пулсуз һесаб едилрди. Јерли идарәетмә органлары һәр васитә илә үмүмтәһсил мәктәбләрини кенишләндирмәлидир.

Програмда ана дилинин инкишафына хүсуси дигтәт верилрди. Али мәктәбдә тәһсил Азәрбајчан дилиндә апарыымалы иди. Азыгда галан милләтләрин дилинә дә хүсуси дигтәт верилрди. Мәсәлән, кәстәрилирди ки, һәр һансы мухтар вилајәтдә орта тәһсил о

---

1. Програмын мәтнн үчүн бах: А.Балаев. Азәрбајджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, 1920, стр. 81-82.

2. А.Балаев. Азәрбајджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, стр. 81.

дилдә апарымалыдыр ки, јерли әһали әксәријјәт тәшкил едир. Бундан әлавә хүсуси олараг гејд едилир ки, әкәр бир мәктәбдә азылында галан халглардан олан тәләбәләр 40-а гәдәр олса тәһсил онларын дилищә апарымалыдыр. Гејд едишмәлидир ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти мә'лум сәбәбләр үзүндән бир чох мәдәни тәдбирләрн һәјата кечирә билмәди, бир чох тәдбирләр дә кағыз үзәриндә галды. Лакин гыса вахтда Милли һөкүмәт чох иш кәрә билди. Тарихи шәрант өлверишсиз олмасы дедиклә биз республиканын дахили вә харичи вәзијјәтини нәзәрдә тутуруг. Дахилдә ајры-ајры позучу гүввәләр, о чүмләдән Гарабагда вә Нахчыванда ермәни гулдурлары, харичдә исә Деникин тәһлүкәси имкан вермирди ки, АХЧ милли мәдәнијјәтин ишкышафына һәртәрәfli дигтәт јетирсин. Лакин буна бахмајараг гыса вахтда онун кәрдүјү ишләр сүбут едир ки, милли һөкүмәт бу сәһәдә хејли тәдбирләр һәјата кечирә билмишләр. Бу тәдбирләрдән ән гүјмәтлиси ана дилиндә дөвләт дили е'лан едилмәси иди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин рәһбәрләрн бслә һесаб едирдиләр ки, бүтүн идарә, дәфтәрхана, каркүзарлыг иши түркләшдирилмәлидир, јә'ни азәрбајчанлылашдырымалыдыр. Милли һөкүмәтин фәал хадимләринщән бири Мирзә Бала Мәммәдзадә јазырды: "Маарифә кәлишчә, мәктәбләрн мүмкүн гәдәр тез түркләшдирмәк үчүн тә'сис олунан тәртиб вә тәрчүмә чәмијјәти тәрәфищән ибтидан вә орта мәктәбләр үчүн дәрс китаблары тәртиб вә нәшр едилмиш: мөвчуд орта мәктәбләрнн бир гисми миллиләшдирилмишдир."¹

Мирзә Бала Мәммәдзадә даһа сонра јазырды ки, Азәрбајчан дилищә мүәллимә бөјүк еһтијач олдуғу үчүн Түркијәдән 50-јә гәдәр мүәллим дә'вәт олунмушду. Республиканын бир чох јерләриндә киши вә гадын мәктәбләрн ачылымышды. Милли һөкүмәт бунула кифәјәтләнмәјәрәк мүхтәлиф ихтисаслары газанмаг үчүн Авропаја охумаға хејли адам кәндәрмишди, даһа дәгиг 100-дән јухары тәләбә кәндәримишди.

---

1. М.Б.Мәммәдзадә. Азәрбајчан истиглалы вә "Мусават" /мүстәгил нәшр/ сәһ. 17.

Милли һөкүмәттин вачиб тәдбирләриндән бири дә бу иди ки, миллиләшдирилмиш вә миллиләшдирилмәмиш орта мәктәпләрдә өз милли тарихини тәдрис етдирмәјә башлады. Чар һөкүмәтинин руслашдырма сijasәтиндән бири дә бу иди ки, мәктәпләрдә милли тарих, әдәбијат кечилмирди. Беләликлә, милли мәдәнијjәтин, милли шурун инкишафына бөјүк зәрбә дәјмиш олурду.

Милли һөкүмәт бушан башга маарифи кенишләндирмәк үчүн кәңиләрдә педагожи курслар ачмышды. Түрк дили рәсми олараг дәвләт дилин е'лан едилмишиди. Түрк-Азәрбајчан дилин гануниләшдирилмиш шәкилдә бүтүн мәктәпләрдә кечилирди. Рус дилиндән јалныз мүвәтәти, кечиш дөврү үчүн истифадә едилирди. Белә бир чәһәт дә гәјд едилмәлишир ки, парламентдә мүзакирәләр Азәрбајчан дилиндә едилирди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријjәтинин маариф-мәдәнијjәт сահәсиндә көрдүјү ән бөјүк тәдбирләрдән бири Бақыда Дөвләт Университетинин тәшкили иди. Узун мүддәт бир сәһв фикир һаким иди ки, Бақы Дарүлфүнуну Бақы Халг Комиссарлары Совети јаратмышды. Лакин инди јени-јени фактларын мејдана чыхмасы сүбүт етди ки, Бақы Халг Комиссарлары Совети халг маарифи вә мәдәнијjәти сահәсиндә бә'зи гәрарлар гәбул етсә дә онун чохуну һәјата кечирә билмәди. Бақыда Университетин ачылмасынын сәбәбләрини шәрһ едән мүхтәлиф фикирләр вардыр. Белә фикирләрини јайылмасына сәбәбләрдән бири дә Дарүлфүнунун тәшкилиндә миллијjәтчә азәрбајчанлы олмајан кадрларын әсас рол ојнамасы иди. Мәсәлән, онун јаранмасында миллијjәтчә рус профессору В.И.Разумовскинин фәалијjәти чох олмушдур. Оун вердији мә'луматдан бу елм очағынын јаранмасынын бир чох чәһәтләри ајдын олур. В.И.Разумовски јазырды: "1917-чи илин јайынын сонуша Тифлиسدә шәһәр думасы Русија халг маариф назириндән тәләсик олараг Тифлис рус университети үчүн ләјиһә вә смета тәртиб етмәк үчүн телеграм алды. Бу иш ики ајадәк чәкди. Бизим ишин сонуна јахын Гафгаз Русијадан ајрылды. Јүрчү, ермәни вә түркләрдән ибарәт гарышыг дәвләт јаранды. Халг Маариф Комиссары бакылы — Фәтәли — хан Хојски иди. Биз бу һөкүмәтә Тифлиسدә Рус Университети тәшкил етмәк үчүн тәклифлә мүрачиәт етдик. Назир хан Хојски бизи динләди. Гаф-

газда Рус Университети ачылмасына рәғбәтини бишдирди. Лакин бу-
пулла жанашы олава етди: нә үчүн мәһз Тифлиседә, Тифлиседә поли-
техникум вар. Инди дә күрчү Университети? Бәлкә Бакыда Универ-
ситет тәшкил етмәк даһа јеринә дүшәр? Бу, Бакыда Университет
ачмаг үчүн илк реал тәшәббүс иди.”¹

В.И.Разумовски илә Ф.Хојскинин бу сөһбәтиндә бә’зи мәсәлә-
ләр ајдыллашыр. Иәр шәјдән әввәл гејд етмәлијик ки, В.И.Разу-
мовскинин Университетин тәшкилиндәки фәалијјәти шиширдилир.

В.И.Разумовскинин дедијинә қорә Ф.Хојски “Рус Университетини-
нин” ачылышыны истәмишдир. Әлбәттә, белә бир иддија инанмаг
чәтиндир. Мәсәлә бурасындадыр ки, В.Разумовски вә онун һәмфи-
кирләри Азәрбајҗанда мәһз “Рус Университетини” ачмаг истәјирди-
ләр. Азәрбајҗан һөкүмәти Разумовскинин фикрини билсә дә Бакы-
да Университетин ачылмасына разылыг верди. Одур ки, Тифлиседә
олаң Разумовскинин үнванына Азәрбајҗан һөкүмәти маариф нази-
ринин мүавини Шаһтахтинскинин адында белә бир телеграм ву-
рулмушду: “Тифлис. Загафғазия Университетинин ректору, про-
фессор Разумовскијә. Азәрбајҗан Республикасынын һөкүмәти 8 ап-
рел тарихли гәрары илә Бакыда 1919-1920-чи дәрс илиндән Уни-
верситет ачмагы Халг Маариф Назиринә һәвалә етмишдир...”

Азәрбајҗан һөкүмәтинин Загафғазия Университети нүмајәндәлә-
ринин кечмиш халг маарифи назирин илә сөһбәтиндә гејд олунан
шәртләр әсасында, Бакы шәһәриндә тә’сис етдији Университетин
тәшкилини өз үзәринизә кәтүрмәјиниз ирича едирәм. Разылыг вс-
рәчәјиниз һалда сизин кәлишиниз кәзләјәчәјәм. Халг маарифи на-
зирлијинин идарә башчысы Шаһтахтински.”²

Университетин јаранмасындан бәһс сдән бир мәгаләдә онун илк
ректору Разумовскинин хидмәти шиширдилмиш шәкилдә тәгдим
едилир,³ белә бир чәһәтә дигтәт јетирилмир ки, Разумовски вә онун
һәмфикирләринин нијјәти һеч дә Азәрбајҗан халгынын сәвијјәсини
јүксәлтмәк олмамьшдыр.

1. Бах: “Азәрбајҗан кәңчләри”, 18 мај 1989-чу ил.

2. Бах: “Азәрбајҗан кәңчләри” гәзети, 18 мај 1989-чу ил.

3. Јенә орала.

Университетин В.И.Разумовски вә onun һәмфикирләринин арзулары шәклиндә јаратмаға гаршы е'тиразлар олмушдур. Чох тәәссүфки, ады чәкилән мәгаләдә бу чәһәт башға сәпкидә шәрһ едилмишдир. 1919-чу илдә мүсәлман зијальяларынын гәбул етдији гәрарда дејилрди: "Азәрбајчан пайтахтында нәзәрдә тугулан дарүлфүнунун ачылышы әлејһинә ашағыдакы мүлаһизәләрә кәрә е'тираз едилсин: өввәлә, рус дилиндә дарүлфүнун мүтләг сурәтдә өз фәалијјәт мәркәзинә чевирәчәкдир вә ачылышындан сонра дәрһал өзүнүн мухтаријјатына әсасланараг... әлини ваһид Русија јаратмаг истәјәнләрә узалачагдыр. Она кәрә дә чәкилән бөјүк хәрчләр Азәрбајчан кәнчләринә зәрәрдән башға һеч бир шеј вермәјәчәкдир. Икинчиси, рус дилиндә дарүлфүнун ачылса миллиләшмиш орта мәктәб тәбии олараг гапанар." ¹

Бу сөzlәрдә мүәјјән һәгигәт вар иди. Университет тәшкил олунан кими онун ректору Разумовски, Дубровски, Ишков, Левин, Ситович кими гејри-азәрбајчанлылар вәзифә тутдулар. Университетин профессор-мүәллим һеј'әтинин әксәријјәти башға милләт нүмајәндәләри идиләр. 1.094 тәләбәдән тәгрибән 300-ү азәрбајчанлы иди. Јухарыда гејд етдијимиз Университет һагтында јазылан мәгаләдә онун ректорунун азәрбајчанлы олмамасы да дүзкүн изаһ едилмир. Һалбуки, ректор вәзифәсинә ләзиг азәрбајчанлы зијальялар вар иди. Белә бир чәһәт дә гејд едилмәлидир ки, һәрчәнд Университетин илк нizamмәсиндә дејилрди ки, дәрсләр бүтүн факултәләрдә мәчбури шәкилдә Азәрбајчан дилиндә кечирилмәлидир. Лакин јухарыда гејд етдијимиз кими тәләбәләрин әксәријјәти гејри-азәрбајчанлылар иди. Тәбнидир ки, белә шәраитдә Азәрбајчан дилинин мәчбури тәтбиғи мүмкүн дејилди. Әлбәттә, бу гејд етдијимиз мәнфи чәһәтләр Бакыда илк Университетин тарихи әһәмијјәтини һеч дә азалтмыр.

Университетин јарашмасы тарихинин үзәриндә әтрафлы дурмагымызын сәбәби Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин мишли мөдәнијјәтимизин инкишафы үчүн көрдүјү тәдбирләрин сырасында Университет хүсуси јер тутур, чүнки онун ачылмасы бөјүк елми-мәдәни, ејни заманда социал-сијаси һадисә иди. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин мөдәни-маариф сәһәсиндә көрдүјү бөјүк ишләр һагтында тә-

1. "Азәрбајчан кәнчләри", 18 мај 1989-чу ил.

сəввур əлдə етмək үчүн онун коркəмли лидери Мəммəd Əмин Рəсулзадəнин ашағыдакы фикирлəринə дигтəт јетирмək кифəјəтдир: “Маарифə кəлинчə мəkтəблəri бир ан əввəl тјрклəшдирмək үчүн тə’сис олунан тə’лиф вə тəрчүмə энчүмəни мə’рифəтлə мəkатиби-ибтиданјјə вə е’дадијјəјə мəхсус дəрс китаблары тə’лиф вə тəб едилмиш, мөвчуд е’дадијјəтлəрдən бир гисми миллилəшдирилмиш, мəмлəkəтин мұхтəлиф јерлəриндə 7 дарүлмүллимин вə бир дарүл-мүллимат күшад едилмиш Бакы дарүлфүнуну тə’сис олунмуш, мұхтəлиф хүсусијјатда али тəһсил кормək үзрə һөкүмət һесабына јүзэдək гəриб тəлəбə мұхтəлиф Аврoпа мəркəзлəринə кəшəрил-миш, Тјркијəдən əллијə гəдөр гəриб мүəллим вə мүəллимə чəлб олунмуш, кəјлəрдə ибтидан маарифин тə’лими вə маарифи-үмүмиј-јəтин төвсифи үчүн мүвəјтəти педагожи курслар тə’сис етмиш, мил-лилəшдирилмиш вə даһа миллилəшдирилмəмиш олан мəkтəб е’да-дијјəтдə рус тарихи дəрсинин јеринə үмүми тјрк тарихи əвəз еди-лэрək тјркчəнин бүтүн мəkтəблəрдə тəдриси мəчбуријјəти-гануниј-јə тəһтинə алынмышды”.¹

Азэрбајчан Халг Чүмһуријјəтинин мədəни-маариф сահəсиндə кордјүү əсас тəдбирлэр Милли һөкүмəтин лидеринин јухарыда ми-сал кəтирдиймиз сөзлəриндə өзүнүн јыгчам ифадəсини танмыш-дыр. Бир чох мəнбəлəрдə Азэрбајчан Халг Чүмһуријјəтинин кордү-јү тəдбирлэр һагтында мə’лумат верилир. Бу чəһəтдən узун мүддət “тамамилə кизли” грифи илə архивлəрдə сахланылан, мүəллифи тəхминən мүəјжəнлəшдирилмиш “Азэрбајчан фачиəsi” əсəриндə мə’лумат верилир. Əсэр АХЧ-нин гыса фəалијјəтинлən бəһс едир. “Һөкүмəтин фəалијјəти вə өлкə һəјатынын бəрпасы” фəслиндə Азэрбајчан Халг Чүмһуријјəтинин мədəни-маариф сահəсиндə кор-дүјү тəдбирлəрдən бəһс едир. Əсəрин мүəллифинин вердији мə’лу-мата корə 1919-чу илдə Азэрбајчан Халг Чүмһуријјəтинидə 23 дөв-лэт орта мəkтəби вар иди. Бунларда 9611 тəлəбə охујурду ки, бун-лардан 3115-и азэрбајчанлы иди. Бакыдакы бир иччə мəkтəбдən башга бүтүн мəkтəблэр миллилəшдирилмишли. Республиканын 8 нөгтəсиндə гадын, киши гыса курслары ачылмышды. Һэр курслар-да 50 нəфэр охујурду. Азэрбајчан дилиндə дəрсликлэр бурахмаг

1. М.Ə.Рəсулзадə. Азэрбајчан Чүмһуријјəти. Бакы, Елм, 1990, сəһ.56.

үчүн хүсуси комиссија жарадьымышды. Бундан өлаво Түркијэдән дәрслик вә башга китаблар да кәтирилмишди. Бакыда фәһлөләр үчүн хүсуси дини курс ачылымышды ки, орада 200 нәфәр охујурду. Республикада 15 пешә мөктәби вар иди. ¹

Адәтән Совет тарихшүнаслығында Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин мөдәни-маариф саһәсиндә көрдүјү иши көздән салмаг үчүн чидди чәһдләр көстәрилмишдир. Белә “тәдгигатларын” бириндә дејилир: “халг маарифи вә сәһијјә үзрә парламент јалныз реалны мөктәбин ачылымысы вә ушаг багчасынын јарадылмысы, Түркијэдән кәлән мүәллимләрин әмәк һаггына өлаво 50 % верилмәси вә университетин ачылымысы мөсәләсини мүзакирә етмишди. Парламентдә университетин ачылымына е’тираз едәнләр дә тапылды. “Әһрап” фраксијанын үзвү һәтта деди ки, “Университетә чох да еһтијачымыз јохдур, она көрә ки, јарадылан университет Азәрбајчан түркләринин тәләбләринә чаваб вермир”. ²

Бу сөзләр башдан-ајаға тәһриф иди.

Мәгаләмиздә ајры-ајры мәнбәләрдән, мо’төбәр шәхсләрин чыхышларындан кәтирдимиз фактлар бу иддианын әсассыз олдуғуну сүбут едир. О ки галды университетин јарадылмысы барәсиндә е’тираз, бу һагда мәгаләмиздә бәһс едилмишдир. Е’тираз едәнләрин мүәјјән һаглы әсаслары вар иди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти вә милли-мөдәнијјәтимизин инкишафындан данышаркән Азәрбајчан әдәбијјатында, зијалы даирәләриндә кедән о дөвркү просесләрдән бәһс етмәк лазымдыр. Шүбһәсиздир ки, ғыса вахтда әдәбијјат /чәми ики илдә/ функцијасыны јеринә јетирә билмәзди.

Баш верән һадисәләрин бәдин әкси үчүн хејли вахт лазым иди. Лакин буна бахмајараг биз мүәјјән мө’нада, әдәбијјатымызын милли мөдәнијјәтимизә төһфәсиндән даныша биләрик. Һәр шејдән әввал белә бир чәһәт гејд едилмәлидир ки, Халг Чүмһуријјәтиндә реаллашмыш азадлыг идејасы Азәрбајчан шаир вә јазычыларын әсәр-

1. Бах: “Хәзәр” журналы, 1990, N 3, сәһ. 75-76.

2. Дж.Б.Гулнев, Борьба Коммунистической партии за осуществлении Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970, стр. 102.

ләрində өз бəдин əксини ташмышды. Əдəбијатда һәр шејдән əв-
вəl, халғын хиласынын бүтүн јоллары мəсələси гојулурду.

Бөјүк һүрријјет шаири Мəһəммəd һади јазырды:

“Һəгити арзумуз низами-һали миллэтдир.

Мəсанмиз бүтүн мəсфури-истикмали миллэтдир.

Əсаси - фикримиз тə’мин истигбалы миллэтдир.

Үрəкдə бəслənən амалымыз игбали-миллэтдир.

Јеканə нөгтеји-мəтлəб истигбали-миллэтдир.¹

М:Һадинин бу ше’риндə ифадə олунмуш идеја о дөвркү бүтүн Азəрбајчан əдəбијатынын, зијальиларынын амалы иди. Милли мəф-
курəнин формалашмасында бу дөвркү гəзет вə журналларын бөјүк
хидмəти олмушдур, мəтбуатда тəблиг олунан фикирлəрин əсасыны
“Түрклəшмək, исламлашмаг вə мұасирлəшмək” принциплəri тəш-
кил едирди. Бу дөврдə милли мəдəнијјəтин инкишафында əвəзсиз
хидмəти олан шөхсијјəтлəрдən бири Мəммəd Əмин Рəсулзадəдир.
Оун “Игбал”, “Дирилик”, “Ачыг сөз”, “Истиглал” вə “Азəрбајчан”
кими мəтбуат оргашларышакы мəгалə вə чыхышлары мəдəни һəј-
та бөјүк тə’сир кəстəрмиш, милли мəдəнијјəтимизин инкишафына
тəкан вермишдир.

М.Ə.Рəсулзадə өз јазыларында кəнч нəсли милли мəдəнијјəтə,
милли шүүра јијələнмəјə чагырыр, белəликлə, милли мəфкурəнин
формалашмасына əвəзсиз јардым едирди. Оун бу чəһəтдən гижмəт-
ли əсəрлəri чохдур. Бурада олар һаггында бəһс етмəјə имкан јох-
дур. Биз охучуда тəсəввүр олсун дејə оун гижмəтли əсəрлəриндən
бири - “Əсримизин Сијавушу” һаггында бə’зи гejдлəрлə кифајəтлə-
нəчəјик. Бу əсəр өз формасына кəрə чох орижиналдыр. Оун мү-
əллифи əдəбијаты, сənəти, тарихи дə јахшы билирди, мүəллиф
мұасири олдуғу Азəрбајчанын ичтиман-сијаси, мəдəни һəјатыны
тəһлил вə тəсвир етмək үчүн чох орижинал тарихи бир мұгајисəјə
өл атыр: дунја шөһрəтли “Шаһнамə”дə Сијавуш образы мүəллифин
руһуна даһа јахын олдуғу үчүн оун дили илə өзүнүн азашлыг мəф-
курəсини вермишдир. М.Ə.Рəсулзадə Азəрбајчан Халг Чүмһуријјə-
тиндə мənфур чар режиминдən сонра əсл демократик аб-һаванын
јарандыгыны, милли мəдəнијјəтин, демократијанын инкишафы үчүн

1. “Фүјүзат” журналы, 1906, N 1.

Һәр чүр шәраит җарашдыгыны көстәрәрәк җазырды: “Мә’суд бир һәҗатын анчаг һүрриҗәт илә һасил олачагыны Азәрбаҗчан Чүмһуриҗәти һөкүмәти өзүнә изи веришмәсини истәмниши. Бурада сөз азашлығы, мәтбуат азадлығы, вичдан азадлығы, о дәрәчәҗә чатмышды ки, саники “Ким диләрсә, сөҗлә көлсин, ким нә истәрсә сөҗләсин, јохдур бизим дәркахын гапысы, гапычысы.” - тә’рифни бунуи һаҗтында сөҗләнишишир.

Һәр кәс нә истәҗәрсә сөҗләҗәр, охуҗар, җазарды. Миллиәтин һәр партијанын өзүнәмәхсус тәшкилаты вә гәзети варды. Бу гәзетләр әксәрән һөкүмәти тәнгид вә мүбаһисәләрлә мәшғул олдуглары һалда, һөкүмәт ошлара гаршы бөҗүк дөзүм вә сәбр көстәрәди”.¹

Бу дөврүн әдәби һәҗатынын башга нүмајәшәләри дә М.Һади, Ч.Чаббарлы, Ә.Чавад, Әли Јусиф, гардаш түрк әдәбијјатынын нүмајәндәләри Рөвшән Әшрәф, Ибраһим Шакир, Ариф Үрјан вә башгалары өз әсәрләри илә әдәби һәҗатда фәал иштирак едир, милли шууруи формалашмасына җардым едирдиләр. Бу дөврдә ше’рини мөвзусу даһа да конкретләшир: вәтәнин тәрәннүмү, милли истиглалын тәрәннүмү күчләнир. Әлбәттә, бу илләрини поезијасы ејни сәвијәлә дејилдир. Лакин руһ јүксәклији, вәтәнпәрвәрлик бу поезијанын әсас чөһәтидир. Бу дөврүн ән парлаг шаири Әһмәд Чавад иди. О, бөҗүк Азәрбаҗчан бәстәкары Ү.Һачыбәјовла бирликдә “Азәрбаҗчан милли маршыны” җазмышды. М.Ә.Рәсулзадә сонралар 1949-чу илдә мајын 28-дә Анкарада кечирилән конфрансдакы “Азәрбаҗчан мәдәнијјәт ән’әнәләри” ашлы мә’рузәсиндә демишиди: “Ачыг сөз” гәзети ејни заманда заманын руһуна һөкм едән ики шаири дә мүһәррирләри сырасына алмышды. Бушлардан бири “Гошма” вә “Далга” шаири Әһмәд Чавад иди. Әһмәд Чавад даһа зијада һеча вәзни илә лирик парчалар җазыр вә бу лиризминә милли вә сијаси бир һәҗәчан верирди.”

Азәрбаҗчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә милли мәдәнијјәтимизин ишқишафындан данышаркән бөҗүк бәстәкарымыз Ү.Һачыбәјовун хидмәтләринин ајрыча гејд етмәк лазымдыр. О, Милли һөкүмәтдә кедән просесләрини фәал иштиракчысы иди. Бир пешәкар журналист кими дөври мәтбуатымызда милли мәдәнијјәтимизин бу вә

1. М.Ә.Рәсулзадә. Әсримизин Сијавушу. Бақы, 1990, сәһ 34.

ја дикер саһәләри һагтынша мәгаләләрлә чыхыш етмиш, “Тәрәгги, “Һәгигәт”, “Јени Игбал” кими гәзетләрин редактору олмушду. Лакин онун ән мәһсулдар јарадычылыг дөврү ики ил - 1919-чу илдән 1920-чи илә гәдәр Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин рәсми органы олан “Азәрбајчан” гәзетинин редактору олдуғу ишләрә дүшүр. Ү.Һа-чыбәјовун редактор олдуғу ишләрдә “Азәрбајчан” гәзетинин сәһи-фәләриндә милли мәдәнијјәтимизин бир чох саһәләринә аид хејли материал дәрч едилмиш, Милли һөкүмәтимизин бу саһәдә кордүјү тәдбирләр кепниш шәкилдә ишыглапдырылмышдыр.

Ү.Һачыбәјов ән јахшы Азәрбајчан зијалылары илә әл-әлә верә-рәк вәтәнин јүксәлмәси үчүн вар гүввә илә чалышырды. Бир чох шаир вә публисистләр “Азәрбајчан” гәзети әтрафында топлашмыш-дылар. М.Ә.Рәсулзадәнин аловлу публицистикасы, Ч.Чаббарлынын, С.Һүсәјинин әсәрләри, мәгаләләри милли мәдәнијјәтимизин инки-шафына, милли шүурун ојанмасына, милли өзүнүдәркин мејдана кәлмәсинә јардым етмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә фәалијјәт кәстәрән “Ја-шыл гәләм” әдәби чәмијјәти дә әдәби-мәдәни тәдбирләр саһәсин-дә хејли иш кәрмүшдүр, чәмијјәт тәрчүмәләрлә, онун нәшри илә мөшгул олмуш, милли мәдәнијјәтимизин тәблиги үчүн чалышмыш-дыр. Чәмијјәтин әтрафында ән јахшы зијалы гүввәләр бирләшмиш-диләр, олар да милли мәдәнијјәтимизин инкишафы үчүн чалышан-ларла чижин-чижинә вериб фәалијјәт кәстәрирдиләр.

НАЗИМ МУСТАФА,

елми ишчи

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ МИЛЛИ-ӘРАЗИ МҮНАГИШӘЛӘРИ ВӘ ГАЧГЫНЛАР ПРОБЛЕМИ

1918-чи ишин мајында Загафгазијада үч мустәгил Күрчүстан, Азәрбајчан вә Ермәнистан дәвләтләри јаранса да оиларын арасында сәрһәдләр дәгиг мүәјјән едилмәмишди. Чар Русијасы дөврүндә

Гафгаз чаншиилијинә табе олан губернијаларда азәри түркләринин, күрчүләрин вә ермәниләрин гарышыг шәкилдә мәксуулашмасы бу сәрһәдләри мүүјјән етмәкдә чәтишлик јарадырды. Соңралар сәрһәдләрин мүүјјән едилмәси үчүн апарылан данышыгларда Азәрбајчан тәрәфи “милләтләрин өз мүгәдәрраты тә’јинетмә принципи”ни әсас көтүрдүсә, Ермәнистан тәрәфи “тарихи принципләри” әсас көтүрүр, куја гәдимдә һәмин мүбаһисәли әразиләрин “Бөјүк Ермәнистан” әразисинә дахил олдуғуну идиә едирди. Күрчүстан пүмајәндәләри исә әсасән “әлверилиш итисадн шәранти” өи иланә чәкир, әввәлки инзибати-әрази бөлкүсүнүн (губернија) сахланмасына чалышырды. Һәр үч республиханын бири дикәринә гаршы әрази идиәсә, хүсусән дә Ермәнистан республикасынын фүрсәтдән истифадә едәрәк даһа чох әразиләри өлә кечирмәк чәһдләри милли мүнәгишәләрин дәрииләшмәсинә, нәтичәдә исә јүз мишиәрлә әһалинин етник торпагларындан гачгын дүшмәсинә сәбәб олмушду.

Әрази идиәләры милли мүнәгишәләрин башлыча сәбәби кими

Үмумијјәтлә, 1918-1920-чи ишләрдә Азәрбајчанла Ермәнистан вә Азәрбајчаниә Күрчүстан республикалары арасында 11 зонада мүбаһисәли әразиләр проблеми мејдана чыхмышды. Һәмин әразиләрин бә’зиләриндә мүбаһисәләр динч јолла, јә’ни әһалинин өз мүгәдәратыны азад тә’јинетмә принципи илә һәли едилдијиндән, силаһлы мүдахиләјә еһтијач галмамышды. Әксәр һалларда исә Ермәнистан вә Күрчүстан тәрәфи мәсәләни силаһ күчүнә һәлл етмәјә чәһд көс-тәрдикләриндән, проблемин һәлин даһа да кәскинләшмишдир. Һәмин доврдә мүбаһисәли әразиләрин характеристикасы вә онун һәлли истигамәтләри ашағыдакы кими олмушдур.

1. Загәтала даирәси.

Әһалисн әсасән азәри түркләриндән, бир гисми исә ләзкиләрдән ибарәт олмушдур. Даирә әһалисинин 91,8 фазини мүсәлманлар, 5

фаизини күрчүлөр, 2,7 фаизини ермәниләр тәшкил етмәсинә бахмајараг, “тарихи принципләри” әсас тутараг Күрчүстан тәрәфи бу зонаја әсассыз иддиә ирәли сүрмүшдү.¹ Күрчүләрин иддиәсына көрә 300 ил өнчә һәмини әразиләр Кахестија чарлығына табе олмушдур. Даирәнин өһалиси 28 ијун 1918-чи илдә Азербәјчана бирләшмәк һаггында өз гәрарыны јерли Милли Шура васитәсилә е’лаш етмишти. АХЧ һөкүмәти ијунун 30-да Загәгала даирәсинин Азербәјчана бирләшмәси һаггында гәрар гәбул етмишти.²

2. Сыгнах гәзасы.

Тарихән бу гәзанын гәрб һиссәсиндә тамамилә, күрчүләр шәрғ һиссәсиндә исә (Габал вә Јор Муғанылы паһијәләриндә) тамамилә азәри түркләринин јашамасына бахмајараг, күрчү гошунлары алман һәрби гүввәләри илә бирликдә азәри түркләри јашајан әразиләри әлә кечирмишдиләр. Күрчүстанын Сыгнах гәзасына бүтөвлүкдә әрази идеасынын әсас мотивини бу әразинин әввәлләр Тифлис губернијасынын тәркибинә дахил едилмәси тәшкил етмишдир.

3. Гарајазы чолу.

Тамамилә азербәјчанлыларын мәскинлашдығы бу әрази әввәлләр Тифлис гәзасына дахил олдуғу үчүн, узун сүрән мүбаһисәләр вә силаһлы мұнагишәләрдән сонра күрчү силаһлы гүввәләри тәрәфиндән әлә кечирилмишти.

Узун мүддәт мұнагишәли әрази кими данышығларын мөвзусу олмушдур.

4. Борчалы гәзасы.

Борчалы гәзасынын шимал һиссәсиндә күрчүләр /4 мин/, чәну-буца ермәниләр /38 мин/, мәркәзи һиссәсиндә Ахыска гәзасына гәдәр әразидә азәри түркләри /34 мин/ јашамышдылар.

---

1. Адрес-Календарь Азербайджанский Республики на 1920 г.

Б. 1920 I һис сәһ. 51.

2. Јенә орада һиссә 2, сәһ 28.

Бу əразидə һәмчининг јунаилар /13 мин/, руслар /6 мин/ украинлар /3 мин/ вə алман калонијалары /6 мин/ мəскулашдырылмышды.¹ Ермəнистан Республикасы Борчалы гəзасынын Лору-Пəмбək бөлжəсинə битишик əразилərə идди ирəли сүрмүш вə 1918-чининг декабрында һəминн əразилəri ишгал етмишиди. Азəрбајчан Республикасы илə јалныз гəзанын мəркəзи һиссəсинə, јə'инн азəri түрклəрининг компакт јашадыглары əразижə идди ирəли сүрмүшдү. Күрчүстан Республикасы исə "тарихи принциплəri"ни əсас кəтүрэрək, јə'инн XVIII əсрин биринчи јарсында Надир шаһын бу əразини Күрчү чарлыгына багышламасыны вə рус һакимијјəти дөврүндə исə Тифлис губернијасына дахил едилдијиннн əсас кəтүрэрək, бүтөв Борчалы гəзасына идди ирəли сүрмүш вə 1918-чининг июлуна да алман силаһлы гүввөлəri илə бирликдə əразини силаһ күчүнə өлə кечирмишиди. Загафгазијада Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра гəзанын дағлыг һиссəси /Лору паһијəsi/ Ермəнистана, галаң һиссəси исə Күрчүстана бирлəшдирилмишиди.

5. Газах гəзасы.

Идики Ермəнистанын Ичеван /Карвансара/ вə Красносело (Чəмбэрək) рајонларынын /Диличан вə Гарагојуну дэрэлəri/ хејли һиссəсидə дахил олмагла Јелизаветпол /Кəнчə/ губернијасына дахил олан Газах гəзасынын јалныз дағлыг һиссəсиндə аз мигдарда ермəнилэр јерлəшдирилмишиди. Лакин Ермəнистан силаһлы гүввөлəri гəзанын 3-чү полис саһəсиндə /Карвансара/ азəri түрклəri јашајан əразилəri ишгал етмишиди. АХЧ дөврүндə һəминн əразини мұбаһисəли əразини кими галмыш, Ермəнистанда Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра Ермəнистанын инзибати-əразини бөлкүсүнə дахил едилмишиди.

6. Дағлыг Гарабаг.

XIX əсрин əввəлиндə Гарабаг ханлығынын Русија тэрəфиндən ишгалындаг сонра Иран вə Түркијэдən кəчүрүлүб, кəтирилэн ермəнилэр əсасən дағэтəји əразилəрдə мəскулашдырылмышдылар. Чар

1. АРДА, ф. 897, снј.1 иш 31, в. 4/арх/.

Русиясы бунушла Гарабағын аран рајонларында јашјан түркләрин јайда јайлага, ғышла ғышлага кедиб-көлмәк јолуну кәсмәклә ошлары игтисади чәһәтдән мәһв етмәк шижјәти күдмүшдү.

АХЧ гурулан заман Гарабағда 415 миң мүсәлман вә 170 миң ер-мәни јашамышдыр.¹ Ермәнистан силаһлы гүввәләри Андраникин команданылығы алтында 1918-чи илин јайындан е'тибарән Гарабағын кәңдләриншә һүчум едәрәк, һәмин әразиләри мүсәлманлардан тәмиз-ләмәк, сонра исә Ермәнистана бирләшдирмәк чәһдләри кәстәр-мишди. АХЧ дөврүшдә Ермәнистанын Гарабаға олан әрази иддиасы бүтүн үсулларла дәф едилмишдир. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Дағлыг Гарабағ ермәниләриншә мухтаријјат һүгүту верилмиш-дир.

7. Зәнкәзур гәзасы

Зәнкәзур гәзасынын өһалисинин өксәријјәтнин азәрбајчанлылар тәшкил етдијиндән вә бу гәза Јелизаветпол (Кәнчә) губернијасынын тәркибинә дахил олдуғундан, Азәрбајчан Республикасы Зәнкә-зуру мүбаһисәсиз өз әразиси һесаб едирди. Лакин Ермәнистан си-лаһлы гүввәләри Ирәвандан Нахчывана, Нахчывадан Зәнкәзура, Зәнкәзурдан Гарабағадәк әразиләри аборијен азәрбајчанлыларын-дан тәмизләмәклә һәмин әразиләри Ермәнистана бирләшдирмәји гаршысына мәгсәд тојмушду. АХЧ-нин сүгүту заманы Зәнкәзур гә-засынын хәјли һиссәси Ермәнистан силаһлы гүввәләринин ишғалы алтында иди. Азәрбајчаида Совет һакимијјәти гурулшугдан сонра Зәнкәзурун Ермәнистан тәрәфиндән ишғал едилмиш әразиләри Ер-мәнистана бирләшдирилмиш, бунушла да Нахчываиша Азәрбајчан арасында Зәнкәзур дәһлизи јаранмышдыр.

8. Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләјәз гәзалары

Ирәван губернијасынын тәркибинә дахил олан Нахчыван гәзасы-нын өһалисинин мүтләг өксәријјәтнин азәри түркләри, аз бир һис-сәсини исә ермәниләр тәшкил едирдиләр. 1918-чи илин ијунунда

1. АРДА, Ф. 897, сқј 1, иш 31, в. 5.

имзаланан Батум мугавиләсинә өсәсән Нахчыван гәзасы бүтүшүклә, Шөрур-Дөрәләјез гәзасынын 1-чи вә 2-чи полис мәнтәгәләри, Лени Бәјазид гәзасынын 1-чи вә 2-чи полис сәһәләри Азәрбајчан Республикасынын мубаһисәсиз әразиси һесаб едилирди.¹ 1918-чи илин пәјәзында түрк гошунлары Нахчывандан чәкилдикдән сонра ермәни силаһлы гүвәләри гәзаны әлә кечирмәјә чәлд көстәрмишдиләр.

Сонра бу баш тутмадыгда ермәниләр Нахчыван вә Шөрур-Дөрәләјездә өз мөнафеләринә ујғун шәкишә АБШ-ын идәрәчилији алтында нейтрал зона јаратмаг истәмишдиләр. Парис сүлһ конфрансында Азәрбајчан нүмајәшә һеј'әти Нахчыван, Шөрур-Дөрәләјез, Сүрмәли вә Ирәван гәзаларынын әһалисинин милли тәркиби һағында рәсми сәһәд тәғдим едәрәк, һәмин әразиләрин Ермәнистанын идәрәчилијинә веришмәсинә е'тираз етмиш, Ирәван гәзасынын бир һиссәсинин, галан гәзаларын бүтүшүклә Азәрбајчанын ајрылмәз тәркиб һиссәси олдугуну бишдирмишди.²

9. Ахыска гәзасы

Әһалисинин милли тәркиби 52 мин нәфәр түркләрдән, 23 мин нәфәр ермәниләрдән вә 10 мин нәфәр күрчүләрдән ибарәт олан бу гәза бир нечә өср әввәл "Месхетија" ады алтында күрчү чарлығына табе олмушдур.³ 1918-чи ишдә Күрчүстан өз гошуларыны бу әразижә јеритмәк истәмишдисә дә, јерли мүсәлман әһалиси күчлү мугавимәт көстәрмиш, партизан мұһарибәси 1919-чу илин јазына кими давам етмишди. Бу әразинин Азәрбајчан үчүн стратеги әһәмијјәти ондан ибарәт иди ки, Борчалы гәзасына битишик олдугундан, Азәрбајчанла Түркијә арасында дәһлиз ролуну ојнајырды. Азәрбајчан нүмајәшдә һеј'әти Парис сүлһ конфрансында Ахыска гәзасынын Азәрбајчана гатылмасы мәсәләсини галдырмишды.⁴

1. Адрес календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.

Б, 1920, I һиссә, с. 50.

2 АРДА, ф. 970, с. 1, вш 142, в. 56-63.

3 АРДА, ф. 897, сәј. 1, иш 31 вә р 5 (арх).

4 Һәсәнов Ч. Азәрбајчан бейнәлхалг мұнасибәтләр системиндә, 1918-1920.

10. Гарс вә Батум вилајәтләри

Чәнуб-Гәрби Гафгазда ән мүрәккәб вәзијјәт бу бөлкәдә јаранмышды. Әһалиси мүсәлманлардан (тәгрибән 1,5 милјон), мүсәлманлығы гәбул етмиш күрчүләрдән (лазлардан) (25 мин), ермәниләрдән (11 мин), күрчүләрдән (9 мин), руслардан (26 мин), гарачылардан (38 мин) ибарәт олан бу бөлкәдә 1918-чи илин пажызынша түрк гошуларынын кери чәкилмәсиндән сонра Батумдан тутмуш Ордубада гәдәр әразидә Чәнуби-Гәрби Гафгаз Республикасы гурулмасына бахмајараг, бөлкәни әлә кечирмәк үчүн Ермәнистан вә Күрчүстан ора гошун чыхармышдылар.¹ Гарс вилајәтинин әһалиси Азәрбајчашла етник бағлылығыны әсас кәтүрәрәк дәфәләрлә вилајәтин Азәрбајчанын тәркибинә гатылмасы үчүн Азәрбајчан һөкүмәтинә мүрачидәт етмишдир.

Парис сүлһ конфрансында ермәниләрин “Бөјүк Ермәнистан” иддиасына чаваб олараг, Азәрбајчан нүмајәндә һеј’әти Батум вә Гарс вилајәтләринин бирләшдирән мүстәгил республиканын јарадылмасыны ән әлверишли вариант кими ирәли сүрмүшдү.

11. Дәрбәнд

Әһалисинин етник тәркибинин азәрбајчанлыларла ејнијјәт тәшкил етдијини нәзәрә алараг Азәрбајчан нүмајәндә һеј’әти Парис сүлһ конфрансына тәгдим етдији меморандумда Дағыстанын Күр вә Самур наһијәләринин бир һиссәсини, Дәрбәнд шәһәри вә онун әтрафы да дахил олмагла Гајтаг-Табасаран гәзасынын бир һиссәсини дә Азәрбајчан әразиси һесаб етдијини билдирмишди.²

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин мүбаһи-сәсиз әразиси 97297,67 кв.км (Бакы губернијасында 39075,15 кв.км, Кәпчә губернијасында 44371,29 кв.км, Загатала губернијасында 3992,54 кв.км, Ирәван губернијасында 9858,69 кв.км) тәшкил етмишдир. Азәрбајчанын Ермәнистан вә Күрчүстан арасында мүбаһи-

1. АРДА, ф. 897, сј. I, нш 31, вәр. 6.

2. Һәсәнов Ч. Кәстәрилән әсәри, с. 203.

сәли әразиси 16598,30 кв.км (Ирәван губернијасында 7913,17 кв.км, Тифлис губернијасында 8685,30 кв.км) олмушдур. АХЧ дөврүндә мұбаһисәли әразиләрлә бирликдә өлкә әразиси 113895,97 кв.км олмушду.¹

Загафгазијада Совет һакимијәти гурулдугдан сонра Азәрбајчан Республикасы нәинки өз мұбаһисәли әразиләринә саһиб ола билиши, үстәлик өз мұбаһисәсиз әразиләриндән Москванын тәзјиги илә мұхтәлиф дөвләрдә тәгрибән 8 млн кв.км әразисини Ермәнистан вә Күрчүстана вермәјә мәчбур олмушдур.

Хүләсәдән әддын олур ки, 1918-1920-чи илләрдә Загафгазија республикалары арасында мөвчуд олмуш әрази мұнағишәләри олдуҗа мүрәккәб характер алмышдыр.

Бу мұнағишәләрин сәчијјәви чәһәти ондан ибарәт олмушдур ки, мұбаһисәли әразиләрини етник мүсәлман әһалиси бир җайда олара, зәрәр чәкән тәрәф олмуш, гоншу республикалар, хүсусән дә Ермәнистан силаһлы гүвәләри тәрәфиндән тәчәвүзә мә'руз җалмышдыр.

Милли мұнағишәләрини арадан җалдырылмасы истигамәтиндә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинини фәалијјәти

1917-чи илнин нојабрында Русијада дөвләт чеврилишин едишикдән сонра Гафгазда да болшевик һакимијјәтинини бәргәрар етмәк мәгсәдилә декабрын 16-да Русија Халг Комиссарлары Советинини җарары илә С.Шаумјан фөвгәл'адә комиссар тә'јин едилимишди. Лакин Загафгазија Комиссарнатлығы С.Шаумјаны Тифлиседән говдугдан сонра о, 1918-чи ил февралын 18-дә јенидән Бакыја җайтмыш, шәһәрдә вә онун әтраф рајонларында болшевик һакимијјәтинини гурмаҗ ады алтында ермәниләрдән вә руслардан ибарәт силаһлы гүвәләр тәшкил етмишди. Бакы Советиндә рәһбәрлијни әлә кечирмиш С.Шаумјанын, С.Саһаҗанын, С.Лалајанын, А.Әмирјанын биләваситә кәстәриши илә ермәни командирләриндән Дронун (Драстамат Кананјан), һамазасын, Мурадјанын силаһлы дәстәләри 1918-чи илнин мартында Бакыда, сонра Шамаһыда, Губада, Аҗсуда, Күрдәмирдә, Салјанда, Ләнкәранда күтләви җырғынлар тәрәтмиш, 50 мин-

1. Адрес календарь..., I һиссә 1, с. 50.

дән артыг сојдашларымызы гәтлә јетирмиш, јүз минләрлә јерли мүсәлман әһалини гачгын дүшмәјә мәчбур етмишдиләр. һәмин вахтдан 1918-чи иһин пәјзыһпадәк Андраһик Озанјанын командалығында ермәни силаһлы гүвәләри өввәлчә Гарс вилајәтиндә, сонра исә индики Ермәнистан әразисиндә Нахчыван вә Гарабағда јерли динч мүсәлман әһалијә гаршы сојгырымы төрәтмишдир.

1918-чи илдә ермәни силаһлы гүвәләри тәрәфиндән Бақы губернијасында 229 јашајыш мәнтәгәси (о чүмләдән Шамаһы гәзасында 58, Губа гәзасында 122), Кәнчә губернијасында 272 јашајыш мәнтәгәси (Зәнкәзурда 115, Гарабағда 157), Ирәван губернијасында 211 (Ирәван гәзасында 32, Јени-Бәјазиддә 7, Сүрмәлидә 75, Ечминдә 84), Гарс вилајәтиндә 82 јашајыш мәнтәгәси јерлә-јексан едилмиш јүз минләрлә әһали ғырылмыш вә өз етник өразиләриндән гачгын дүшмүшдүләр.¹

Гачгыһлар проблеми илә мәшгул олмаг үчүн һәлә 1918-чи иһин мартында Загафғазия сејми нәздиндәки мүсәлман фраксијасынын гачгыһлар шө'бәси јаралдылмышдыр. Мүсәлман фраксијасы Сејм һөкүмәти гаршысында мәсәлә галдырмыш, Ирәван губернијасында мүсәлманлара гаршы едилән ғыргыһлара сон гојулмасы мәгсәдилә нүмәјәндә һеј'әти кәндәрилимш, арашдырмаларын нәтичәләри сејмин ичласында музакирә едилмиш, гачгыһларын вәзијәтинин мүәјјән дәрәчәдә јүнкүлләшмәсинә наил олунмушдуса да, ғыргыһлары дајандырмаг мүмкүн олмамышды.²

1918-чи иһин апрелиндә өзәли Азәрбајчан торпағлары олан Ирәван губернијасы әразисиндә Ермәнистан дәвләти јаралылан заман онун пәјтахтынын һансы шәһәр олачағы мүәјјән едилмәмишди. Азәрбајчан һөкүмәти милли мунағишәләрә сон гојулмасы мәгсәдилә мајын 29-да Ирәван шәһәринин пәјтахт е'лан едилмәси үчүн ермәниләрә күзәштә кетдијини бәјан етмишди. Ирәван Мүсәлман Милли Шурасы бу күзәштә дәрһал өз е'тиразыны билдирмишдир.³

1. АРДА, ф. 894, сј. 10, иш 80, в. 49-56; АРДА, ф. 970, сј. 10, иш 16, в. 1-9; АРДА, ф. 1061, сј. 1, иш 95, в. 5-8; АРДА, ф. 970, сј. 1, иш 1, в. 28-29; АРДА, ф. 970, сј. 1, иш 166, в. 7.

2. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г, II һиссә, с. 10-11.

3. АРДА, ф. 970, сј. 1, иш 5, в. 14; Хәсәнов Ч., Кәстәрилән әсәри, с. 89.

1918-чи ил ијулуи 4-дә имзаланан Батум мугавиләсинә әсасән Ермәнистан Республикасының әразиси тәгрибән 10 миң кв.км-ә чатырды вә Ермәнистан һокумәти Азәрбајчана гаршы әрази идиасы олмадығыны бицирмишди. Лакин Шәргәи Анадолуда гыргынлар торәтдикдән сонра түрк гошуиларының өнүшдән гачан ермәни силаһлы гуввәләри кенерал Ашцраникин командаһлыгы алтында Күмрүдән Гаракилсәјә, орадан Диличан дәрәсинә вә Көјчәјә, сонра Нахчывана, орадан да Зәнкәзура ашјајараг, әразиләрдәки мүсәлман кәндләрини виран гојмушду. Ермәни силаһлы гуввәләришини Зәнкәзурдан Гарабагы тәһдид етмәси Азәрбајчан һокумәтини чидди нараһат едирди. Ермәнистанла һәләлик дипломатик мүнасибәтләр гурулмадығындан Азәрбајчан харичи ишләр назирини М.Һачынски ијулуи 22-дә Күрчүстандакы Даими Нүмајәндәлијә көшдәрдији мәктубуида билдирмишди ки, Ермәнистан һокумәтинини, о да тәшкил едилмәјибсә, Ермәни Милли Шурасының нәзәринә чатдырсын ки, Азәрбајчан-Ермәнистан сәрһәдләрини е'лан етмәк үчүн хүсуси комиссија јарадылмалышыр. Әкәр Ермәнистан һокумәти бу тәклифи бәјәнирсә, көрүш јерини вә вахтыны билдирсин.¹ Лакин Ермәнистан тәрәфи Батум мугавиләсинини шөртләрини позараг, јени әразиләр әлә кечирмәк үчүн долајысы илә Даглыг Гарабага әрази идиасы ирәли сүрәрәк Ермәнистанла Азәрбајчан арасындакы сәрһәдләрини Константинопол (Истанбул) сүлһ конфрансында мүәјјән едиләчәјини бицирмишди.

1918-чи илин јайында Кәнчә губернијасының даглыг һиссәсиндә Азәрбајчан һокумәти тәрксилә әмәлијјаты апармышды. Бу заман јерли мүсәлман вә ермәни әһалиси арасында фәрг гојулмамышды. Лакин Ермәнистаның Күрчүстандакы дипломатик нүмајәндәси А.Чамалјан ијулуи 23-дә ермәниләрини тәрксилә едилмәси тәләбидән нараһат олдугуны билдирмишди.² Августун 1-дә Азәрбајчаның Күрчүстандакы дипломатик нүмајәндәсинә Ермәнистаның Күрчүстандакы дипломатик нүмајәндәсинә билдирмишди ки, әһалинин тәрксилә едилмәси өлкәдә әмин-аманлыг јаратмаг мөгсәдини күддүјүншән, һамыја, о чүмләдән дә Кәнчә губернијасының даглыг һис-

1. АРДА, ф. 897, снј. 1, иш 6, вәрәг 1-2.

2. АРДА, ф. 897, снј. 1, иш 11, вәрәг 129.

сәсиңдә јашајан ермәниләрә дә аиддир. Азәрбајчан һокумәти тәрк-силаһ просессинин ағысыз кечмәсинә чалышыр. Сәнәддә Көнчә гу-бернијасынын әразисинин Истанбул конфрансыннда музакирә едилә-чәк мәсәләләрә дәхли олмадығы вә бу губернијанын Азәрбајчанын ажрылмаз тәркиб һиссәси олдуғу билдирилмишди.¹

Гарабағын дағлыг һиссәсиндә јашајан ермәниләр силаһланараг Андраникин гүввәләри илә говушмағ, Гарабағла Ермәнистан ара-сындакы мүсәлман кәңдләринин әһалисини силаһ күчүнә говарағ Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк истәјирдиләр.

Андраникин гулдур дәстәләри Јени-Бајазид гәзасынын Көјчә на-һијәсинин Чамырлы, Шорча, Гајабашы, Сарыјағуб, Дашкәнд, Тәзә-гошабулаг, Гызылбулаг, Јухары Алчалы вә Кәркибаш кәңдләрини виран гојмуш, әһалинин әмлакыны әлиндән алмыш, гырғынлардан сағ галан әһали дағлара чәкилмәјә мөчбур олмушду. Бу кәңдләрин нүмајәндәләри Көнчәјә кәлиб һокумәтин башчысы Фәтәли хан Хојскијә мүрачиәт етмиш, Ермәнистан һокумәтиндән Јени-Бајазид гәзасында мүсәлманлара гаршы гырғынлара сон гојулмасына көмәк-лик көстәрилмәсини тәләб етмишдиләр. Бу сәбәбдән дә Азәрбај-чан һокумәти Ермәнистан һокумәтинә с'тиразыны билдирмиш, әһа-линин мансәсиз оларағ өз јерләринә гајытмалары үчүн көрдүјү тәд-бирләр һағтында ондан чаваб истәмишди.²

Ермәни силаһлы гүввәләри Көјчәни дармадағын етдикдән сонра Нахчываны ишғал етмиш, орадан да Зәнкәзур гәзасына дахил ол-муш, Корус наһијәсини вә Шуша јолуну әлә кечирмишдиләр. Бу-нуила әлагәдар Азәрбајчан һокумәти августун 15-дә Ермәнистан һө-кумәтинә с'тираз нотасы көндәрмиш, ермәни силаһлы гүввәләри-нин бу аддымыны тәчавүз кими гүјмәтләндирмиш, әкәр ермәни го-шууларынын Азәрбајчанын әразисиндән чыхарылмасына гаршы тәдбир көрүлмәзсә, һадисәләрин сонракы инкишафы үчүн мәс'улијјәтин Ермәнистан һокумәтинин үзәринә дүшәчәјини кәс-кишилкә билдирмишди.³ Лакин Ермәнистан һокумәти һијлә ишлө-диб Андраникин силаһлы гүввәләринин Ермәнистан һокумәтинә та-

1. АРДА, ф. 897, снј. 1, вш 11, вәрәг 144.

2. Јенә орада, в. 149.

3. Јенә орада, в. 180.

бе олмадыгыны бəһанə едэрək, августун 17-дə бицирмишди ки, кенерал Андраник вə онун дəстəси бугушлуклə Ермəнистан ордусунун тərкибицдэн сицинмишди. Буна сəбəб исə Андраник вə онун дəстəсинин Ермəнистан дашнак хəкумəтинин танымамаларыны бəјан етмэлери олмушду. Елə буна кərə дə Ермəнистан хəкумəти Андраникин вə онун дəстəсинин өмэллэринə чавабдеш олмадыгыны билдирмишди.¹

Ермəнистан тэрəфи Гарабағын дағыг хиссəсиндə ермəни силаһлы дəстэлэринин азэрбајчанлы əһалијə гаршы һуцумлары һагтыннда Азэрбајчан хəкумəтинин иралларыны сугут етмək үчүн ораја хусуци комиссија кəндэрмэјин вачиблијини гејд едэрək, долајысы илə Азэрбајчанын дахин ишлэринə мудахилə етмэјə јошлар ахтарыр, дипломатик маневрлэр едирди.²

Азэрбајчан тэрəфи исə Ермəнистанын бу тəkлифини онун дахин ишлэринə гарышмаг чəһди кими гижмэтлэцирмиш, Гарабағын “мубаһисəли зона” тəгдим едилмəсини Ермəнистанын Батум мугавилəсиндэн имтина етмəsi кими баша дүшдүјүнү билдирмишди. Азэрбајчан ХИН адындан Азэрбајчанын Күрчүстандакы данми нүмајəнцəси Ермəнистанын бу аддымына гаршы Азэрбајчан тэрəфинин дə Ирəван шəһэринə, Ирəван губернијасынын Ечмиадзин, Јени Бəјазид вə Ирəван гəзаларынын бир хиссəсинə əрази иддиасы галдырмаг һугугуну өзүндə сахладыгыны билдирмишди.³

Дикер тэрəфдэн, Азэрбајчан вə Күрчүстан республикалары арасында да мубаһисəли əразилэр проблемини һəлди едилмəмиш галырды. 1918-чи ил ијунун өввəлиндə Күрчүстан силаһлы гүввэлэринин алман силаһлы дəстэлэри илə бирликдə Борчалы гəзасыны вə Појлу стансијасынадək дəмир јолу хəттини əлə кечирмəсинə гаршы Азэрбајчан харичи ишлэр назирини М.Һачынски ијунун 14-дə Күрчүстан ХИН-ə е’тираз мəkтубу кəндэрмиш Борчалы, Тифлис вə Сыгнах гəзаларынын мүсəлман əһалисинин дəфəлэрлə Азэрбајчана бирлэшмək арзусунда олдуғларыны хатырлатмыш, гошушларын һəмин əразидэн чыхарылмасыны тə’кидлə хаһиш етмиш, ики дөвлət арасын-

---

1. Јенə орада, в. 193.

2. Јенə орада, в. 224.

3. Јенə орада, в. 246.

да сэрһөдләрини мүәјјән едилмәси үчүн биркә комиссија јаратмағын зәрурилијини гејд етмишиди.¹

Бунуша белә, августун 17-дә Азәрбајчан ХИН Борчалы гәзасында Күрчүстан һөкүмәтинин һәјата кечирдији “тәрксилах әмәлијјаты” заманы јерли мүсәлман өһалисинә гаршы зоракылыглара јол веримәсинә вә јерли өһалисини өз евләриндән гачғын дүшмәсинә е’тиразыны билдирмиш, Күрчүстан тәрәфиндән бүтүн бушлара гаршы тәдбир көрүлмәсини хаһиш етмишиди.²

Ермәнистан һөкүмәтинин 1918-чи илин октјабрында Газах гәзасынын Карвансара һаһијәсинә (индики Ичеван) өз нүмајәндәсини тә’јин етмәси вә силаһ күчүнә һәммин әразини идарә етмәјә башламасы да Азәрбајчан һөкүмәтинин наразылығына сәбәб олмуш, буна гаршы е’тираз мәктубу көндәрмишиди.³

Азәрбајчан һөкүмәти Ермәнистанла мүнасибәтләри сивилизасијалы јолларла һизама салмаг, мишли мүнагишәләрә вә силаһлы тоггушмалара сон гојмаг, әрази идиаларыны әдаләтлә һөлл етмәк, гачгышларын вәзијјәтини јүнкүләшдирмәк мәгсәдилә 1918-чи ил ноябрын өввәлиәриндә Мәммәд Хан Тәһкипски Ермәнистана даими нүмајәндә көндәрилмишиди.

1918-чи илин һајызында Азәрбајчан тәрәфи сүлһ конфрансы кечирмәк үчүн Ермәнистан һөкүмәтинә дәфәләрлә мүрачизәт етсә дә, әкс тәрәф бу тәклифә е’тиһасыз јанашмышды. Октјабрын 30-да имзаланан Мудрос сазышинә әсасән түрк вә алман гошууларынын Загафгазијадан керн чәкилмәсиндән вә Ермәнистанын өзүнә мүтгәфиг саждығы Антанта өлкәләринини симасында инкилис гошууларынын Загафгазијаја мандат алмасындан сонра јаранмыш фүрсәтдән истифадә сдән Ермәнистан тәрәфи силаһ күчүнә, Азәрбајчан вә Күрчүстан әразиләри һесабына өз әразисини кенишләндирмәк јолуну тутмушду, ләкин Ирәван губернијасынын Ведибасар вә Зәнкибасар һаһијәләриндә, Шөрур-Дәрәләјәз гәзасында јерли мүсәлман өзүнүмүдафиә дәстәләринини ермәни силаһлы гүввәләринә вурдугу

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919. с. 436.

2. АРДА, ф. 897, сј. 1, иш 6, в. 16.

3. АРДА, ф. 887, сј. 1, иш 6, в. 370.

сарсыдычы зәрбәләр, күрчү гүввәләринин Борчалы вә Лоруда әк һүчүмлары Ермәнистаны сүлһ данышыгларына кетмәјә мәчбур етмишди.

Күрчүстанын харичи ишләр назире Е.Кекечкори 1919-чу ил февралын 22-дә васитәчилик миссиясыны өз үзәринә көтүрәрәк, конфрансда мұзакирә едиләчәк мәсәләләрин (дәмирјолу, почт-телеграф, комрүк, малијјә, әмгтәә мұбадиләси) мөвзусуну мұәјјәләшдирмишди. Азәрбајчан тәрәфи исә әләвә олараг даһа беш мәсәләни күндәлијә чыхармагы тәклиф етмишди:

1) Конфранс иштиракчысы дәвләтләрин (Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Даглы республикасы) мұстәғийликләринин гаршылыгы танынмасыны вә бүтүн дәвләтләрин иштиракы илә мұстәғийлик актынын тәнтәпәли мұбадиләси.

2) Республикаларын мұстәғийлијинин горунмасы уғрунда һәмрә'јлик әлдә едилмәси.

3) Республикаларын мұстәғийлијинә едилә биләчәк һәр һансы гәсдин гаршысынын алынмасы үчүн лазым кәләи тәдбирләрин биркә корүлмәси.

4) Бүтүн сәрһәд, әрази вә диқәр мұбаһисәли мәсәләләрин һәлли үчүн разылыгыи әлдә едилмәси. Әкәр разылыг әлдә едилмәзсә, мәсәләнин арбитраж васитәсилә һәлл едилмәси.

5) Гачгыилар мәсәләсинин низама салынмасы.¹

Азәрбајчан ХИН-ин тәклиф етдији мәсәләләр күндәлијә дахил едилер вә конфранс 1919-чу ил апрелин 25-дә Тифлисдә башлајыр. Загафгазија дәвләтләри арасында мұнасибәтләри низама салмаг үчүн 6 комиссия јарадъыр.

Конфрансда гачгыилар мәсәләси мұзакирә едилмәздән әввәл Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әти Фәтәли хан Хојскинин сәдрлији илә мајын 19-да мәсәләни мұзакирә едир. Мајын 20-дә Загафгазија конфрансынын гачгыилар комиссиясынын ичласында мұзакирәләр башланыр. Ичласда гачгыилар мәсәләси үзрә дәвләтләрарасы комиссия јаратмаг гәрара алыныр. Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әтинин тәклифи вә тә'киди илә гачгыиларын өз әввәлки јашајыш јерләринә гәјтәрәимасы гәрара алыныр. Комиссия јалныз 1914-чү ил сәр-

1. АРДА, ф. 897, сц. 1, иш 46, в. 7.

һәдләри дахилиндә (Русија-Түркијә сәрһәдләри нәзәрдә тутулур) гачгышларын мәскуулашдырылмасыны гәрара алыр. Лакин дәвләт-ләрарасы комиссијанын малијјәләшдиришмәси мәсәләсиндә үмуми разылыга кәлмәк мүмкүн олмур. Ермәнистан нүмајәндә һеј'әти гачгышларын мәскуулашдырылмасы заманы һәр республиканын ејни миңдарда вәсаит ајырмасыны тәклиф едир. Күрчүстан нүмајәндә һеј'әти әрази принсипи үзрә, Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти исә милли мәнсубијјәтинә корә гачгышларын мәскуулашдырылмасы үчүн вәсаит ајрымасыны тәләб едир. Лакин бу мәсәләдә үмуми разылыга кәлишмәдијиндән, мүәјјән гәрар гәбул етмәк мүмкүн олмур.¹

Конфрансын кедишиндә Деникин гошууларынын (конүллү орду-нун) Даглы Республикасына һүчума башламасы хөбәри кәлир. Бу сәбәбдән дә конфранс өз ишини баша чатдыра билмир.

Деникин гошунларынын Азәрбајчан вә Күрчүстана һүчум тәһләкәси көзләнилдјиндән, ошлар ијунун 27-дә өз араларында һәрби-мүдафиә мүгавиләси имзаламышдылар.

Азәрбајчалыа Ермәнистан арасында әрази мүбаһисәләрини Ер-мәнистанын хејринә һәли етмәк үчүн бирләшмиш дәвләтләрини Али Комиссарлығы Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләјәз гәзаларында нејтрал зона јаратмаг, булула да һәмин әразиләри Азәрбајчанын нәзәрә-тишдән чыхармаг истәјирди. Лакин Азәрбајчан һөкүмәти бу мәсә-ләдә она едилән тәзјигләри дәф сдәрәк о шәртлә нејтрал зона ја-радылмасына разылыг вермишди ки, һәмин әразилә Азәрбајчанын суверен һүтуллары сахланмыш олсун.

1919-чу ил нојабрын 23-дә әрази мүбаһисәләрини һәли етмәк үчүн Азәрбајчан вә Ермәнистан республикаларынын баш назирлә-ри Тифлиسدә корүшмүшдүләр. һәмин корүшдә Ермәнистан һөкү-мәти Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк үчүн өз гошун-ларыны зәбт етдикләри Зәнхәзурдан чыхармагы өһдәсинә кәтүр-мүшдү.

Декабрын 14-дә Бакыда Азәрбајчан вә Ермәнистан арасында мү-баһисәли мәсәләләри һәли етмәк үчүн конфранс кечирилир. Кон-франсда Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинә М.Һачынски, Ермәнистан

нүмајөндө һөј'әтинө иһө М.Һаругунјан башчылыг едир. Декабрын 21-дө кечирилән 2-чи пленар ичласда үч мәсәлә - әрази мәсәләләри, гачгындлар проблема, тичарәт вә дәмнрјол мүтавиләләринин бағланмасы мәсәләси мүзакирә едилир.

Загафгазија республикаларынын конфедерасијасыны јаратмаг һагтында Азәрбајчан нүмајөндө һөј'әтинини тәклифино чаваб олараг Ермәнистан нүмајөндө һөј'әти бу мәсәләни һәли етмәк үчүн конфрансын ишини Күрчүстан тәрәфи илә бирликдә Тифлиسدә давам етдирмәји тәклиф едир вә бу тәклиф гәбул едилир. Конфранс 1920-чи ил апрелин 9-да Тифлиسدә иһә башлајыр. "Мүбаһисәли әрази" һесаб едилән Борчалы гәзасынын сәрһәдләринини мүәјјән едилмәси илә әлагәдар Күрчүстанла Ермәнистан арасында әлдә едилән бир-тәрәfli разылашмаја январын 22-дә Азәрбајчан һөкумәти е'тираз етмиш, бүгүн мүбаһисәли әрази проблемләринин һәлинидә мараглы тәрәfliләрини һамысынын иштиракынын зәрури олдуғу вә бу разылашманы танымдығыны биддирмишди.¹

Азәрбајчан вә Ермәнистан баш назирләринин 1919-чу ил ноябрын 23-дә Тифлиسدә кечирилән көрүшү заманы Ермәнистан һөкумәти Зәнкәзурда иһгал едилмиш јашајыш мәнәтәгәләриндән ермәни силаһлы гүввәләринини чыхарылмасы һагтында вердији вә'дин әксинә олараг, 1920-чи ил январын 19-25-дә ермәни силаһлы гүввәләри Зәнкәзур гәзасынын III сәһәсиндә 48 кәнди, IV сәһәсишә иһә 3 кәнди дармадагын етмиш, јерли мүсәлман әһалисини сојтырымына мә'руз гојмушчу.²

1920-чи илин март ајында рус болшевик гошунларынын шималдан Азәрбајчан сәрһәдинә јахынлашдығы заман Ермәни Милли Шурасынын үзвләринини кизлиничә Ермәнистандан Гарабага кәлмәси, орада тәһрибатлар вә милли ыргындлар тәрәтмәләри вәзијәти даһа да кәскинләшдирмишди. Азәрбајчан һөкумәти Ермәнистан емиссарларынын Гарабагдан узаглашдырылмасы, сепаратчы ермәниләрини сусдурулмасы үчүн чидди тәдбирләр көрмүш, Гарабада өз суверен һүтуғларынын горуимасыны тә'мин етмишди.

1. АРДА, ф. 897, снј. 1, иш 31, в. 44.

2. АРДА, ф. 2898, снј. 1, иш 6, в. 34.

1920-чи илин январьда Парис сүлһ конфрансында Азербайжан Халг Чүмһуријјетинин мүстәгиллијинин рәсмән танынмасындан сонра белә, әрази мүбаһисәләринә, милли мұнағишәләрә сон гојул-мамышды. Парис сүлһ конфрансында ермәниләрин ики нұмајәндә һеј'әти (Ермәни Милли Шурасы вә харичдә јашајан ермәниләрин нұмајәндә һеј'әти) тәмсил олуңдугуидаң вә I Дүңја мүһарибәсиндән галиб чыхан дәвләтләр Ермәнистанын мәнәфејини мүдафиә етди-јиндән, Азербайжан нұмајәндә һеј'әти әрази мүбаһисәләринин бу конфрансда дејил, һәр ики дәвләтин өз араларында данышылар јо-лу илә һәлл едилмәсинә үстүлүк вермишди.

Јухарьда гејд олуналардан ајдын олур ки, Азербайжан Халг Чүм-һуријјәти гоншу өлкәләрлә әрази мүбаһисәләри вә милли мұнағи-шәләри даһа демократик, сивилизасијалы, дипломатик сә'јләр јолу илә һәлл етмәјә үстүлүк вермиш, мүәјјән дәрәчәдә өз истәјинә на-ил ола билмишди.

Азербайжан Халг Чүмһуријјәти доврундә гачгынлар проблеми

Гачгынлар проблеми Азербайжан Демократик Чүмһуријјәтинә Биринчи Дүңја мүһарибәсиндән вә 1918-чи ил март-апрел ајларында Бақы вә Ирәван губернијаларында баш верән милли мұнағишә-ләрдән мирас галмышды.

Биринчи Дүңја мүһарибәсиндә Шәрғи Анадолудан, Балканлардан вә с. мұнағишә очағларындан Бақы губернијасына, хүсусән дә Бақы шәһәринә миңләрлә гачгын пәнаһ кәтирмишди. Бақыја кәләп гачгышларын әксәријјәтинин гејри-мүсәлманлар тәшкил едирдиләр. Һәммин дөврдә Бақыда Мүсәлман Хејријјә Чәмијјәти илә јанашы, Ермәни Гачгышларына Јардым Комитәси, Латыш Гачгышларына Јардым Комитәси, Мүһарибә Нәтичәсиндә Дағылмыш Полјак Әһалисинә Көмәк Комитәси, кијакиша Татјана Николајеванын тә'сис етдији комитәнин Гачгышларын Гејдә Алынмасы үзрә Бақы Комитәси, Гафгаз Чәбһәсиндә Гачгышларын Јерләшдирилмәси үзрә Баш Мүвәккиллијин Бақы шә'бәси вә с. чәмијјәтләр вә комитәләр фәалијјәт көстәрирди. Бақы Градоначалникинин 1917-чи ил декабрын

31-дә Петрограда кондәрдији мә'луматында кәстәриширди ки, Ба-
кыда 2568 гачгын, о чүмләдән 1763 ермәни, 276 латыш, 169 рус,
157 јәһуди, 95 јунан, 84 полјак, 13 ајсор, 7 мачар, 3 чех, 1 болгар
гејдә алынмышдыр.¹ Корүшүјү кими, Бақы Градоначалники мүсәл-
ман гачгышларыны гејдә алмамышды. Әслишә исә һәмин дөврдә
Шәрғи Анадолудан, хүсусән дә Гарс вилајәтиндән мишләрлә түрк
гачгыны Бақыда сыгылачаг тапмышды. Бақы Мүсәлман Хејријјә
Чөмијјәти ошлары һимајәјә көтүрмүшдү.

1918-чи ил мајын 28-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти е'лан еди-
лән заман гачгышлар проблеми бир номрәли проблем кими гаршы-
ја чыхмышды. Ијунун 17-дә мүвәггәти һөкүмәт Кәнчәдә јерләши-
ји заман Мүсәлман Мишии Шурасынын нәздиндәки гачгын шө'бә-
си әсасында Сәһијјә вә һимајәчилик Назирлији јарадылмыш, Худа-
дат бәј Рәфибәјов назир тә'јин едилмишди.

АХР һөкүмәти октябр ајында Бақыја көчән заман бу назирлик
2 јерә - Сәһијјә Назирлијинә вә һимајәчилик Назирлијинә бөлүн-
мүшдү. һимајәчилик Назирлијинә доктор Муса бәј Рәфијев башчы-
лыг етмишди. 1919-чу илин апрел ајындан е'тибарән әввәлиәр һи-
мајәчилик Назирлијинин гачгышлар шө'бәсинин рәиси ишләмиш
В.Кленевски һимајәчилик назирли тә'јин едилмишди.

Һимајәчилик Назирлијинин гаршысында 2 әсас вәзифә дурурду:

1. Гачгышлар мәсәләси. Гошшу өлкәләрдән (Ермәнистан вә Түр-
кијәдән кәлән) гачгышлары гебул етмәк, ошлары илкин зәрури әр-
заг вә пида мәнсуллары илә тәһиз етмәк, әкин үчүн тохум вә иш-
чи һејванлары илә тә'мин етмәк, бә'зи кәшд ичмаларында фәрди тә-
сәррүфатлары дирчәлтмәк үчүн фәизсиз кредит вермәк вә гачгыш-
лары ишлә тә'мин етмәк.

2. һимајәчилик мәсәләси. Азјашлы јетим ушагларын сахланма-
сы үчүн јетимханалар вә дүшәркәләр тәшкил етмәк, касыблар үчүн
учуз гижәтлә јемәкханалар, пида мәнтәгәләри ачмаг, фәрди вә ич-
тиман хејријјәчилик фәалијјәтишә нәзарәт етмәк, ошун ичкишафы-
на јардым кәстәрмәк. Бу вәзифәләри һәјата кечирмәк үчүн назир-
ликдә үч шө'бә - һимајәчилик, гачгышлар вә тәсәррүфат шө'бәлә-
ри јарадылмышды. Назирлик јерләрдә мәсәләләри гајдасында һәли

1. АРДА, ф. 46, с. 2, иш 235, в. 6.

етмөк үчүн 6 дөвлөт һимајәчилији даирәси тәшкил етмишди: 1) Ба-
кы даирәси (Бакы шәһәри, Бакы, Губа гәзалары дахил иди), 2) Кән-
чә даирәси (Кәнчә шәһәри, Кәнчә вә Газах гәзалары), 3) Шамахи
даирәси (Шамахи вә Көјчәј гәзалары), 4) Нуха даирәси (Нуха,
Әрәш гәзалары, Загатала губернијасы), 5) Гарабаг даирәси (Чаван-
шир, Шуша, Чөбрајыл вә Зәнкәзур гәзалары), 6) Ләнкәран даирә-
си (Ләнкәран вә Чавад гәзалары). Бу даирәләрдә ишләрә һимајәчи-
лик мүфәттишләри рәһбәрлик едирдиләр. Гачгышлара јардым мәсә-
ләси һимајәчилик Назирлијиндә үч әсас истигамәтдә гурулмушду:
1) Бақыда вә онун мә'дән рајонларында, 2) Әлкәнин диқәр јерлә-
ришә, 3) Харичи дөвләтләрдә.

1919-чу илдә гачгышлар, кимсәсизләр вә гочалар үчүн Сураханы-
да, Раманыда, Маштагада, Бүлбүләдә, Ермәникәншдә вә Бајылда је-
мәкханалар ачылмышды. Үмумијјәтлә, 1919-чу илдә јемәкханала-
рын сајы 17-јә чатмыш, 2 әрзаг пәјланмасы мәнтәгәси, 5 чәјхана
фәалијјәт кәстәрмишди.

1919-чу илин јанварындан е'тибарән јемәкханаларда (пулсуз) је-
мәк јејән әһалинин миллијјәтинә корә һесабаты апарылмышыр.
1919-чу илин јанварындан октябрын 1-дәк ермәниләр 428214 дә-
фә, руслар 319019, мүсәлманлар 300936, алманлар вә полјаклар
2847, ләзкиләр 296 дәфә, күрчүләр 248 дәфә, нсвечлиләр 225, јә-
һудиләр 154 дәфә пулсуз јемәк јемишдиләр. Беләликлә, бир ил әр-
зиндә Бакы шәһәриндә ачлыг кечирән әһалијә миллијјәтиңдән асы-
лы олмајараг әрзаг пәјланмасы мәнтәгәләриндән 10.069.253 манат-
лыг јардым едилмиши.¹ Јерли хејријјә чәмијјәтләринин һимајәјә
көтүрдүкләри јетимханалара, кимсәсиз ушаглара гәјгыны күчлән-
дирмәк мөгсәдилә бу чәмијјәтләрә һимајәчилик Назирлији тәрә-
фиңдән маши јардымлар едилирди. Хејријјә чәмијјәтләри бир бү-
рода бирләшидикдән сонра һимајәчилик Назирлијинә мүрачнәт ет-
мишдиләр. Назирлик өз фондуңдан һәр јетим ушаға әввәлчә 60 ма-
нат ајырмыш, сонралар нсә бу рәгәми 200 маната чатдырмышы.
Еһтијачы олашлара јардымлар миллијјәтиңдән асылы олмајараг бә-
рабәр мигларда едилмиши. Хејријјә чәмијјәтләри вә миллин шура-
лар арасында 2.114.501 манат јардым ашагыдакы гәјдада бөлүшдү-

1. Адрес-Календарь... III һиссә, с. 92.

рулмүшү: 1. Мүсәлман Галын Хейријә Чәмијјәтинә - 220 јетим ушаг үчүн; 2. Ермәни Милли Шурасына - 2 јетимханада 517 нәфәр үчүн; 3. Рус Хейријә Чәмијјәтинә - 527 нәфәрлик јетимхана үчүн; 4. "Ушаг еви" чәмијјәтинә - 80 нәфәрлик јетимхана үчүн; 5. Догузунчу сәһә комитәсинә - 30 нәфәрлик јашлылар евинә; 6. Јәһуди Хейријә Чәмијјәтинә - гочалар вә јохсуллар үчүн.¹ Бунидан башга, Нуха вә Әрәш гәзаларында олан ермәни гачгылыларына комәк үчүн һөкүмәт тәрәфиндән көрүлән тәдбирләр һагъында парламентдәки ермәни групуну сорғусуна һимәјәчилик назирин белә чаваб вермишди: "Назирлик тәрәфиндән телеграф васитәсилә Нухаја 350000 манат вәсаит кочүрүлмүшдүр. Һәмнин вәсаитдән 48000 манаты ермәни ушаг евләринә вериләчәкдир".²

1920-чи илнин тәкчә јанвар ајы әрзиндә Бахъда сыгыначаг тапан гачгылылары, јохсул әһалијә мүхтәлиф гита мәнәтәгәләриндән 103000 исти хәрәк верилмишдир. Һәмнин јемәкләрин 30 фанзи пулсуз, галан 70 фанзи исә бир наһар үчүн әввәлчә 50 гәпијә, сонра исә бир маната сатылмышды. Үмумијјәтлә, 1915-чи ил әрзиндә бу шө'бә әһалијә 3082000 ман. малијә јардымы етмишди.³

Һимәјәчилик Назирлији Бақы Мүсәлман Хейријә Чәмијјәтинин васитәчилији илә Гарс вилајәтиндән кәлмиш вә Ермәникәндә мәскуулашмыш тәгрибән 700 гачгынын күидәлик чәрәк еһтијачы хәрчләрини өз үзәринә көтүрмүшдү. Бу мөгсәллә 1919-чу илнин ноябрындан 1920-чи ил јанварын 1-нә гәдәр мүддәтдә 526195 манат вәсаит ајрылмышды.

1919-чу илдә гачгын даирәләри үзрә мәнзәрә ашагъдакы кими олмушду:

1. Көнчә даирәсиндә - гачгылыларын сајы 21098 нәфәр, 5 гита мәнәтәгәси, үч јетимхана, бир хәстәхана ачылмыш, 18244 пуд тахыл мәһсуллары пајланмышды.

2. Шамаһы даирәсиндә - гачгынларын сајы 26877 нәфәр, 13 гита мәнәтәгәси, ики јетимхана, бир ермәни ушаг еви, бир хәстәхана ачылмыш, 18244 пуд тахыл мәһсуллары пајланмышды.

1. Адрес-Календарь... III һиссә, с. 80.

2. АРДА, ф. 970, сј. 1, нш 85, в. 3.

3. Адрес-календарь Азербайджанской Республики, III һиссә, с. 89.

3. Нуха даирәсиндә - гачгыяларыш сајы 5100 нөфәр, бир гида мәнтәгәси, бир мүсәлман, 2 ермәни ушаг еви ачылымыш, 2623 пуд тахыл мәһсуулары пайланмышды.

4. Гарабаг даирәсиндә - 20 миңдән артыг гачгыяна јардым едилмиш, 3 ај әрзиндә Зәнкәзур гачгыяларына 187500 манат кредит ајрылымышды.

5. Ләнкәран даирәсиндә 3205 нөфәрә әрзаг јардымы едилмиш, бир гида мәнтәгәси, бир јетимхана ачылымыш, 4 миң пуддан артыг тахыл мәһсуулары пайланмышды.

1919-чу илдә Кәңчә даирә мүфәттишинин вердији мә'лумата кәрә, Кәңчәдә мүсәлман гачгыяларла јанашы, 3928 нөфәр ермәни (о чүмләдән 1818 Түркијә ермәниси), ермәни сыйлаһы гүввәләри тәрәфиндән дидәркин салынан Саратовка вә Ново-Ивановка кәңдләриндән 427 рус гачгыялары сығыначаг тапмышды. Ымајәчилик Назирлији Кәңчәдә ермәни гачгыялары үчүн лазарет (һәрби хәстәхана) ачымышды.¹

1918-чи илин апрел ајында ермәни-рус бирликләри Шамаһы гәзасында төрәтдикләри ғырғыялардан сонра Николајевка, Марјевка, Астраханка вә Чухурјурд кәңдләриндә јашајан рус ичмасы Ставропол губернијасына көчмүшдүләр. 1919-чу илин ијун ајында рус ичмасынын үзвләри (37 аилә, 194 нөфәр) Азәрбајҗанын Тифлисдәки Дипломатик Нүмајәндәлијинә мүрачнәт етмиш, Шамаһыја гајытмаг үчүн Тифлиседән Бакыјадәк пулсуз дәмирјол билети верилмәсини хаһиш етмишдиләр. АХЧ һөкүмәти рус гачгыяларынын манеәсиз олараг Шамаһыја гајытмасына разылыг вермишди.²

АХЧ парламентинин 1919-чу ил ијулун 19-да кечирилән ичласында гачгыяларла јардым едилмәси мөгсәдилә идарәләрарасы комиссија јарадылымышды. Бу комиссија Кәңчә губернијасынын Зәнкәзур, Чәбрајыл, Чаваншир вә Шуша гәзаларында мүвәтәти мәскуулашмыш гачгыяларын итисади вәзијјәтини јүткүлләшдирмәк, ошлары бош торпагларда данми мәскуулашдырмаг мөгсәдилә јарадылымышды. Комиссијанын тәркибинә торпаг, дахили ишләр вә дөвләт нәзарәти назирликләринин, "Әһрап", "Мүсаваг", "Иттиһад"

1. АРДА, ф. 28. сәј. 1, иш 13, в. 7.

2. АРДА, ф. 897. сәј. 1, иш 40, в. 8,12.

дән гачгың дүшөн мүсәлманлара јардым көстөрүшмәси үчүн онларын кечдији јолларын үзәриндә сәјјар гида мәнтәгәләри (пулсуз јемәхханалар ачылымшыды) һимајәчилик Назирлијинин көстәриши илә белә гида мәнтәгәләри Ашағы Сарал стансијасында вә Тифлис јахынлығында ачылымшыды.¹

Үмумијјәтлә, 1920-чи илин әввәлиндән һимајәчилик Назирлији АХЧ парламентинә гачгыңлар вә диқәр проблемләрлә бағлы 10 гәнун ләјһәси тәғдим етмишди. Бу гәрарлардан биринә әсасән Азәрбајҗан әразисиндә гачгыңлара дәмирјолундан пулсуз истифадә етмәк ичазәси верилмишди.²

Көрүндүјү киими, АХЧ дөврүндә парламент вә һөкүмәт, хүсусән дә һимајәчилик Назирлији гачгыңлар проблеминин һәллинә хүсусли дигтәт јетирмиш, бу проблеми мүтәрәғти јолларла, мишин ајры-сечкилијә јол вермәдән һәлл етмәјә чәһд көстәрмишди. Лакин бу проблемин һәллинә нә һөкүмәтин кифәјәт гәдәр имканы, нә дә вахты чатмышды. АХЧ-нин сүгуту әрәфәсиндә индики Ермәнистан әразисиндә јашамыш 575 мин нәфәр³ етник мүсәлман әһалидән чәмиси 10 мин нәфәрдән бир гәдәр артыг түрк (азәрбајҗанлы) әһали галмышды.⁴ Демәли, 1918-1920-чи илләрдә Ермәнистанда сојгырымына мә'руз гојулан јарым милјондан артыг азәрбајҗанлы әһалидән өз чашиарыны хилас едә билән әһалинин әсас һиссәси гачгың киими Азәрбајҗанда сығыначаг тапмышды. Лакин гачгыңларын өз өзәли торпағларына гајытмасы проблеми АХЧ һөкүмәтиндән Совет Азәрбајҗаны һөкүмәтинә мирас галмышды. Тәәссүф ки, бу проблем Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти дөврүндә дә һәлл едилмәмишди. 1922-чи иләдәк Ермәнистана - өз етник торпағларына чәмиси 60 мин азәрбајҗанлы гачгың гајыда билмишди.⁵

---

1. Адрес-календарь... III һиссә, с. 387.

2. Јенә орада, с. 32.

3. Большая Советская Энциклопедия, М. 1926, "Ермәни мәсәләси" мәғаләси. Бах: В.Гурко-Кряжин. Армянский вопрос, Б. 1990, с. 11.

4. Коркодјан З. "Совет Ермәнистанынын әһалиясы", 1831-1931 (ермәничә). Ирован, 1932, с. 185. Бах: И.Мәмәдәдов, С.Әсәдов. Ермәнистан азәрбајҗанлылары вә онларын ачы тәлеји. Б. 1992, с. 33.

5. Јенә орада.

XX әсрнн сонунда өз мүстәгиллијини бир даһа әлдә едән Азәр-бајчан Республикасына гаршы Ермәнистан Республикасы бир даһа әрази иддиасы ирәли сүрмүш, конститусион јолла Даглыг Гарабаг Мухтар Вилајетини Азәрбајчандан гопармаг чәнди баш тутмадыгда, силаһлы мүдахилә јолу илә ДГВМ-ни аннексија етмәјә киришмиш-дир. Әсрнн өввәлиндә олдуғу кими, ермәни силаһлы гүввәләри тә-рәфиндән Азәрбајчанын јүзләрлә јашајыш мәнтәгәси виран едил-миш, он минләрлә күнаһсыз инсан гәтлә јетирилмиш, бир милјона јахын азәрбајчалы өз вәтәниндә гачгына чеврилмишдир.

1918-1920-чи илләрдә милли-әрази мұнағишәләри вә гачгынар проблеминин һәлли тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси зәрури мә-сәләдир. Она көрә дә истәр бу, истәрсә дә тарихшүнаслыг бахы-мындан АХЧ дөврүндә милли-әрази мұнағишәләри вә гачгынар проблеминин кениш елми арашдырмалар дөвријјәсинә чәлб едил-мәси олдуғча вачиб мәсәләдир.

*Кулнарә ЫАЧЫЈЕВА,
кичик елми ишчи,
ТАЛЕҢ ЗӘРБӘЛИЈЕВ,
бојук лаборант*

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМБҮРИЈЈӘТИНДӘ МИЛЛИ-МӘДӘНИ ПРОСЕСЛӘР

1917-чи илнин феврал буржуа-демократик ингилабы чаризмин 300 иллик һөкмрашлығына сон гојду. Бу һадисә Русија әразисиндә јаша-јан халғларын азадлыг һәрәкатларыны даһа да күчләндирди. Загаф-газијада вә о чүмләдән Азәрбајчаңда да милли-демократик һәрәкат вүс'әт алды. Бу просесдә милли буржуазија, халг зијальлары фәал иштирак едирдиләр.

1917-чи ил нојабрын 22-дә Совет һөкүмәти "Русијанын вә Шәр-тин бүтүн мүсәлман еһалисинә" адлы мүрачнәтиндә мүсәлман зәһ-мәткешләринин һүгулларыны е'лан етди. һәмин мүрачнәтдә хүсуси-лә гејд едилтирди ки, "бу күндән е'тибарән сизин ацәт вә ән'әнәлә-

риниз, милли вә мәдәни мүәссисәләриниз азад вә тохунулмаз е'лан едилір. Өзүңүз милли һәјатыңызы сәрбәст вә тохунулмаз шәкилдә гурун. Буна сизни һагтыңыз вар".¹

Азәрбајҗан халғының милли-мәвһик шүүруну ојандығы, кечмиш милли-мүстәмләкәчилик әсарәтнини бүтүн тәһһүрләринә сон гојмага чалышдығы бир шәрантдә мүстәғил Азәрбајҗан Республикасы е'лан етмәк тәләб олунурду. Бу, өз милли дошәтини јаратмағ арзусунда олан Азәрбајҗан халғының истәјинә ујғун иди.

1918-чи илин өввәлләриндә Азәрбајҗанда мүстәғил милли дәвләт гурулушу јаратмағ һәрәкәты кениш вүс'өт алмышды вә ону һәјәтә кечирмәк үчүн башлыча демократик гүввәләр, партијалар вә груплар кениш фәалијәт кәстәрирдиләр. Азәрбајҗан Халғ Чүмһүријәтинин јарадылмасы ондан өввәл јаранан Загафғазия мигјаслы демократик дәвләт гуручулугу илә чох бағлы иди.

1918-чи илин февралында Загафғазияның јерли ичтиман тәшкилатлары, партијалары вә сijasи групларын вә милли демократик гүввәләринин сә'ји илә Загафғазия сәјми јарадылмышды. Сәјмин рәһбәрлији күрчү меншевикләринин өлиндә иди. Олар сепаратизм вә милли мүстәғиллик сijasәтини јүрүдүрдүләр.

Бу әрәфәдә Азәрбајҗанда јени һакимијәт утругда мүбаризә октјабр чеврилишиндән сонра ики истигамәтдә кедирди. Јени сijasи шәрантдә, тарихи дөнүш дәврүндә чох шәј Азәрбајҗан халғының милли азадлығ һәрәкәтына һансы сijasи гүввәләрин рәһбәрлик едәчәјиндән вә истигамәт верәчәјиндән асылы иди.

Азәрбајҗана мухтаријәт, мүстәғиллик верилмәси тәләбини ирәли сүрән партија Мүсават Партијасы олду. Болшевикләр Мүсават Партијасының бу програм вә тәләбинә гаршы һеч бир конкрет альтернатив програм вә шүар ирәли сүрә билмәдиләр. Бунунла да олар Азәрбајҗанын милли-демократик, мүстәғиллик әһвал-руһијәси әрәфәсиндә өз нүфузларыны итирдиләр. 1918-чи ил апрелин 9-да Азәрбајҗан фраксиясының тәзјиги алтында Загафғазия сәјми исте'фа верди.

1918-чи ил мајын 28-дә 4 партијаны тәмсил едән 44 нәфәрлик азәрбајҗанлы депутатлар бирләшәрәк Милли Шуранын ичласында

---

¹ В.Чырағзадә. "Истиггал јолларында". Бакы, 1992, с. 11.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәтинин јараңдыгыны билдирән мәшһур Истиглал Бәјаннамәси илә чыхыш етдиләр.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасыны М.Ә.Рәсулзаде чох жүксәк гүјмәтләндирәрәк јазырды ки, "Түрк мәншәли бүгүн ди-кәр довләтләр башлыча олараг дини тәмәл үзәришдә гурулдугу һал-да, Азәрбајҗан Чүмһуријјәти мүасир милли-мәдәни мүстәғиллик тә-мәлиһә, түрк милли-демократик довләт гурулушу зәмнинһә әсасла-ныр вә бу нөгтеји-һәзәрдән бизим чүмһуријјәтимиз илк түрк довлә-тидир".

Мүстәғил суверен Азәрбајҗан довләти јарадыларкән һәр шеји сыфырдан башламаг лазым кәлди. Чүнки һеч бир һазыр довләт ме-ханизми, гануниверичлик, һакимијјәт вә идарәетмә органы, орду, вәһиш довләт фәалијјәти ән'әнәси вә тәчрүбәси јох иди.

1918-чи ил ијунун 17-дә Милли Шуранын мүвәггәти бурахылма-сы вә бүтүн гануниверичи вә ичраедичи һакимијјәтин Мүвәггәти һө-күмәтин әлиһдә чәмләшмәси һаггында гәрар гәбул едилди.

Һөкүмәтин 28 август 1918-чи ил ганунауна кәрә халг маарифи миллиләшдирилди. Милли мүәллим кадрлары һазырламаг үчүн Кәнчә, Нуха вә Зағаталада гыса мүддәтли педагожи курслар тәш-кил едилди 150 динләјичи гәбул едилди. Гори мүәллимләр семина-ријасынын Азәрбајҗан шө'бәси Газаха кәчүрүлдү. 1919-чу илин әв-вәлләриндә Азәрбајҗанда 23 довләт орта тәһсил мүәссисәси фәа-лијјәт кәстәрирди. Бу тәһсил мүәссисәләри 6 киши вә 4 гадын ким-назијасы, 5 реалны мәктәби, 3 мүәллим семинаријасы, 3 гадын тәһ-сил мүәссисәси, 1 политехник вә 1 тичарәт мәктәби олмагла Бакы, Кәнчә, Нуха, Салјан, Шуша вә Газаха фәалијјәт кәстәрирди.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәтинин рәсми органы олан - "Азәр-бајҗан" гәзети Азәрбајҗан вә рус дилләриндә чап олуһурду.

Һөкүмәт Бакыја кәчүкдән сонра ичтиман-сијаси һәјатда, мәдә-нијјәт вә тәсәррүфат һәјатында өз әсас тәдбирләрини кәрмәјә баш-лацы. Бир чох тәдбирләрдә демократик мүгәрәгги мејлләр озүнү кәстәрди.

Илк али тәһсил мүәссисәләриһдән олан Бакы университетинин ачылмасы Азәрбајҗан мәдәни һәјатында чох мүһүм һадисә иди. Университет јарадылмасында һазырлыг кәрүлмәсинә АХЧ Назир-

ләр Шурасынын сәдрәри Ф.Хојски, Н.Јусифбәјов, халг тәһсил иназири Р.Капланов, онун муавини Б.Шахтаһтински вә коркәмли рус алими В.И.Разумовски чәлб едилмишидир. Һәлә 1919-чу илин мај ајында Р.Капланов мә'лумат вермиши ки, һокумәт университетин ачмағын зәрури олдуғуну мөһкәм гәт етмишидир вә бу шижәтин һәјата кечиримәси үчүн вәсаит әсиркәмәјәчәкдир.

Чидди малијә чәтинликләринә бахмајараг АХЧ һокумәти университетин тәшкилине, аваданлыгла тәһиз едилмәсинә 5 милјон манат вәсаит ајырмыш вә 1919-1920-чи тәдрис илләри әрзиндә 10 милјон 858 мин манат пул хәрчләмиши.

1919-чу илин нојабрында Бакыда дөвләт консерваториясынын ачылымасына һазырлыг ишләри башланмышды. Бакыда дөвләт китабханаларынын вә күтләви китабханаларын ачылмасы һаггында лажһәләр ишләниб һазырланмышды. Орта мәктәбләрин миллиләшдиримәси сүр'әтлә апарылырды. Ашағы милли синифләр үчүн мүәллимләр һазырламаг мәгсәдилә Бакыда, Кәнчәдә, Нухада, Шушада, Газахда, Салјанда, Гусарда вә Загаталада хүсуси курслар тәшкил едилмиши. Халг Тәһсили Назирлији мәктәбләр шәбәкәсини кенишләндирмәк, мәктәбләрдә Азәрбајҗан дилиндә тәдриси күчләндирмәк үчүн бөјүк иш апарырды.

Азәрбајҗан Чүмһуријјәтинин һокумәти харичдә дә кадр һазырланмасына хүсуси диғәт верирди. Парламентин гәбул етдији гануна көрә, харичи өлкәләрә 1919-1920-чи илләрдә 100 нәфәр абитуријент вә тәләбә е'зам олунамасы мүәјјән едилмиши. Бу 100 нәфәрдән Ииқилтәрәјә (10 нәфәр), Италијаја (23 нәфәр), Франсаја (45 нәфәр), Түркијајә (9 нәфәр) вә Русијаја (13 нәфәр) тәләбә көндәрилмәси нәзәрдә тутулмушду. Бу мәгсәдиә Маариф Назирлији 700 мин манат ајырмышды".¹ Һәмин тәләбәләр өз тәһсилләрини баша вурдугдан сонра 4 ил мүддәтиндә һокумәтин тә'јин етдији иш јерләриндә ишләмәли идиҗәр. Азәрбајҗанлы тәләбәләр Авропа шәһәрләринә тәһсил алмаға јола дүшәркән ағылларына белә кәлмирдикли, онларын бә'зиси тәһсиллини баша вурмамыш керн гајыдачаглар. Чүнки бир илдән сонра, Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулан кими онларын тәгаүдү кәсилмиши вә бир чоһу тәһсили дајан-

¹ Б.Нәчәфов. Азәрбајҗан Демократик Республикасы. Бакы, 1992, с. 30.

дырмага мачбур олмушду. “Төлөбөлөрин бир hissәси сәә дөндү, дикәрләри исә нечә олурса-олсуи тәһсили баша вурмаг гәрарына кәлдир”.¹

О доврдә савадсызлыгыи ләгв едилмәси сәһәсиндә мүһүм аддымлар атылмышды. 1919-чу илдә Бақы, Шуша, Шәки, Загәтала вә Газахда јашлы әһали үчүн Азәрбајчан дили үзрә ахшам курслары ачылымшыды. Бу курсларда тәһсил мүддәти 2 hissәјә бөлүнмәклә, 1920-чи ил апрелии 1-нә гәдәр давам етмишиди.

АХЧ-нин тәһсил сәһәсиндәки милли сijasәти Азәрбајчанда јашајан бүтүн миллиләтләрини мәнәфејинә ујуи иди. Азәрбајчан һөкүмәти 1918-чи ил 7 сентјабрда “Милли азлыглардан олан халгларын өз ана дилиндә тәһсил алмасы һаггыида” ганун имзаламышды. 1919-чу ил октјабрын 1-дән Даглыг Гарабагыи ермәни мәктәбләри үзрә хүсуи мүфәттишлик јарадылмышды. Бурада јашајан ермәниләрин халг маарифи, мәдәнијјәт сәһәсиндә өз мүгәддәрәтыны тә’јин етмәсини әсаслашдыран 23 машәдән ибарәт әсаснамә тәсдиг едилмишиди. Һәтта ајры-ајры шәхсләрә өз һесабына хүсуи мәктәбләр ачмасына да ичәзә верилмишиди.

Латын әлифбасына кечмәк үчүн һазырлыгыи башланмасы да АХЧ доврүнә тәсадүф едир. Азәрбајчан һөкүмәти түрк дилинә дөләт дили статусу веримәси, каркүзарлыгда түрк дилини тәтбиг едилмәси һаггыида 1918-чи ил 27 ијун тарихли хүсуи гәрар чыхармышды.

Ичтиман һәјатыи башга сәһәләрини дә миллиләшдирилмәсинә башланды. Азәрбајчан һөкүмәтини 1918-чи ил 9 нојабр тарихли гәрары илә үчрәнкли, ајпара вә сәккизбучаглы улдуздан ибарәт олан бајраг милли бајраг һесаб олунду.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтини пул вә почт маркалары дөвријјәјә бурахылымшыды.

Кәпчә шәһәрини чаризм дөврүндәки ады ләгв едиләрәк әсл ады өзүнә гәјтарылды. Еләчә дә дикәр јер ашларына дүзәлишләр едилди. “Азәрбајчаныи шәһәр вә јер адларыныи өзүнә гәјтарылмасыныи мә’нәви вә тәрбијәви әһәмијјәти вар иди”.²

1. В.Чырагов. Истингал јолларында. Бақы, 1992, с. 62.

2. Б.Нәчәфов. Азәрбајчан Демократик Республнкасы. Бақы, 1992, с. 32.

Азәрбајҗан Чумһуријјәти милли ән'әнәләрә җајытмағ, әһалинин дини еһтијачларыны өдәмәк җајғысына галырды. Һөкүмәтин ғәрары илә руһаниләр вә дини идарәләр бүдчә һесабына кечирилер, дини веркиләр дә биләваситә дәвләт хәзинәсинә дахил олуру.

“Бу дәврлә азәрбајҗанчылығ идејасы өз тәһәһүрүнү милли дәвләтин јаранмасында вә ошун дәвләт вә ичтимаи һәјатыи бүтүн саһәләриндә мәғсәдјошлү фәалијјәтиндә таимыш, бу идеја әһалинин хејли һиссәсинин шүуруна һаким олмушду”.¹ АХЧ дәврү, үмумијјәтлә, милли һәрәкатыи вә милли мәһлик шүурунун инкишафында да јүксәк нөгтә олмушду.

Азәрбајҗанда милли-демократик һәрәкатыи тарихини тәблиғ етмәк мәғсәди илә Азәрбајҗан парламентиңдә “Истиғлал” музеји тәшкил олуңмушду.

1919-чу илдә Бакыда “Мүсәлман Шәрғини өјрәнән чөмијјәт” тә'сис едилмишди. Халғымызыи гәдим дәврләрини арашдырмағ мәғсәдилә 1920-чи илин әввәлләриндә Маариф Назирлијиндә археолокија шө'бәси тә'сис едилмишди.

Бакыда Азәрбајҗан Дәвләт Театры фәалијјәтә башламыш, маарифи вә милли мәдәнијјәти тәблиғ едән вә јајан чөмијјәтләрини, тәшкилатларыи, иттифағларыи фәалијјәти кениш вүс'әт алмышды. “Түрк очағы”, “Нәшри-Маариф”, “Мәдәни-Маариф” кими чөмијјәтләр кениш фәалијјәт көстәрирди.

АХЧ-нин јаранмасы әдәбијјатда, театр, мусиги саһәләриндә милли руһун күчләнмәсинә сәбәб олмушду. Ч.Чаббарлы, Ү.Һачыбәјли, Әһмәд Чавад, М.Мәммәдзадә, Ә.Мүзһиб вә башғалары бу милли руһун тәмсилчиләри идиләр.

Азәрбајҗанда фәалијјәт көстәрән сијаси партијалар тәблиғат вә төшвиғат ишини хејли күчләндиришидиләр. Хүсусән, Мүсәват Партијасы Азәрбајҗан тарихинә, әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә даир мүһазирәләр тәшкил едир, китаблар иәшр етдирирди.

АХЧ һөкүмәти јарандығы күңдән әһалинин сағламлығыныи җајғысына галыр вә сәһијјә саһәсиндә чилди тәдбирләр көрүрдү. Милли тибби кадрлар јетишидирилмәсинә фикир верилирди.

---

¹ А.Балајев. Азәрбајҗан милли-демократик һәрәкаты. Бакы, 1990.

Азәрбајҗан Халг Чүмһуријјәти ики илдән аз јашаса да, Азәрбајҗан дәвләт гурулушунун јарадылмасы, Азәрбајҗан истиглалијјәтинин дирчәлдилмәси, халгымызын милли мәшлик шүүрунун ојанмасы үчүн аз иш көрмәди. АХЧ-нин јаранмасы узун мүддәт давам етмиш тарихи процесин тәбии мәнсулу, Азәрбајҗан халгынын азалдыг һәркатынын, онун милли шүүрунун инкишафынын ганунаујғун мәнсулу кими гүјмәтләндирмәлидир.

ИСТИФАДӘ ОЛУНАН ӘДӘБИЈАТ:

1. А.Балајев. "Азәрбајҗан-милли-демократик һәркаты". 1917-1920-чи илләр". Бақы, 1990.
2. Б.Нәчәфов, "Азәрбајҗан Демократик Республикасы". Бақы, 1992.
3. В.Чырағзадә. "Истиглал јолларында". Бақы, 1992.

Аслан ШИРӘЛИЈЕВ,
кичик елми ишчи

АДЧ: ҺӨКУМӘТИН ТӘШКИЛИ, МИЛЛИ-МӘДӘНИ ВӘ МҮСТӘГИЛ МАЛИЈЈӘ САҲӘСИНДӘКИ ГУРУЧУЛУГ

(1918-1920-чи илләр)

Азәрбајҗан тарихшүнаслыгында сон бир нечә илдә Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријјәти дәвләтинин чохтәрәфли фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләри тәдгигатлара чәлб едилмиш, диссертасија ишләри јазылмыш, елми мөгаләләр вә китаблар чап едилмишдир. Лакин узун илләр тарихшүнаслыгымыз үчүн јасаг едилмиш АДЧ-нин фәалијјәтинин бүтүн саһәләрини өјрәниб тәдгиг едилдијини сөјләмәк һәлә тез оларды. Белә тәдгиг едилмәмиш, лакин өјрәшилмәсинә бөјүк еһтијач дујулан фәалијјәт саһәләриндән бири дә зәннимизә, АДЧ-нин милли мүнәсибәтләр, милли-мәдәни вә мүстәгил малијјә саһәсиндәки гуручулуг сijasәтинин тәдгиги мәсәләсидир. Ајры-ајры

тэдгигат мәсәләләриндә бу мәсәләжә бә'зи һалларда тохунулса да лакин әсас тэдгигат мөвзусу олмадыгындан АДЧ һокумәтинин бу мүһүм сәһәсинин өйрәнилмәси бир нөв тэдгигатдан кәнарда галмышдыр.

Мәһз буну нәзәрә алараг һәмнин проблемин бә'зи чөһәтләринин ишыглаңдырылмасы үзәриндә дајанмаг фикримизчә јеринә дүшәр.

Сәнәдләрин арашдырылмасы көстәрир ки, мөвчуд олдуғу 23 әрзиндә АДЧ һокумәти өзүнүн итгисади сijasәти илә јанашы һәм дә милли мүнасибәтләр сәһәсиндә дә өзүнәмәхсус консепсия хәтти ишләјиб һазырламыш вә онун ардычыллыгла һөјата кечирилмәсинә чидди сө'ј көстәрмишдир. Бу консепсиянын ана хәттини азербайчанчылыг идсолокијасы вә республикада јашајан бүтүн халгларын һүгүг рәһбәрлији тәшкил едир. АДЧ истәр парламентдә вә истәрсә дә һокумәтин тәркибиндә Азербайчанда јашајан халгларын бәрәбәрлик вә демократик гәјдалар әсасыда тәмсил олунмасыны тә'мин етмишдир. Белә ки, АДЧ-нин милли сijasәт хәттинә ујғун олараг, Азербайчан Милли Шурасынын 1918-чи ил нојабрын 17 -дә чагырылмыш 2-чи ичласында парламентин 120 нәфәрдән ибарәт јарацылмасы гәрара алынмышы. Әһалинин милли тәркиби нәзәрә алынараг Милли Шуранын 44 нәфәр үзвүндән башга кәләчәк парламентә азербайчанлылардан 36 нәфәр нүмајәндәнин сечилмәси илә јанашы, ермәниләрә 21, Бакыдакы рус милли шурасына 10 јер әјрылырды. Буидан әлавә парламентдә милли азадлыгларын нүмајәндәләри үчүн дә јерләр нәзәрдә тутулурду. Бурада алмаилар, јәһүдиләр күрчү вә полјакларын һәр бири 1 нәфәр нүмајәндә илә тәмсил олунмалы иди.

Парламентин 1919-чу илин сонуна аид олан тәркибиндә исә славјан рус иттифагы фраксиясы 4 нәфәрлә, милли азадлыглар фраксиясы 9 нәфәрлә ермәни фраксиясы исә 5 нәфәр нүмајәндә илә тәмсил олунурду.

Бу милли бәрәбәрлик принципи Азербайчан һокумәтинин тәшквиндә дә әсас көтүрүлмүшдүр. Истәр Ф.Хојскинин вә истәрсә дә Н.Јусифбәјлинин сәдр олдуғу Азербайчан һокумәтләринин тәркибиндә мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри дә тәмсил олунурдулар.

АДЧ-нин Милли мүнәсибәтләр сәһәсиндә атдығы мүнһүм аддымлардан бири Азәрбајчан (түрк) дилини дәвләт дили е'лан етмәси сәјылмәлидир. Дәвләт дили һагъында ганун әсасән парламентиң ичласларының каркүзарлығын әсасән Азәрбајчан дилиндә апарылмасы рәсмиләшдирилмишиди. Бунула јанашы дикәр милләтләриниң нүмајәндәләриниң рус дилиндә чыхыш етмәләри дә мүмкүн сәјылмишиди. Лакин рәсми дәвләт сөнәдләриниң һамысы милли дилдә тәртиб олуурду. Дәвләт органларының ана дилинә кечмәси илә ичтимаң һәјатын милләтләшдирилмәсинә башлашды. Бүтүн дәрәчәләрдән олан тәдрис мүәссисәләриндә шакирдләрини өз ана дилләриндә охумалары тә'мин едилди. Милли кадрларың јетишдирилмәси үчүн 1919-чу ил нојабрың 15-дә Бақыда Дәвләт Университетиниң ачылмасы республиканың һәјатында мүнһүм һадисә олду. Бу АДЧ-нин милли кадрларың јетишдирилмәси сәһәсиндә атдығы ән мүнһүм аддымлардан бири иди. Бунула јанашы һөкүмәт истәр орта ихтисас вә истәрсә дә али мәктәпләрдә Азәрбајчанда јашајан бүтүн халғларының нүмајәндәләриниң тәмсил олуңмасы гәјгысына галыр, милли ајры-сечкилик һалларына гаршы мүбаризә апарырды. Буларың һамысы АДЧ-нин фәалијјәти дәврүндә республикада милли мүнәсибәтләр вә азсајлы халғларла бағлы проблемләрини һуманистчәсинә демократик руһда һәлл едилмәсини демәјә әсас верир.

АДЧ-нин мөвчуд олдуғу мүддәтдә республиканың әразисиндә јашајан азсајлы халғларың, милли азлығларың сијаси-игтисади вә ичтимаң фәалијјәти үчүн там азадлығлар вар иди. Белә ки, һөкүмәтин һәлә 30 ијун 1918-чи ил гәрарына әсасән Халғ Маарифи Назирлији аппаратының јарадылмасы нәзәрдә тутулурду. Назирлик аппаратың тәркибиниң тәсдиғ етмәк үчүн 1918-чи ил августун 2-дә һазырладығы лајиһәни һөкүмәтә тәғдим етмишиди.

Назирлијин августун 23-дә вердији гәрарда кестәрилирди:

а) бүтүн тәдрис мүәссисәләриндә тәһсил шакирдләрини өз ана дилиндә апарылмәли, лакин дәвләт дили олан түрк (Азәрбајчан) дили дә мүтләғ тәдрис едилмәлидир;

б) али, ихтисас вә орта тәһсил мүәссисәләриндә тәһсил дәвләт дили олан түрк (Азәрбајчан) дилиндә апарылсын. Бунула белә али ихтисас мәктәпләриниң милли синифләриндә дәрсләр ана дилиндә

лавам етдирілісін. 1918-19-чу ишләр әрзиндә исә түрк дилинини күч-
лү шәкилдә тәдрис еднмәсинә пани олунсун.

Гәрарын мәзмуна дигтәт јетирдикдә онун милин азыглара гәј-
гы руһида тәртиб олушугу чиди нәзәрә чарпыр. Дөвләт дили илә
јанашы дикәр дилләрин сәрбәст инкишафына һәр чүр шәраит јара-
дылмасы АДЧ-нин демократик тәбиәтини һәгигәтән нүмајиш етди-
рди.

АДЧ һөкүмәтинини милли азыгда галан халгларын маарифләп-
мәсинә даир бу кими гәрарлары АДЧ-нин мовчуд олдугу бүтүн дөвр
үчүн сәчијјәвидир вә республика һөкүмәтинин азсајлы халглара гәј-
гыкеш мүнәсибәтини ачыг-ашкар кәстәрир.

Мүстәгил дөвләтин јаранмасы, јашамасы, инкишаф етмәси вә өз
ишләрини мүтәшәккил турмасы үчүн дөвләтин мүстәгил малијјә си-
јасәти аз әһәмијјәт кәсб едир. Бәс АДЧ мүстәгил малијјә сијасәти-
ни нечә гурурду?

О вахт демократик һөкүмәт республикада вәзијјәтин сон дәрә-
чә ағыр олдуғуну нәзәрә алыб, малијјә-тәсәррүфат ишләрини саһ-
мана салмаг вә мүстәгил малијјә сајасәти јеритмәк вәзифәсини
әсас мәгсәдләрдән бири кими гаршыја гојмушду. Республика На-
зирләр Шурасы 1918-чи илин сентјабрында дөвријјәдә олан Бакы
"бон"у пул ваһидинини дәјәрини мүәјјән етмәк һаггында гәрар гә-
бул етмишди. Бу гәрарла бир түрк лирасинини өдәнишмәси Бакы
"бон"у илә 40 манат курсла мүәјјән олунмушду. Маши тә'минат
чәтинлијинини вә зәһмәткешләрин мәнәфејини нәзәрә алараг,
Азәрбајчан һөкүмәти һәмин ил сентјабрын 22-дә нөвбәти гәрар гә-
бул едәрәк Бакы шәһәр өзүнүндәрә Шурасынын әввәлләр бурах-
дығы "бон"ларын үмумдөвләт пулуна дәјәрчә бәрәбәр олмасыны
е'лан етмишди. Бу вахт һөкүмәтин малијјә үзрә мүтәхәссисләри-
нин дүзкүн консепсијасы вар иди вә пул дөвријјәсиндә кәскин сыч-
рајышлара јол верилмирди. Һөкүмәт Бакы Халг Комиссарлары
Шурасынын әввәлки пулуни дөвријјәјә бурахылмасына јол верди,
лакин Малијјә Назирлијинә тапшырды ки, бу пуллары јаваш-јаваш
дөвријјәдән чыхармаг нијјәтиндә олсун. Малијјә-сәнајә тичарәти
назири Ә.Әмирчанова тапшырылмышды ки, Бакы шәһәр өзүнүнда-
рә Шурасынын вә әввәлки шәһәр тәсәррүфаты Шурасынын бурах-

дыгы "бон"ларын архасында һансы һәгнги тә'минатын олмасыны мүәҗҗән етснн.

Һөкүмәтин малијҗә саһәснндәкн пөвбәти тәдбири 1918-чи ил сентҗабрын 25-дә олмушду. Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријҗәтин-дә пул дөвријҗәсиндәкн мәсәлөләр гәјдәја дүшәнә гәдәр 30 млн. манат мәбләғнндә 10; 25 вә 50 манатлыг пул ваһишләринин бурахылмасы гәрара алынмышды. Пулларын чыхарылмасына чәкнлән хәрч үчүн Ә.Әмирчановун сәрәнчамына 150 мин манат кредит ајрылды. Бурахылмыш пулларын дәјәри тезликлә мүәҗҗәиләшдирилди. Тәсәдүфи дејил ки, 1918-чи ил октҗабрын 1-дә Азәрбајҗан Демократик Республикасы Назирләр Шурасынын сәдри Ф.Х.Хојски Истанбула, М.Ә.Рәсулзадәјә мө'лумат вермишди ки, Түрхијә лирәсинин курсу Азәрбајҗанда 20 маната бәрәбәрлир. Октҗабрын 26-да һөкүмәт "бон"ларын чапына һазырлыг үчүн малијҗә назирлијинин сәрәнчамына 50 мин манат ајырымышды.

Көрүлән тәдбирләр тезликлә республиканын малијҗә тәсәррүфатыны сабитләшдирилди. 1918-чи илин октҗабрында һөкүмәт дөвләт гуллуғчуларынын әмәк һағтыны 100%-ли кәлир һесабына артырмаг гәрарына кәлди. Октҗабрын 22-дә исә бә'зи назирликләрә, гуллуғчулара јардым үчүн 5 мин манат, Халг Маариф Назирлијинә исә 22 мин манат кредит ајрышды.

Алыш-вериш демәк олар ки, әсасән Бақы "бон"лары илә апарылырды. Һөкүмәт "бон"ларын бурахылмасы үчүн бүтүн лазыми тәдбирләри һәјата кечирилди. 1918-чи ил декабрын 15-дә Азәрбајҗан вә Күрчүстан республикалары арасында "бон"ларын бурахылмасы үчүн мугавилә имзаланшы.

"Азәрбајҗан" гәзети 1918-чи ил 29 октҗабр тарихли сајында јазырды ки, Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријҗәти Назирләр Шурасынын октҗабрын 28-дә ичласы кечирилиб. Бу ичласда јени Загафгазија "бон"ларынын бурахылмасы һағтында Күрчүстан һөкүмәтинин пула олан еһтијач тәклифи мүзакирә едилиб. Күрчүстанын малијҗә вәзијәтинин вә пула олан еһтијачыны нәзәрә алараг, 80 млн. "бон" бурахылмасына бу шәртлә разылыг верилиб ки, Азәрбајҗан һөкүмәти көһнә борчуу, һәм дә јени бурахылышдан өз пајыны алачагдыр.

Артыг 1919-чу илин өввөлөрүндө республикада планлы шәкилдө јерли вә мәркәзи малијјә оргaнлары тәшәккүл тапмаға башлады. Һәмни ил 31-н јанварда Азәрбајчан Республикасы малијјә назири И.Н.Протасов Назирләр Шурасының сәдри Фәтәли хан Хојскијә ханш мәктубу јазмышды. Һәмни мәктубда охујуруг: “Ештијачы нәзәр алараг тә’чили Азәрбајчан һөкүмәтинин 100 манатлыг пул ваһидини, сонра исә башға пул ваһидләрини чап едәсиниз. Һәм дә онларын үзәрнидә Назирләр Шурасы сәдринин вә малијјә назиринин имзасы олсун. Сиз зати-алиләриндән ачизанә тәрздә ханш едирәм ки, истәјинизлә имзанызын јерләшдирилмәсиндән асылы олараг түрк вә рус дилләриндә нүмунөлөри верәсиниз.

Тә’лимата көрә һазыр олан пуллар вә сонунчу рәнкли ештијат дәстләри ајры-ајры отагларда мүһафизә олунурду.

Көрүлән тәдбирләрә, бина гапыларының ғыфылланмасына вә мөһкәм мүһафизәсинә бахмајараг, пулларын оғурланмасы һаллары олурду. Һәтта шөһәрдә мүхтәлиф дәјәрли гәлп пуллар да чап олунмаға башланмышды.

Азәрбајчан Дөвләт Банкының Кәнчә филиалында вәтәндашлардан пул гәбул едиләркөн ашкар олунан гәлп вә шүбһәли “бон”ларын сијаһылары инди дә архивдә мүһафизә олунур. Гәлп пуллар дөвријјәгә гәфләтән дахил олмушду вә онлары һәгиги пуллардан ајырмаг чох чәтин иди.

Бу һагда Азәрбајчан Дәмир Јолу Идарәсинин рәиси 26 октјабр 1919-чу ил тарихли һесабатда јазырды: “Азәрбајчан Республикасында ејни гүввәјә малик бурахылышдан олан “бон”лар дөвријјәгә бурахылмышдыр. Буларла јанашы, гәлп “бон”лар вә дөвләт тәрәфиндән чап заманы оғурланмыш там олмајан “бон”лар да дөвријјәгә дахил олмушду. Белә мүхтәлиф бурахылышы “бон”лар көрүнүр, әһалидә чохдур, онлары базарда гәбул едилрәр вә әлбәттә, Азәрбајчан Дәмир Јолуну кассаларына дахил олур.

Дөвләт сахта вә гәлп пуларын бурахылмасына гаршы чидди мүбаризә тәдбирләри һәјата кечириди.

Загафгазија “бон”ларының бурахылмасында бә’зи һалларда Азәрбајчанла Күрчүстан арасында мүбаһисәли мәсәләләр ортаја чыхырды. Буну о вахткы тәдбирләрдән көрүрүк. Сәһәдләрдән оху-

журуг: "1919-чу ил январын 27-дә Азербайжан Демократик Республикасы һөкүмәти даһа 20 млн. "бон"ун бурахылмасына бу шәртинә разылыг верир ки, Күрчүстан һөкүмәти бундан сонра Гејд-шәртсиз Азербайжан Республикасы илә бирликдә Загафгазија "бон"ларынын бурахылмасынын дајандырылмасы шәртләринә гол чәксини. һәммин ил январын 31-дә Азербайжан харичи ишләр назири Мәммәд Јусиф Чәфәров јазырды ки, 20 млн. аздыр, бу Күрчүстана бир нечә күн чатар. Күрчүләр хаһиш едирләр ки, 70 миллионлуғ "бон" бурахаг.

М.Ј.Чәфәров һөкүмәтдән хаһиш едир ки, Күрчүстан илә 50 млн. "бон" бурахылмасына разылыг версин. 1919-чу ил январын 20-дә Нәсиб бәј Јусифбәјли М.Ј.Чәфәрова јазырды ки, өввәлләр бурахылмыш гүјмәтли кағызлардан бизә пәј чатмадыгына көрә АДЧ Күрчүстанын хаһиши илә әләвә 20 млн. "бон" бурахылмасына һеч бир мараг көстәрмир. М.Ј.Чәфәров, Һ.Агајев илә күрчүләрин хаһишинин јеринә јетирилмәсинин тәрәфдары идиләр. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, Н.Јусифбәјлинин гәрары сијаси чәһәтдән дүз чыхмаз. Күрчүстана комәк етмәк лазымдыр. Әкс тәгдирдә Ермәнистанын Күрчүстан вә Азербайжан тәрәфиндән малијјә блокадасына алынмасы барәдә шикајәтләринә бахмајараг, бу мәсәләдә онлар Күрчүстанга бирләшә биләrlәр.

1919-чу илин 21 январында шифрәләнмиш телеграмла М.Чәфәров Н.Јусифбәјлијә мә'лумат вермишди ки, Азербайжана чатачаг "бон"лар тамамилә депозитив шәкилдә өз сәрәнчамында дәвләт банкында мүһафизә олуур. "Бон"ларын Бакыја чатдырылмасы јарым ај кечикдирилмишдир. Алынган мә'лумата көрә бунун да сәбәби болшевик террорчуларын јолда онлара гәфил һүчүму олмушдур. М.Чәфәров С.Мехмаңдаровга разылыға кәлмишдир ки, "бон"ларын јолда мүһафизәсини тә'мин етсин.

Илк бөјүк мәбләг Кәнчәјә көңдәрилмишдир. Галаң һиссәнин дә ораја көңдәрилмәси плашашдырылмышдыр. Лакин М.Чәфәров хәбәрдарлыг едирди ки, Кәнчә хәзинәсинин кичик олмасы бүтүн мәбләгин гәбулуна имкан вермир. Азербайжанын разылыгы олмадан 1919-чу илин февралын 12-дә Күрчүстан вә Ермәнистан әләвә оларга 320 миллион Загафгазија "бон"у бурахмаг һаггында разылыға кәлмишдиләр. Азербайжан һөкүмәти исә була гәти е'тиразыны билдир-

мишди. Һәмнин илин мајында мә'лум олду ки, Мәчлис-Мүәссисанын разылыгы илә Күрчүстан һөкүмәти 100 милјон "бон" бурахмаг истәјр. Н.Јусифбәјли М.Чәфәрову бу ишә вәкил етди ки, е'тиразыны билдирсин.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин сәрһәдләришән кәнарда Бакы "бон"лары хүсуси гижмәтә малик иди вә онун алверин кедирди. Лакин һәмнин илин ијунуида Азәрбајчанын малијјә ишчиләри бу алверин гаршысыны ала билдиләр.

1919-чу илин ијунуида Азәрбајчанын биржаларында пулларын мәзәниләри ашағыдакы кими иди:

1000 рубллуғ "Керенкләр" -	1850 рубл.
500 рубллуғ "Романовлар" -	1600 рубл.
100 рубллуғ "Романовлар" -	350 рубл.
Инкилис фунт-стерлинги -	310-315 рубл.
Америка доллары -	280 рубл.
Франса франкы -	8-10 рубл.
Италија лираси -	7 рубл.
Иран түмәни -	125-230 рубл.
Түрк гызыл лираси -	390 рубл.
Рус онлуғ гызыл валјугасы -	420 рубл.
Нобел аксијалары -	16500 рубл.

Республиканын Малијјә Назирлији пул һагг-һесаблирыны вә дөвријјәсини пизама салмағ үчүн лазыми тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини давам етдирди. Бакы шәһәр Бәләдијјә Иларәси Малијјә Назирлијинин кредит шә'бәсинә билдирди ки, идарә фәалијјәтдә олдуғу дөврдә хејли шәһәр "бон"лары бурахмышдыр. Ајры-ајры шәхсләр вә фирмалар чари һесаблирыны тә'мин етмәк үчүн һәмнин "бон"лардан 151 милјон рубл алыблар, чари һесабын галығы исә Русия Дөвләт Банкынын Бакы шә'бәсиндәдир.

1919-чу ил мај ајынын 5-дә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин 33-чү ичласы кечирилмиш вә һөкүмәт јенишән кағыз пуллар бурахылмасыны гәрара алмышдыр.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин мүстәгил малијјә сija-сәтинин әсасыны тәкчә "бон" пулларын дөвријјәјә бурахылмасы тәшкил етмирди. Бунула јанашы, диқәр малијјә тәсәррүфаты тәд-

бирләри дә көрүлүрдү. Бурада Азәрбајчан Дөвләт Банкынын јарадылмасына да дигтәт јетирилди. 1919-чу ил мајын 26-да Азәрбајчан һокумәти гәрар гәбул едиб банкын јарадылмасына данр ганун лајиһәсини бәјәиди. Малијјә пазирн Әли Аға һәсәнова тапшырылды ки, ганун лајиһәсини тәсдиг етмәк үчүн парламента тәгдим етсин.

Кечирилән малијјә ислаһатларынын бөјүк бәһрәси олду: 1919-чу ил сентјабрын 30-да Бакыда тәнтәнәли сурәтдә Азәрбајчан Дөвләт Банкы ачылды.

Шәһәр Бәләдијјә Идарәсиндә Ә.Ә.Кәримов, Сәнаје вә Әрзаг Тичарәти Назирлијиндән дәфтәрхана мүдирн А.А.Макински банк шурасынын үзвү тәјин олундулар.

Банк ишчиләри Н.Јусифбәјлини сүрәкли алгышларла гаршыладылар вә она сөз вердиләр ки, банк әмәлијјатларынын мүвәффәгјјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн өз билик вә көркәмини әсиркәмәјәчәкләр. Банкын ачылышында иштирак едән һ.З.Тагыјев чыхыш едиб демилшир ки: “Бизим банк һаггында тезликлә Авропада да биләчәкләр.”

Әслиндә Азәрбајчан Дөвләт Банкы 1919-чу ил сентјабрын 19-да инамамәси тәсдиг олунандан сонра фәалијјәтә башламышдыр.

1919-чу ил сентјабрын 1-дә Азәрбајчан Дөвләт Банкынын Кәндә шәбәсинин јарадылмасы һаггында ганун лајиһәси һазырланмышдыр. Бу ганун октјабрын 25-дә тәсдиг едилмишир. Ејни заманда кәнд тәсәррүфаты үчүн кредит банклары вә шәһәрдә әманәт кассалары бәрпа олунмушду. Кассаларын чоху кооператив бирләшмәләриндә тә’сис олунурду. Ән бөјүк кооператив бирләшмәләриндән бири Азәрбајчан кредит вә борч-әманәт кассалары чәмијјәти иди.

1918-чи ил мај ајынын 28-дә истиглал бәјаннамәси илә Азәрбајчан Милли Шурасы Мүстәгил Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јарандығыны дүнјаја билдирди. Истиглал бәјаннамәсинин сонунчу маддәсинә әсасән мүәссисләр мәчлисн чағырылана гәдәр, бүтүн Азәрбајчанын идарәси башында Милли Шуранын дурдуғу, мүвәггәти һокумәт онун гаршысында мә’сулијјәт дашыдығы көстәрилди.

Азәрбајҗан Милли Шурасы вә Фәтәли хан Хојскинин башчылыг етдији мүнвәптәти һөкүмәтин Кәһчәјә кочмәси илә Азәрбајҗандакы сијаси гүнвәләр арасында мүнбаризә гызышды. Милләтнин физики варлыгыны горумаг вә милли һөкүмәтнин бүтүн Азәрбајҗан әразисиндә һакимијјәти бәргәрар етмәк үчүн чағырылмыш Түркіјә һәрби һиссәләриндән мүнхәлиф чәрәјанлар өз хејирләринә истифадә етмәјә чалышдылар. Түркіјә илә бирләшмәји төләб едән илһагчылар Азәрбајҗан Милли Шурасынын мүнстәтил Азәрбајҗан шүарына гаршы чыхыр, дикәр тәрәфдән бир сыра мүнртәче гүнвәләр Милли Шуранын демократик характериндән хофланырдылар. Оңлар Милли Шура үзвләрини халтын көзүндән салмаға чалышыр, зијальылары Османлы гошуи һиссәләринин Азәрбајҗана чағырылмасына мане олмагда иттиһам едир, һәтта “ермәниләрә сатышыслары” һагтында белә шајнәләр јажмагдан чәкинмирдиләр. Түркіјә һәрби һиссәләринин команданы Нуру паша сонулчуларын оңдан өз мөгсәдләри үчүн истифадә етмәсинә е’тираз едиб, јалныз әскәр олдугуну вә сијасәтә гарышмајачағыны билдирмишди. Нуру пашанын сијаси мүншавирин Әһмәд бәј Агаәгунун фәал иштиракы илә бүтүн һакимијјәтин Фәтәли хан Хојски һөкүмәтинин әлиндә чәмләшмәси һагтында компромис гәрар гәбул едилди. 1918-чи илин 17 ијун тарихин гәрары илә Азәрбајҗан Милли Шурасы өзүнү бурахымыш е’лан етди. Бунунла белә гәрара алында ки, лазыми һазырлыг ишләри апарыландан сонра Азәрбајҗан мүнәсисләр мәчлисинә 6 ај мүддәтиндә сечкиләр кечириләчәкдир. Септјабрын 14-дә һөкүмәтин гәрары илә мүнәсисләр мәчлисиндә сечкиләр үзрә Назирләр Шурасынын сәдри, дахили ишләр назирин вә халг маариф назирләринә комиссија јаратмаг тапшырылды. Бу комиссијанын тәркиби вә ишин әсас истигамәтинин мүнәјјән олунамасы саһәсиндә тезликлә иш башланды. Лакин нојабр ајында Азәрбајҗанын бејнәлхалг вәзијјәти јенидән кәскин шәкилдә дәјишди. Мудрос барышыг мүнәвиләсинә әсасән мүнһарибәдә мәглүб олмуш Мудрос гошуилары Азәрбајҗандан кетмәли, Бакыны Антанта адындан иңкилисләр ишгал етмәли идиләр. Өз табелијиндән аз-чоһ дәрәчәдә гошун һиссәләри олмајан Азәрбајҗан һөкүмәти вә јенидән топланмыш Азәрбајҗан Милли Шурасы истиглал принципиндән керин чәкилмәмәк шәртин илә Бакыја кәләчәк

инкилис кенералы Томсонла дил тапмаг сijasәти јеритмәк мәчбу-
ријјәтиндә галды. Деникин Русиясынын мүттәфиги кими инкилис
кенералы нәнки Азәрбајчанын истиглалы принципини гәбул ет-
мир, һәтта “Азәрбајдан халгынын үмуми сәсвермәсинә әсасланан
республиканын јохлуғуну вә онун түрк комаңданлыгынын интрига-
сы илә јаранмыш бир һөкүмәт олдуғуну” ишиа едирди. Бунуила бе-
лә Әнзәлидә икән о, “мадам ки, сиз бунун әксини иддиә едирсиниз,
онда кәлиб јериндәчә тәһгиг едәр, она әсасән гәрар верәрик” де-
мишдир.

Инкилис гошушларынын нојабрын 17-дә Бакыја кәлмәсиндән 3
күн сонра Азәрбајчан Милли Шурасынын 2-чи ичласында Азәрбај-
чаша мүвәтәти али гапуиверичи органын јарадымасы һагтында га-
пуи верилди. Тәкшалаталы парламент бу гапуна әсасән 120 нәфәрдән
ибарәт олмалы иди. Милли Шуранын 44 нәфәр үзвүдән әләвә өлкә
әһалисини әксәријјәтини тәшкил едән јерли мүсәлман әһалидән да-
һа 36 нүмајәндәнин сечилмәси нәзәрдә тутулурду. Бу нүмајәндәләр-
дән беши Бакыдан, икиси Көјчајдан, үчү Губадан, икиси Ләнкәрән-
дан, икиси Шамахыдан, үчү Кәпчәдән, икиси Чаваддан, икиси Әрәш-
дән, бири Чаванширдән, икиси Зәнкәзурдан, бири Газахдан, бири
Чәбрајылдан, икиси Нухадан, икиси Загаталадан, үчү кечмиш Ирәван
губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән, бириси исә Тифлис губер-
нијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән (Борчалы) сечилмәли иди. Шә-
һәрләрдән олан милләт вәкилләри баләдијјә идарәләринин мүсәлман
үзвләри тәрәфиндән, маһалларын нүмајәндәләри исә мүвафиг маһа-
лын милли комитәләри тәрәфиндән сечилмәли иди. Өлкә әһалиси-
нин чох милләтли тәркиби нәзәрә алынараг ермәниләрә кәлечәк
парламентдә 21 јер ајрылырды. Кәпчә, Шуша вә Бакыда олан ермә-
ниләри милли комитәләри мүвафиг олараг 8; вә 5 нүмајәндә көндә-
рә биләрдн. Бакыда олан Рус Милли Шурасына 10 јер ајрылырды.
Милли азлығлардан алмашара, јәһудиләрә, күрчү вә полјаклара һә-
рәси 1 нүмајәндә сечиб, парламентгә көндәрмәк һүтуғу верилирди.
Бакы һәмкарлар тәшкилаты 3, Бакы нефт сәнајечиләри шурасы вә
тичарәт-сәнајә иттифагы 2 нүмајәндә күрсүсүнә малик иди. Нүмајән-
дәләр бирбаша вә гапалы сечилә биләрднләр. Гадынлара да Ислам
аләминдә ишк дәфә олараг сечиб-сечилмәк һүтуғу верилирди.

Парламент һагтындакы бу гапунун е'лан едилмәсиндән сонра Бакыда сijasи мұбаризә сон дәрәчә кәскинләшди. Хүсусән Азәр-бајчанда мәскун олан гәјри-јерли әһали бу гапуну дүшмәнчәсинә гаршылады. һәммин мұнасибәт декабрын әввәлләриндә Бакыда бир сыра сijasи партијаларын нұмајәндәләриндән ибарәт "Демократик мұшавирә" дејилән јыгынчагларда да өзүнү көстәрди. Мұшавирә-дә иштирак едән еср (Саақјан), меншевик (Багатуров), буид (Блумштејн) партијаларынын вә һәмкарлар иттифаглары шурасы-нын нұмајәндәләри (Кожанны, Рохлин) гәти сурәтдә Азәрбајчан истиглалы принсипинә гаршы чыхыб, парламентни јаранмасыны "бојук", "бөлүмәз Русијаја" гаршы хәјанәт һесаб етдикләрини һе-саб етдикләрини бишдирдиләр. Болшевикләр парламентә бајкот е'лан едиләр. Фәһлә конфрансынын парламенти бајкот етмәк си-јасәтинә гаршы чыхараг, Рамана, Бинәгәди, Балаханы вә Сабунчу-нун мүсәлман фәһләләри бир гәдәр сонра һәмкарлар тәшкилаты-на ајрылмыш 3 нұмајәндә јериндән икисинин ошара верилмәси-ни тәләб едиләр. Азәрбајчанын бир сыра маһал вә шәһәрләрин-дә дә депутат сечкиләри баша чатмышды. Нахчыван вә Борчалы-нын да көләчәји мөсәләси гаранлыг галдыгындан орадан нұмајән-дә көлмәмишди. Одур ки, парламент һагтында гапунун нәзәрдә ту-тулмуш 120 депутатын әксәријјетинин топланмасы илә парламен-тин ачылышы олду. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти парла-ментинин илк тә'сис ичласы 1918-чи ил декабр ајынын 7-дә Ба-кыда олду. Шәһәрин мәркәзи бајрамсајағы бәзәдилмишди. Милли бајраглар вә халыларла бәзәдилмиш парламент ичлас салунуида Түрк Демократик Федералистләр Партијасы-Мүсаватын үзвләри, еләчә дә азлыгда галан милләтләрин нұмајәндәләри ортада, һүм-мәтчи меншевикләр вә социалистләр солда, биртәрәфләр вә Ит-тиһад партијасынын үзвләри сагда әјләшмишдиләр. Дипломатик нұмајәндәләр ложасында кеперал Томсонун нұмајәндәси Конке-рел, Дағлылар һөкүмәтинин сәдри Т.Чермојев, бу һөкүмәтин Азәр-бајдакы нұмајәндәси Гандәмиров, Күрчүстан Республикасынын нұмајәндәси Карсевадзе, еләчә дә Араз Республикасы нұмајәндә-си П.Әлијев отурмушдулар. Азәрбајчан һөкүмәтинин үзвләри дә ичласда иштирак едирдиләр.

Парламентин илк ичласыны Азербайжан Милли Шурасынын сәдри М.Ә.Рәсулзадә ачмыш, бөжүк тәбрик нитги сөйләмешдир. Тез-тез алгышларла көсилән нитгиндә Мәммәд Әмин “фиргә е’тиразлары, шәхси гәрәзләри” вә бүгүн бу кими вәтән, милләт гәҗәси гаршысында софла галан гәрәзләри атыб, вәтән гәҗгысы вә милләт дүҗгусуну һәр шејдән јүксәк тутмага чағырмышдыр.

Мәммәд Әмин нитгини битириб парламент сәдрини вә сәдр мүавинини сечмәји тәклиф етди. Шәфи бәј Рүстәмбәјлинин тәклифи илә битәрәф һүгүлшүнас Әлимәрдан бәј Тоҗчубашов Азербайжан парламентинин сәдри, Мүсават партијасынын үзвү һүгүлшүнас Һәсән бәј Агајев исә олуи биринчи мүавини сечилди. Тоҗчубашов бу ичласда иштирак етмәдијиндән ичласын сонракы кедиши Һәсән бәј Агајевуин сәдрлији илә кечди. Һәсән бәј парламентә тәшәккүрүнү билдириб, катиб сечилмәсини тәклиф тәклиф етди. Ән’әнәјә ујғуи олараг парламентини өн кәпч үзвү Рәһим бәј Вәкилов катиб сечилмиши.

Азербайжан Демократик Чүмһуријәтинин мөвчуд олдуғу 1918-1920-чи илләр совет режимини һөкмранлыг етдији 70 ил әрзиндә Азербайжан халгынын јаддашындан силинмәјә мәнһум едилмишдир. Һәмни дөврүн сијаси хадимләринин бир һиссәси 1920-чи ил апрелин 28-дән сонра мәнв едилмиш, галанлары харичи дөвләтләрә мүһачирәт етмәјә мәчбур олуш, ән өнәмлисисә Азербайжан халгынын миш илләр боју газандығы милли идсолокијанын, милли дөвләтчилик мејлләринини дирчәлдилмәси вә кәләчәкдә инкишафыны гаршысыны алмаг үчүн тоталитар режим халгы өз милли демократик ән’әнәләриндән узаглашдырмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхмышдыр.

1918-1920-чи илләр тарихи онун варисләриндән она көрә кизләдилмишдир ки, Азербайжан Демократик Чүмһуријәтинин фәалијәти совет тоталитар режиминин там әкси иди. Азербайжан Демократик Чүмһуријәтинин тарихи она көрә тәһриф едилрди ки:

- О, Азербайжан халгынын өз мүгәддәрәтыны өзүнүн тә’јин етмәјә гадир олдуғуну вә дүнјанын бир сыра бөжүк дөвләтләринини ону тәсдиг етмәсини көстәрди:

- О, Түрк дүнјасы вә Ислам аләминдә илк демократик республика иди, демократик идарә үсулунын, јә’ни чохлағун һакимијәти илә

жанашы азлыгын да һугуларынын гауула горунмасыны тәсбит етмишиди;

- Бу доврда һугуи довләтин әсас тә'сисатлары формалашды;

- Сијаси-игтисади вә ичтиман фәалијјәт үчүн там азадлыг вар иди;

- Сөз, мәтбуат, јыгыначаг, вичдан, сијаси тәшккилатлар вә с. азадлыглар гауула тәсбит едилмишиди;

- Азәрбајчан игтисади вә һәрби чәһәтдән күчлү дәвләтә чеврил-мәси јолунда бир сыра әмәли аддымлар атылмышдыр;

- Азәрбајчан бүтүн саһәләриндә - сијасәт, игтисадијјәт вә мәдәнијјәт саһәләриндә миллиләшдирмә башламыш, милли мәдәнијјәтин инкишафы довләтин әсас вәзифәләриндән бири е'лан едилмишиди.

СЕВИНЧ МӘММӘДОВА,

бөјүк лаборант

АДЧ ДӨВРҮНДӘ ГАФГАЗЫН МУБАҢИСӘЛИ ӘРАЗИ МӘСӘЛӘРИ

Ингилабдан соңра, 1917-чи илдә халгларын өз мүгәддәрәтыны тә'јин етмә присини ортаја атылдыгда, бүтүн Гафгаз халгларында өз милли мүгәддәрәтыны тә'јин етмәк идејасы јаранды. Һадисәләр елә бир мәчраја кәлмишиди ки, Гафгаз халглары фөвгәл'адә Загафгазија Комитәсиндән вә Загафгазија Комиссарлығындан мүстәгил Загафгазија Республикасы јаратмаг имканы әлдә етдиләр. Загафгазија Республикасы гыса мүддәтдә фәалијјәт көстәрди. 1918-чи ил апрелин 10-дан мајын 25-дәк түрк, күрчү, срмәни мәдәнијјәтнини мүх-тәлифлији бу халгларын ваһид гурумда әмәкдашылыг етмәсинә, ејни дәвләт мәгсәди үчүн бирләшмәсинә мане олду. Гафгаз халгларынын там мүстәгиллик истәји онлары бир-бириндән ајырды. Загајгазија республикасынын дагылмасы бура дахил олан халгларын өз мүгәддәрәтыны там тә'јин етмәк мәнтиги илә нәтичәләшиди вә бу мәнтиг Азәбајчан Демократик Чүмһуријјәтини јаратды.

АДЧ-нин жарандыгыны е'лан едөн Истиглал бəјаннамəsi Шəрги вə Чəнуби Загафгазијанын Азəрбајчан торпаглари олдуғуну, Азəрбајчан Демократик Чүмһуријјəтинин гоншу халглар вə дөвлəтлəрлə мшрибан гоншулуғ мүнасибəтлəри јаратмағ истəјини, Азəрбајчан дахиинишə јашајан етник азлыглара азад инкишафлары үчүн кенеш имкаиларын ачылдыгыны тəсбит етди. Азəрбајчан һөкүмəти харичи сijasəтини бу тарихи сənəдин руһуна ујғун гурду, өз програм вə фəалијјəтиндə бу принсиплəри рəһбər тутду.

Азəрбајчан Демократик Чүмһуријјəти гоншу өлкөлəрлə мүнасибəтлəрини бир сыра чəтишиклəри ашарағ, гурмалы иди. Əн чəтин проблем сəрһəдлəрлə бағлы иди. Бу проблем чаризмдən мирас галмыш инзибати-эрази бөлкүсүнүн əһалинин мишлн тəркибинə ујғун кəлмэмəсиндən гəјнағланырды.

Азəрбајчан, Күрчүстан, Ермəнистан мүстəгил дөвлəт јаратдығдан сонра кечмиш Загафгазија Республикасынын эрази бөлкүсү мəsələси ортаја чыхды. Бу бөлкүдə Азəрбајчан халгы даһа кенеш һүғуглара малик иди. Загафгазија эразисинин бөлүшдүрүлмəсинишə Азəрбајчан тəрəфинин марағлары нəзэрə алынмады. Сəрһəd мəsələsi тезликлə үч јени дөвлəт арасында мұнағишəли проблемə чеврилди. Ермəнистандан вə Күрчүстандан фəргли оларағ, даими ордусу олмајан Азəрбајчан өз тарихи эразилəрини һəрби јолла алмағдан мəһрум иди. Азəрбајчанын тарихи эразилəри олан Борчалы, Гарајазы, Чəнуб-Гəрби Гафгаз /бүтүнлүклə түрк əһалисинин мəскунлашдығы јерлəр/ Азəрбајчанын əлиндən алынды. Бу азымыш кими бу республикалар башга бир иддиа илə чыхыш етдилəр. Бу дəфə олар Загала, Гарабағ, Нахчыван эразилəринə кəз дикмишдилəр. Загафгазијанын кечмиш сəрһəди халғларын өз мүгəддэратыны тə'јин етмək нөгтеји нəзəриндən, һәмчинин түрклəрин, ермəнилəрин, күрчүлəрин етнографик бөлкүсү бахымындаш дүзкүн һесаб едилə бышмəз.

Азəрбајчан əввалчə Күрчүстанла сəрһəдлəрини низама салмаға мəчбур олду. Азəрбајчан Республикасынын сəрһəd мəsələлəрини гарышығ комиссија васитəсилə һəлл етмək тəклифини Күрчүстан һөкүмəти гəбул етмək истəмир, кечмиш Тифлис губернијасы эразисинин гејд-шəртсиз Күрчүстан эразиси олдуғу фикринишə исрар едирди. Борчалы маһалыны, Гарајазы эразисини өзүнүнкүлəшдир-

миш Күрчүстан, бүтүн Загатала маһалыны идиана едирди. Күрчүләр өз идианаларыны бу әразинин бир вахтлар күрчү чарлыгына дахил олмасы илә әсасландырмаға чалышырдылар. Лакин әһалинин бөјүк өксәријјәти /95 фаиз/ иәинки Күрчүстана мејл костәрир, һәтта онун бу чәһдинә гаршы чыхырды. Буну нәзәрә алаи Күрчүстан һөкүмәти, Загатала маһалына һағлы олдуғуну бәјан етсә дә, маһалыи Азәрбајчан тәркибиндә олмасы илә “баш вермиш факт” кими разылашмалы олду.

Беләликлә Күрчүстанла 1918-чи илии мај ајынын сонларында гурулан әлагәләр чох чәтин мәрһәләләрдән кечди. Әрази-сәрһәд мәсәләси, хүсусилә, Борчалы проблеми үстүдә мүбаһисәләр олса белә, о мүһарибәјә кәтириб чыхармады, проблеми сивил гәјдада һәлл етмәк гәрара алынды. Бу да Күрчүстанла Азәрбајчан арасында меһрибан мүнасибәтләри формалашдырды.

Азәрбајчанын гаршылашдығы икничи, һәм дә әи чәтин проблем Ермәнистанла әрази-сәрһәд проблеми иди. Азәрбајчан Күрчүстана олдуғу кими ермәниләрә дә бу мәсәләни данышығлар јолу илә һәлл етмәји тәклиф етди.

Азәрбајчанла Ермәнистан арасында конфедерасија еһтималыны нәзәрә аларағ, Азәрбајчан Милии Шурасы сәс чоһлуғу Ирәван шәһәрини Ермәнистан Республикасынын мәркәзи кими ташымағы мүмкүн сајды. Сијаси кедишат тезликлә бу ики республиканын бир конфедерасијада бирләшмәсини мүмкүн олмадығыны көстәрди. Ермәнистан һөкүмәти кечмиш Ирәван губернијасыны јерли гејри-ермәни әһалидән тәмизләмәјә башлады. Елә бу әрәфәдә Бакыда бир сыра ташынмыш азәрбајчанлы вә ермәни ичтимаи хадимләрини тәшәббүсү вә һөкүмәтин разылығы илә “Гафгаз Халғларыныи Бирлији вә һәмрә’јлији Лигасы” адланан күтләви ичтимаи тәшкилат јарадылды. Тәшкилатын мәгсәди бүтүн Гафгаз халғлары, о чүмләдән Азәрбајчан вә ермәни халғлары арасында меһрибан гоншулуғ мүнасибәти јаратмағ иди. Лакин һеч нә ермәниләрини “Бөјүк Ермәнистан” јаратмағ идејасынын гаршысыны ала билмәзди. Ермәниләр Гафгазын бөјүк бир һиссәсини - Борчалы, Нахчыван, Шәрур, Сүрмәли, Газах, Ахалкәләји әразиләрини - сөзсүз Ермәнистан әразиләри һесаб едирди. Ермәнистанын бу әразиләр үзәриндә идианасынын

Һеч бир Һасаы жох иди. О чүмлөдөн Гарабағ үзәриндә, Гарабагда әһалинини бөјүк әксәријјәтини түркләр тәшкил едирди. Азлыг тәшкил едөн ермәниләр исә Ермәнистандакы көклү ермәниләрдән хејли фәргләширди. Чүнки ошлар тарихән азәрбајчанлылара гајнајыб гарышмышдылар. Бу сөзләри ејнилә Газах рајону һаггында да демәк олар. Ермәниләрин әрази иддиасында олдуглары Нахчывана кәлдикдә, бурада әһалинини 61 фаизини азәрбајчанлылар, 38 фаизи исә ермәниләр тәшкил едирди.

1918-чи илин мајында Нахчыван, Шәрур, Ечмиәдзин, Сүрмәли оз тәһлүкәсизлијини тә’мин етмәк үчүн “Араз Республикасы” јаратдылар. Мәгсәд Нахчыван вә әтрафындакы әразиләри ермәни ишғалындан горумаг иди вә ошлар буна наил олдуглар.

Загафгазија республикалары арасында әрази-сәрһәд бөлкүсү мәсәләсиндә гејд етдијимиз кими ән чох итирән Азәрбајчан ошду. АДЧ мүбаһисәли мәсәләләри диبلوماسية јолла һәлл етмәјә чәһд көстәрсә дә, гоншу республика һәрби јол сечирди. Кәнч АДЧ-нин ордусу исә һәлә јени-јени формалашырды.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Тәртибчидән	3
<i>Вагиф Арзуманлы.</i> Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти ичтимаи- сијаси фикир тарихимиздә јени мәрһәлә кими	6
<i>С.А.Асланов.</i> АДР и установление межгосударственных отношений	16
<i>Әликрам Тагыјев.</i> АДЧ—Азәрбајчан милли идејасынын тәчәссүмүдүр	30
<i>Вали Гәбибоглу.</i> Чохмилләтли Азәрбајчан парламенти	51
<i>Әһмәд Исајев.</i> Чүмһуријјәтин Кәнчә сәһифәләри	57
<i>Камил Мухтаров.</i> Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиндә милли дөвләт гуручулуғу	85
<i>Шаһнәзәр Бүсејнов.</i> Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин илк дипломатик аддымлары вә сијаси-психоложи мүбаризә мотивләри.	103
Ризван Зејналов. Военное строительство в Азербайджанской Демократической Республике	118

- Бәчәр Гасымова.*
 Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти
 вә милли ојаныш 128
- Назиф Гәһрәманылы.*
 АДЧ доврүндә Азәрбајчанда етносијаси
 вәзијјәт вә милли озүнүдәрк просеси 133
- Вагиф Арзумаиллы, Мирзәчан Күлмалыјев.*
 Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти вә милли
 мәдәнијјәтимизин инкишафы 140
- Назим Мустафа.*
 Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти доврүндә
 милли-әрази мұнағишәләри вә гачғынлыг
 проблеми 151
- Күлнарә Бачыјева, Талех Зәрбәлијев.*
 Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиндә
 милли-мәдәни процессләр 175
- Аслан Ширәлијев.*
 АДЧ: һөкүмәтин тәшкили, милли-мәдәни вә
 мүстәғил малијјә сәһәсиндәки гуручулуг
 (1918-1920-чи илләр) 181
- Севинч Мәммәдова.*
 АДЧ доврүндә Гафгазын мүбаһисәли
 әрази мәсәләләри 194